

SCIENCE PROBLEMS.UZ

ISSN: 2181-1342 (ONLINE)

№ 1 (1) 2020

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES
AND SOCIAL SCIENCES

ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ

ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ
ELECTRONIC JOURNAL

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES.**

-2020. -№ 1(1). DOI: <https://doi.org/10.47390/A1342112020>

БОШ МУҲАРРИР:

Исанова Феруза Тулқиновна

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

ТАРИХ ФАНЛАРИ:

Юлдашев Анвар Эргашевич – тарих фанлари доктори, сиёсий фанлар номзоди, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Мавланов Уктам Махмасабирович – тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ:

Карлибаева Рая Хожабаевна – иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Худойқулов Садирдин Каримович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Азизов Шерзод Ўктамович – иқтисодиёт фанлари доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Божхона институти;

Холов Ақтам Хатамович – иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Шакаров Қулмат Аширович – иқтисодиёт фанлари номзоди, доцент, Тошкент ахборот технологиялари университети.

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ:

Назаров Насриддин Атақулович – фалсафа фанлари доктори, сиёсий фанлар доктори, профессор, Тошкент архитектура қурилиш институти;

Ҳакимов Назар Ҳакимович – фалсафа фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети;

Яхшиликков Жўрабой – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат университети;

Ғайбуллаев Отабек Мухаммадиевич – фалсафа фанлари доктори, профессор, Самарқанд давлат чет тиллар институти;

Носирходжаева Гулнора Абдукаххаровна – фалсафа фанлари номзоди, доцент, Тошкент давлат юридик университети.

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ:

Ҳашимова Дильдархон Уринбоевна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Ибрагимова Гулнора Хавазматовна – педагогика фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Тайланова Шохида Зайниевна – педагогика фанлари доктори, доцент.

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Кўчимов Шухрат Норқизилович – филология фанлари доктори, доцент, Тошкент давлат юридик университети;

Салахутдинова Мушарраф Исамутдиновна – филология фанлари номзоди, доцент, Самарқанд давлат университети;

Кучкаров Раҳман Урманович – филология фанлари номзоди, доцент в/б, Тошкент давлат юридик университети;

Юнусов Мансур Абдуллаевич – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Саидов Улугбек Арипович – филология фанлари номзоди, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси.

ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич – психология фанлари номзоди, доцент, Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни илмий-методик таъминлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш маркази;

Қодиров Обид Сафарович – психология фанлари доктори (PhD), Самарқанд вилоят ИИБ Тиббиёт бўлими психологик хизмат бошлиғи.

ЮРИДИК ФАНЛАР:

Аҳмедшаева Мавлюда Ахатовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Мухитдинова Фирюза Абдурашидовна – юридик фанлар доктори, профессор, Тошкент давлат юридик университети;

Эсанова Замира Нормуратовна – юридик фанлар доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган юрист, Тошкент давлат юридик университети;

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти;

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Асадов Шавкат Гайбуллаевич – юридик фанлар доктори, доцент, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси;

Сайдуллаев Шахзод Алиханович – юридик фанлар номзоди, профессор, Тошкент давлат юридик университети.

СОЦИОЛОГИЯ ФАНЛАРИ:

Сеитов Азамат Пўлатович – социология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти.

Crossref DOI префекси: 10.47390. Ҳар бир журнал сони ва ундаги мақолаларга индивидуал DOI рақами берилди.

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч кўчаси, 70/10-уй.
Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram); (94) 423-12-98

МУНДАРИЖА

ТАРИХ ФАНЛАРИ

- Муҳаммадиев Усмонхон Боқибиллоевич*
“ТАЪВИЛОТ АЛ-ҚУРЪОН” АСАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ.....5-14
- Амонов Мехрожиддин Узбекович*
ЭШМУҲАММАД ХЎҚАНДИЙ 15-23
- Рахматов Илгор Эркинович*
**ЎЗБЕКИСТОН ВА АҚШ ЎРТАСИДА ФАН-ТАЪЛИМ СОҲАСИДА
ЎЗАРО МАНФААТЛИ АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИ 24-32**
- Кушиаков Ихтияр Исроилович*
**АБДУЛҚОДИР ЖИЙЛОНИЙ: ҲАЁТИ, ФАОЛИЯТИ, ШОГИРДЛАРИ,
АВЛЮДЛАРИ 33-40**
- Шоназаров Абдувоси*
ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “ТАРИХУЛ КАБИР” АСАРИ..... 41-48

ИҚТИСОДИЁТ ФАНЛАРИ

- Ахроров Зариф Орипович*
**СОЛИҚ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА БЮДЖЕТ
ДАРОМАДЛАРИНИ ОШИРИШДА СОЛИҚ ТЎЛОВ
ПОТЕНЦИАЛИНИНГ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ..... 49-61**
- Тураев Алижон*
**МИНИМИЗАЦИЯ НАЛОГОВЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ПРЕДПРИЯТИЙ В
УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ 62-70**
- Мусаев Рахмат, Усмонов Парвиз*
**СОЛИҚ ИМТИЁЗЛАРИНИ МАҚБУЛЛАШТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН
СОЛИҚ СИЁСАТИ..... 71-80**
- Tukhtabaev Jamshid, Razakova Barno, Uktamov Husniddin*
**THE ROLE OF THE DIGITAL ECONOMY IN ENSURING THE
ECONOMIC SECURITY OF THE COUNTRY 81-87**
- Саидова Ўғилой Рустамжон кизи*
**EXTERNAL ECONOMIC ACTIVITIES OF UZBEKISTAN: PROBLEMS
AND SOLUTIONS 88-94**

ФАЛСАФА ФАНЛАРИ

- Турсунов Бахтиёр Темурович*
**АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ОИЛА ВА НИКОҲГА ДОИР ҲИКМАТЛАРИ
("Маҳбуб ул-қулуб") (Кўнгилларнинг севгани) асари мисолида).....95-101**

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Yuldasheva Ma'mura Boqijonovna

“GULLIVERNING SAHONATLARI” ASARIDAGI ATAMALAR

TASNIFI..... 102-109

Hamzayev Hasan Rajabboyevich

CHET TILI OG'ZAKI NUTQI TA'LIMIDA ANAMIYATLI

OMILLAR..... 110-117

ЮРИДИК ФАНЛАР

Жавлиев Нурали Баходирович

ҲОКИМИЯТЛАР БЎЛИНИШИ ВА СУД ҲОКИМИЯТИНИНГ

МУСТАҚИЛЛИГИ 118-124

Зулфиқоров Шерзод Хуррамович

**ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ ҚЎМИТА ВА КОМИССИЯЛАРИДА
ДЕПУТАТЛАР ФАОЛИЯТИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

МАСАЛАЛАРИ 125-137

Хайитов Хушвақт Сапарбаевич

ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТИ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ

ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ 138-148

ПЕДАГОГИКА ВА ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Мамаджанова Светлана Валентиновна, Джураев Икбол Илёсович

**ОРГАНИЗАЦИЯ ДОМАШНЕЙ РАБОТЫ ПО ИНФОРМАТИКЕ, НА
ОСНОВЕ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ..... 149-154**

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич

РАҲБАР ПСИХОЛОГИК КОМПЕТЕНТЛИГИНИ

МОДЕЛЛАШТИРИШГА АМАЛИЙ ЁНДАШУВ..... 155-166

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

“ТАЪВИЛОТ АЛ-ҚУРЪОН” АСАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Муҳаммадиев Усмонхон Боқибиллоевич

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

РУКОПИСИ “ТАЪВИЛАТ АЛ-КОРАНА”

Муҳаммадиев Усмонхон Боқибиллаевич

Научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари

MANUSCRIPTS OF “TAWILAT AL-QUR'AN”

Mukhammadiyev Usmonkhon Boqibillayevich

Scientific Fellow of the Imam Bukhari International Scientific Research Center

Тел: 99.526-06-25. (telegram): 93.349-39-25

e-mail: usmonmukhammad@mail.ru

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Муҳаммадиев У.Б. “Таъвилот ал-Қуръон” асари қўлёмалари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 5–14. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N1>

Аннотация: Ушбу мақолада Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асари қўлёмалари ҳақида маълумот берилган. Қўлёмаларнинг сони, қаерда сақланаётгани, қўчирилган йили ва котиблари, уларнинг ичидаги энг қадимийлари борасида сўз юритилган. Улардан нечтаси тўлиқ, нечтаси тўлиқ эмаслиги алоҳида кўрсатиб ўтилган. Мақола сўнгида ушбу қўлёмаларнинг бугунги кунда мотуридийлик таълимотидаги ўрганишидаги аҳмияти ёритилган.

Калит сўзлар: Таъвилот, Қуръон, Мотуридий, қўлёмма, котиб, фонд, кутубхона, ҳижрий.

Аннотация: В этой статье представлена информация о рукописях “Тавилат аль-Корана” имама Мотуриди. Упомянутся количество рукописей, в которых они хранятся, год их копирования и их писцы, а также самый старший из них. Некоторые из них полные, а

некоторые неполные. В конце статьи подчеркивается важность этих рукописей в изучении доктрины мотуридизма сегодня.

Ключевые слова: Таъвилат, Коран, Мотуриди, рукопись, писцы, фонд, библиотека, хиджры.

Abstract: This article provides information about the “Tawilat al-Qur'an” manuscripts by Imam Moturidi. The number of manuscripts in which they are kept, the year of their copying and their scribes, as well as the oldest one are mentioned. Some of them are complete and some are incomplete. At the end of the article, the importance of these manuscripts in the study of the doctrine of moturidism today is emphasized.

Key words: Ta'vilat, Koran, Moturidi, manuscript, scribes, fund, library, hijri.

DOI: 10.47390/A1342112020N1

Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асари асрлар оша мукамал тарзда етиб келган. Мотуридийя таълимотини асословчи бу асарга Ислом уммати томонидан юксак эҳтиром кўрсатилиб, келажак авлодларга етиб боришини таъминлаш мақсадида ундан кўплаб қўлёзмалар кўчирилган.

“Таъвилот ал-Қуръон” асари мотуридийлик таълимоти асосидир. Имом Мотуридий бу асарни ҳанафийлик мазҳабига кўра таълиф этган ва Аҳли сунна вал жамоа мазҳабини қўллаб-қувватлаган. Асарда мўътазила, хавориж, рофиза, карромий, жаҳмий, мушаббиха, мунажжим, фолбин ва бошқаларнинг фикрлари муноқаша қилинган ва барчасига раддия берилган.

Ҳожи Халифа ўзининг “Кашфуз-зунун” асарида “Таъвийлот ал-Қуръон” ҳақида қуйидагиларни ёзади: “У бирор китоб тенг кела олмайдиган китобдир. Балки бу фан бўйича ёзилган китобларнинг бирортаси унга яқин ҳам кела олмайди”.

Имом Кафавий Имом Мотуридийга “Мусулмонлар ақидасини тўғриловчи”, “Диннинг ёрдамчиси” деб таъриф берар экан, “Таъвийлот ал-Қуръон” асарига ишора қилиб: “У шундай буюк китобки, унда ботил ақида эгаларига раддиялар берилган”, деган.

Имом Кавсарий ҳам Имом Мотуридийнинг асарлари ҳақида фикр юритиб туриб: “У аҳли сунна вал жамоа ақидаси масалаларини чуқур ўрганди, далилларининг ич-ичига кириб борди. Унинг асарларидан барча бир вақтнинг ўзида ҳам ақлий ҳам нақлий жиҳатдан рози бўлди”, деб ёзиб қолдирган[1.91].

Дарҳақиқат, “Таъвийлот ал-Қуръон” асари барча замонларда уламолар томонидан эъзозлаб келинган. Соф ислом ақидасини сақлаш, ботил эътиқодларга қарши курашишда ушбу асар ҳамини бирламчи манба бўлган. Айниқса, милодий X-XI асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда мўтазилийлар таъсирини қирқиш ва

бу ботил фирка фаолиятини тўхтатиш, диёримизда эътиқодий таназзул юз беришининг олдини олишда муҳим аҳамият касб этган.

Асарнинг бугунги кундаги аҳамияти ҳақида шуни таъкидлаш лозимки, ақидавий зиддиятлар жамиятнинг таназзулга юз тутишига олиб келувчи энг бирламчи омилдир. Ғаразли кучлар томонидан ўз мақсадлари йўлида эркин ҳаракат қилишлари учун фойдаланадиган воситаларидан бири халқлар, миллатлар орасига эътиқодий қарама-қаршилик солиб қўйишдан иборат.

Бугунги кунда ана шундай бўлиниш, миллатлар орасини бузиб юбориш сингари ишларнинг энг асосийси экстремизм кўринишида намоён бўлмоқда. Ислом дини ниқоби остида “жиҳод”, “ҳижрат”, “такфир”, “халифалик” сингари чақириқлар билан ғаразли мақсадни кўзлаган кучлар томонидан миллатлар орасига раҳна солинаяпти. Динга эътиқод қилувчилар бу алдовларга учиб, қўлларига қурол олмоқдалар, бир-бирлари ва тинч аҳоли умрига зомин бўлмоқдалар.

Эътиқодий бирдамликнинг нақадар муҳим эканини англаб етган Имом Мотуридий минг йиллар олдин ёзиб қолдирган “Таъвилот ал-Қуръон” асарида тўғри ақида меъёрларини белгилаб берган ва улар орқали нафақат ислом олами, балки бутун инсониятни ўзаро иттифоқда яшашга чорлаган ва чорлаб келмоқда.

Манбаларда ҳозирги даврда асарнинг 40та қўлёзма нусхаси мавжудлиги ҳақида маълумот берилган. Улар Туркиянинг қатор шаҳарларида, шунингдек Дамашқ, Қоҳира, Берлин ва Лондондаги фондларда сақланади.

Ўзбекистонда унинг иккита қўлёзмаси мавжуд. Юртимиздаги фондлар тўлиқ ўрганилмагани, у ерда сақланаётган қўлёзмалар ҳақидаги маълумотлар очиқланмаганини инобатга олсак, биздаги қўлёзмалар сони бундан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин.

Мазкур қўлёзмалар ўтган даврлар мобайнида кўплаб тадқиқотчилар томонидан ўрганилган. Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб тарих фанлари номзоди Ш.Зиёдов мазкур йўналишда тадқиқот олиб борган [5].

Араб оламида асар ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб таҳқиқ этила бошлаган. Дастлаб, мисрлик икки олим: Иброҳим Авзин ва Саййид Авзин томонидан таҳқиқ этилган [4.17]. Яна бир тадқиқот 1983 йил Ироқда, доктор Муҳаммад Мустафиз Раҳмоннинг изланишлари асосида нашр қилинган [4.17].

2004 йилда Фотима Юсуф Хоймий [4], 2005 йилда Доктор Маждий Босаллумнинг [5] кўп жилдлик тадқиқотлари дунё юзини кўрган. Туркияда Бакир Тўпол ўғли ҳамда Аҳмад Вонли ўғли ўзларининг тадқиқотларини 2005 йилда 18 жилдда нашр этишган. Шунингдек, асарнинг 17 жилдлик туркча таржимаси ҳам мавжуд [8].

Қуйида бугунги кундаги мавжуд қўлёзмалар ҳақида маълумот бериб ўтамиз.

Ўзбекистонда сақланаётган нусхалар:

1. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган № 5126 рақам остидаги қўлёзма. Нусха асарнинг иккинчи жилдидир, умумий ҳажми 258 варақдан иборат [5.38].

Қўлёзмада кўчирувчининг номи келтирилмаган. Ҳижрий 529 йилда (милодий 1134-35 йиллар) кўчирилган мазкур нусха ҳозирги кунда қадар дунёдаги энг қадимий қўлёзма бўлиб турибди [5.38-39].

2. ЎзР ФА ШИда “Таъвилотул Қуръон”нинг яна бир нусхаси №5127 рақам остида сақланади. Насх ёзувида кўчирилган бу нусха 294 варақдан иборат. У жигарранг чарм муқова билан қопланган ва устига ғилоф ишланган. Бундай муқовалаш усули усмонийлар даврига хосдир. Бу нусха “Оли Имрон” ва “Нисо” суралари таъвилини ўз ичига олган [5.40].

Туркияда сақланаётган нусхалар:

3. Сулаймония кутубхонасида № 32/35 рақам остида сақланаётган Ражаб Пошо нусхаси. 896 варақли қўлёзма асарнинг бошида келувчи “Таъвил ва тафсир орасидаги фарқ” мавзусидан бошланиб, Қуръоннинг охиригача бўлган суралар тафсирини қамраб олган. Яъни бу тўлиқ нусха ҳисобланади. Қўлёзмада кўчирувчининг номи ва кўчирилиш санаси қайд этилмаган [5.50].

4. Сулаймония кутубхонасидаги №33/36 рақамли Ражаб Пошо нусхаси. Бу ҳам тўлиқ нусха бўлиб, 728 варақдан иборат, ҳошияларида баъзи битикларни учратиш мумкин. Нусха 1173 ҳижрий йил, 10 шаъбон куни (1760 йил, 28 март) Али ибн Ҳасан Гўзал Ҳисорий томонидан кўчирилган.

5. Сулаймония кутубхонасидаги №34/37 рақамли Ражаб Пошо нусхаси. Жуда кўзал ҳуснихатда ёзилган қўлёзма 714 варақни ташкил этади. “Анъом” сурасининг 8-оятидан бошлаб тушиб қолган 46 сатрни айтмаганда, буни ҳам тўлиқ нусха дейиш мумкин. У Тўпхонали Абдуллоҳ Шаҳрий томонидан 1174 ҳижрий йилда (1760 йил) кўчирилган.

6. Сулаймония кутубхонасида сақланаётган №9 рақамли Ҳожи Башир Оға нусхаси. Бу ҳам тўлиқ нусха бўлиб, котиби ва кўчирилиш санаси ёзилмаган. Муқовасининг нақшлари ва қоғозининг сифатига қараганда нусха 11-ҳижрий асрда кўчирилган бўлиши эҳтимоли бор.

7. Нур Усмания кутубхонасидаги №122 рақамли қўлёзма. 624 варақли тўлиқ нусха 1156 ҳижрий йилда Умар ибн Али томонидан кўчирилган ва Султон Усмон ибн Султон Маҳмуд томонидан вақф қилинган.

8. Нур Усмония кутубхонасидаги №123 рақамли қўлёзма. Бу ҳам тўлиқ нусха бўлиб, 833 варақдан иборат. Қўлёзма 1103 ҳижрий йилда Мустафо ибн Сайид Муҳаммад Аморий томонидан кўчирилган. Бу нусхани ҳам Султон Усмон ибн Султон Маҳмуд вақф қилган.

9. Нур Усмония кутубхонасидаги №98/124 рақамли қўлёзма. 843 варақли ушбу нусхани ҳам деярли тўлиқ нусхалар сафига киритиш мумкин. ундан фақат “Анъом” сурасининг аввалидан икки оят, “Шарҳ” сурасининг аксарият қисми, “Тин” ва “Қалам” суралари тўлиғича, “Қадр” сураси 4-оятининг ярмигача тушиб қолган. Бу нусха ҳам Султон Усмон ибн Султон Маҳмуд томонидан вақф қилинган. Сулаймон ибн Абдуллоҳ Мулло Рандарий томонидан 1114 ҳижрийнинг шаббон ойида (1702 йил, декабр) Истанбулда кўчирилган [2.51].

10. Нур Усмония кутубхонасидаги №99/125 рақамли қўлёзма. Бу 844 варақдан иборат тўлиқ нусхадир. 1165 ҳижрий йил Зулқаъда ойида (1752 йил, сентябр) Котиб Сайид Муҳаммад ибн Сайид Иброҳим Тараблусий томонидан кўчирилган бу нусхани Султон Усмон ибн Султон Маҳмуд вақф қилиб қолдирган.

11. Тўпқопи саройи кутубхонасидаги №182 рақамли қўлёзма. 842 варақдан иборат нусхада “Анъом” сурасининг аввалидан 2 оят, “Шарҳ” сурасидан 2 оят, “Тин” ва “Қалам” суралари тўлиғича, “Қадр” сураси 4-оятининг ярмигача тушиб қолган. Бу нусха ҳам Султон Маҳмуд ибн Султон Мустафонинг вақфларидан биридир Кўчирилишининг бошланиши ва тугашига абжад ҳисоби билан “غقتط” – “غقبس” шаклида ишора қилинган. Бундан унинг 1159-1162 ҳижрий йилларда (1746-1748 йиллар) кўчирилганини билиб олишимиз мумкин.

12. Тўпқопи саройи кутубхонасидаги №180 рақамли қўлёзма. 815 варақли ушбу нусхани, “Анъом” сурасининг аввалидан иккита оят тушиб қолгани инобатга олинмаганда, тўлиқ нусха дея оламиз. Бу ҳам Султон Маҳмуд ибн Султон Мустафо томонидан вақф қилинган. Қўлёзманинг кўчирилган санаси ва котиби кўрсатилмаган [2.52].

13. Сулаймония кутубхонасида №14 рақам остида сақланаётган Мурод Бухорий нусхаси. 336 варақли бу нусха 1124 ҳижрий йилда (1712 йил) истанбуллик Мустафо ибн Шаъбон Қассабода томонидан Истанбулдаги “Фатҳ” масжидида кўчирилган. Ҳошиясида Алоуддин Самарқандийнинг шарҳи [3] битилган [5.51].

14. Сулаймония кутубхонасидаги №10 рақамли Гурулу Али Пошо нусхаси. Нусха икки жилддан иборат бўлиб, умумий 763 варақни ташкил қилади. Мазкур тўлиқ нусха 1117 ҳижрий йил Сафар ойида (1705 йил, июл) котиб Солих ибн Иброҳим томонидан кўчирилган.

15. Сулаймония кутубхонасида №30 рақам остида сақланаётган Ҳамидия нусхаси. 634 варақли бу қўлёзма тўлиқ нусхалардан биридир. Кўчирилган санаси ва котиби кўрсатилмаган. Қўлёзма тахминан XVIII аср иккинчи ярмида, Султон Абдул Аҳмад I (1774-1789) замонида кўчирилган. Нусха Султон Абдулҳамидхон ибн Султон Аҳмадхон томонидан вақф қилинган [2.47].

16. Сулаймония кутубхонасида №31 рақам остида сақланаётган Ҳамидия нусхаси. Нусха 713 варақдан иборат. У 1164 ҳижрий йил Зулҳижжа ойида (1754 йил, октябрь), Кўчўк Ғолибзода Асим номи билан машхур каттахўжалик Исмоил ибн Абдурахмон томонидан кўчирилган. Қўлёзма Султон Абдулҳамидхон I томонидан вақф қилинган.

17. Сулаймония кутубхонасидаги №53 рақамли Шаҳид Али Пошо нусхаси. Қўлёзма 477 варақни ташкил қилади. Ундан “Шарҳ”, “Тин”, “Алақ” суралари ва “Қадр” сураси аввалидан 3 оят тушиб қолган. 1116 ҳижрий йилда (1704 йил) Истанбулда Мустафо ибн Иброҳим томонидан кўчирилган.

18. Сулаймония кутубхонасида №100 рақам остида сақланаётган Лалели нусхаси. Бу 958 варақдан иборат тўлиқ нусхадир. Кўчирилиш санаси ва котиби ҳақида маълумот берилмаган. 1271 ҳижрий йилда (1854 йил) вақф қилинган.

19. Отиф Афанди фондидаги №76 рақамли қўлёзма. Бу икки жилдли нусханинг биринчи жилди бўлиб, 456 варақдан иборат. Нусха “Тафсир ва таъвил орасидаги фарқ” мавзусидан бошланиб “Марям” сурасининг охирига бориб тугайди.

20. Отиф Афанди фондидаги №77 рақамли қўлёзма. Бу №76 рақамли нусхасининг давоми, яъни иккинчи жилдидир. Нусха 436 варақдан иборат. Унда “Тоҳа” сурасидан Қуръони каримнинг охиригача бўлган суралар тафсири қамраб олинган. Ҳар икки нусха 1150-1156 ҳижрий йиллар (1737-1743 йиллар) орасида, котиб Шайх Аҳмад Ҳусайн ад-Дин томонидан кўчирилган [2.50].

21. Сулаймония кутубхонасидаги №22 рақамли Ҳолиит Афанди нусхаси. 984 варақли мазкур қўлёзманинг биринчи бетида Имом Мотуридий ҳақида маълумотларни ўқиш мумкин. Нусха тўлиқ бўлиб, Қуръони каримнинг барча суралари таъвилини ўз ичига олган. “Ёсин” сурасигача бўлган хошиясида “Шарҳу таъвилот ал-Қуръон” асаридан иқтибослар келтирилган. Котиб ва кўчирилиш санаси мавжуд эмас [2.48].

22. Сулаймония кутубхонасида №8 рақам остида сақланаётган Меҳршоҳ нусхаси. Қўлёзма 930 варақдан иборат тўлиқ нусхадир. Бу 1168 ҳижрий йилда (1754 йил) Мустафо ибн Муҳаммад ибн Аҳмад томонидан кўчирилган.

23. Рашид Афанди (Қайсари) фондидаги №47 рақамли қўлёзма. Нусха “Таъвил ва тафсир орасидаги фарқ” мавзусидан бошланиб, “Нас” сураси

таъвилига бориб тугайди. Яъни бу 667 варақли тўлиқ нусха. Тахминан XVIII асрда кўчирилган. Котиб ва кўчирилиш санаси маълум эмас.

24. Юсуф Оға (Куния) фондидаги №47 рақамли қўлёзма. Нусха 477 варақдан иборат, 1165 ҳижрий йилда (1751 йил) Муҳаммад ибн Мустафо Оққармоний томонидан кўчирилган. “Тафсир ва таъвил” орасидаги фарқ мавзусидан “Нос” сурасигача бўлган суралар тафсирини ўз ичига олади. “Анъом” сурасининг 2-ояти тафсиридан маълум қисмлари тушиб қолган.

25. Нажиб Пошо (Тира Измир) фондидаги рақамсиз, 644 варақдан иборат тўлиқ нусха. 1165 ҳижрий санада Мустафо ибн Муҳаммад ибн Аҳмад томонидан кўчирилган.

26. Ҳожи Салим Оға кутубхонасидаги №40 рақамли қўлёзма. Бу 910 варақли тўлиқ нусхадир. Ҳошиясида қисқа шарҳлар ёзилган. Кўчирилиш санаси ва котиби ҳақида қайдлар мавжуд эмас. Унинг ҳижрий 12 асрда кўчирилгани тахмин қилинади.

27. Ҳожи Салим Оға кутубхонасидаги №140 рақамли қўлёзма. Бу 477 варақли тўлиқ нусхадир. Қўлёзманинг кўчирилиш санаси ва котиби ёзилмаган. Тахминан ҳижрий 12 асрда кўчирилган бўлиши мумкин [2.53].

Туркиядаги тўлиқ бўлмаган нусхалар.

Сулаймония кутубхонасидаги №5 рақамли Қорачалабийзода нусхаси. 168 варақдан иборат нусхада “Каҳф” сурасидан бошлаб, “Ёсин” сурасининг 80-оятигача бўлган қисми сақланиб қолган. Котиб ва кўчирилиш тарихи йўқ.

28. Сулаймония кутубхонасидаги №47 рақамли Жоруллоҳ нусхаси. 286 варақли нусха “Каҳф” сурасидан “Ёсин” сурасининг охиригача бўлган суралар таъвилини қамраб олган. 652 ҳижрий йилда (1254 йил) Абу Исҳоқ Иброҳим Дамғиний томонидан кўчирилган. Ҳошиясида Алоуддин Самарқандийнинг шарҳидан парчалар ёзилган.

29. Сулаймония кутубхонасидаги №48 рақамли Жоруллоҳ нусхаси. Қўлёзма 270 варақдан иборат. Унда “Саба” сурасидан “Фатҳ” сурасининг охиригача бўлган суралар таъвили мавжуд. Уни Салоҳ Ҳожж Умар 818 ҳижрий йилда (1425 йил) кўчирган.

30. Сулаймония кутубхонасидаги №49 рақамли Жоруллоҳ нусхаси. 296 варақли нусхада “Юсуф” сурасининг 52 оятидан бошлаб, “Каҳф” сурасининг 16 оятигача бўлган суралар таъвили сақланиб қолган. Қўлёзманинг котиби ва кўчирилиш санаси ҳақида маълумот берилмаган.

31. Тўпқопи сарой кутубхонасидаги №28/1 рақамли “Аҳмад III” қўлёзмаси. 283 варақли нусхада “Ҳаж” сурасидан “Аҳзоб” сурасининг охиригача бўлган суралар тафсири мавжуд. Котиб ва кўчирилиш санаси кўрсатилмаган. Ичидаги айрим қайдлар унинг 818 ҳижрий йилда мулк қилинганини билдиради. Шунга

биноан унинг кўчирилиши ҳижрий 9 аср аввалида амалга оширилган деган хулосага келиш мумкин.

32. Тўпқопи сарой кутубхонасидаги №28/2 рақамли “Аҳмад III” қўлёзмаси. 328 варақдан иборат нусхада “Нисо” сурасидан “Анъом” сурасининг охирагача бўлган суралар тафсирини кўрамыз. Қўлёзманинг котиби ва кўчирилиш санаси ҳақида қайдлар келтирилмаган. Нусханинг 818 йилда мулк қилиб олинганига қараб, ҳижрий 9 аср аввалида кўчирилган дейиш мумкин бўлади [2.52].

33. Кўпрули кутубхонасининг Фозил Аҳмад Пошо бўлимида сақланаётган №47 рақамли қўлёзма. Нусха икки қисмдан иборат. Биринчи қисм “Фотиҳа” сурасидан бошланиб, “Исро” сураси охиригача бўлган суралар таъвилини қамраб олган. Ҳажми 264 варақдан иборат. Истанбуллик Абдулқодир ибн Абдурахмон Данушри томонидан 997 ҳижрий йилда (1589 йил) кўчирилган.

Иккинчи қисмда “Анъом” сурасидан “Исро” сурасининг охиригача бўлган суралар таъвили мавжуд. Бу қисм аввалидан 30 қаторлар атрофида тушиб қолган бўлишининг эҳтимоли бор. Умумий ҳажми 518 варақдан иборат. Нусха Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Юсуф Холидий аш-Шофадий томонидан кўчирилган. Бироқ кўчирилиш санаси кўрсатилмаган [2.49].

34. Кўпрули кутубхонасининг Фозил Аҳмад Пошо бўлимида сақланаётган №48 рақамли қўлёзма. “Аъроф” сурасидан бошланиб “Раъд” сураси таъвили билан тугайдиган ушбу нусха 305 варақдан иборат [5.49]. Котиби ва кўчирилиш тарихи ҳақида маълумот берилмаган.

Ислом оламидаги қўлёзмалар

35. Сурия пойтахти Дамашқнинг “Ал-Асад” халқ кутубхонасидаги №395 рақамли “Зоҳирийя” нусхаси. 661 варақдан иборат ушбу тўлиқ нусханинг котиби ва кўчирилиш санаси кўрсатилмаган [4.17].

36. Миср пойтахти Қоҳирадаги “Дор ал-кутуб ал-Мисрия”да №6 [1.342] рақамда сақланаётган нусха. 656 варақли бу қўлёзма Мустафо ибн Муҳаммад ибн Аҳмад томонидан 1165 ҳижрий йилда кўчирилган.

37. Қоҳирадаги “Дор ал-кутуб ал-Мисрия” фондида сақланаётган яна бир нусха. Бу қўлёзма Туркиядаги Кўпрули кутубхонасининг Фозил Аҳмад Пошо бўлимида сақланаётган №48 рақамли қўлёзмадан кўчирилган факсимиленинг охирига қўшиб муқоваланган. Қўлёзма “Мунофиқун” сурасининг 3-оятдан бошланиб, Қуръони каримнинг охиригача бўлган суралар таъвилини ўз ичига олади. Саҳифалар адади 256 варақ [1.343].

Европадаги қўлёзмалар

38. Берлиндаги Тубинген фондида сақланаётган №4156 рақамли “Берлин” нусхаси. Қўлёзма 565 варақдан иборат. “Таъвил ва тафсир орасидаги фарқ” мавзусидан бошланиб “Нос” сурасигача барча сураларни қамраб олган. “Аъном”

сурасининг иккинчи ояти тафсиридан бир қисми тушиб қолган. Қўлёзманинг котиби ва кўчирилиш санаси кўрсатилмаган.

39. Лондоннинг Британия музейидаги №9436 рақамли қўлёзма. 211 варақдан иборат нусха “Оли Имрон” сураси тафсирини ўз ичига олади. Тадқиқотчилар бу нусхани 665 ҳижрий йилда (1266 йил) кўчирилганини айтиб ўтган [6].

Мазкур қўлёзмаларнинг кўчирилиш санасига эътибор қаратсак, уларнинг ичида энг қадимийси ЎзР ФА ШИда № 5126 рақам билан сақланаётган нусхадир. 529 ҳижрий йилга (1134-35 йил) тегишли ушбу нусха Имом Мотуридий вафотидан икки аср ўтиб кўчирилган. Қадимийлик бўйича иккинчи ўринда 652 ҳижрий йилда (1254 йил) кўчирилган Туркиядаги Сулаймония кутубхонасида №47 рақам остида сақланаётган Жоруллоҳ нусхаси туради. Лондоннинг Британия музейидаги №9436 рақамли қўлёзма эса қадимий нусхаларнинг учинчиси ҳисобланади. У 665 йижрий йилда (1266 йил) кўчирилган. Қолган нусхалар эса ҳижрий 700 йилдан 1200 йиллар оралиғида ёзилган.

Ҳозирда қўлимизда бор манбаларга таянган ҳолда “Таъвилот ал-Қуръон” асарининг 40та қўлёзма нусхаси бор деган хулосага келамиз. Уларнинг ичида 19таси тўлиқ нусхадир. Айримларида баъзи оятлар, баъзи кичик суралар таъвили тушиб қолгани уларнинг тўлиқлик даражасига таъсир кўрсатмайди. Чунки бу кемтик бошқа нусхалар асосида ёпилиб кетади.

Ушбу ададдаги қўлёзмалар улар асосида чиқарилган замонавий мантларнинг ишончлилигини таъминлайди. Яъни “Таъвилот ал-Қуръон” асари Имом Мотуридийнинг давридаги ҳолатдан ўзгариб кетган деган хавотир асоссиздир. Негаки турли даврларда ёзилган 40та қўлёзма бир-бирини қўллаб-қувватлаб, бундай хавотирга йўл бермайди.

Шуни таъкидлаш ўринлики, келгусида қўлёзмалар сони янада кўпайиши ҳам мумкин. Чунки, юртимиздаги фондлар ҳанузгача тўлиқ ўрганилмаган, у ерда сақланаётган қўлёзмалар ҳақидаги маълумотлар очикланмаган. Йиллар ўтиб, янада қадимий қўлёзмаларнинг юзага чиқиши “Таъвилот ал-Қуръон” асарини чуқурроқ ўрганиш имкониятини яратади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. Имом Мотуридий. Таъвилот ал-Қуръон. Фотима Юсуф Хоймий таҳқиқи остида. – Ливан: Байрут, Рисола нашриёти, 2005. Ж.: 1.
2. Имом Мотуридий. Таъвилот ал-Қуръон. Бакир Тўпол ўғли ва Аҳмад Вонли ўғли таҳқиқи остида. –Истанбул, Мизон, 2005. Ж.: 1.
3. Алоуддин Самарқандий. Шурху таъвилот ал-Қуръон. Қўлёзма. Туркиядаги “Сулаймония” кутубхонасида №176-рақам остида сақланади.

4. Зиёдов Ш. Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг “Китоб ат-таъвилот” асари. – Т.: “Фан” нашриёти, 2009.
5. Имом Мотуридий. Таъвилот ал-Қуръон. Д-р Маждий Босаллум таҳқиқи остида – Ливан: Байрут, Дору-л-кутубил илмия, 2005. Ж.: 1.
6. Sezgin F. GAS, I, 605.
7. Имом Мотуридий. Тавҳид / Д-р Бакир Тўпол ўғли ва д-р Муҳаммад Оруший таҳқиқи остида / – Туркия: Истанбул, Иршод нашриёти, 2000.
8. Prof. d-r Bekir Topalog’lu. Te’vilatul Kur’an tercumasi. –Istanbul: Ensar, 2015.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

ЭШМУХАММАД ХЎҚАНДИЙ

Амонов Мехрожиддин Узбекикович

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

ЭШМУХАММАД ХУКАНДИ

Аманов Мехрожиддин Узбекикович

Научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари

ESHMUCHAMMAD KHOKANDI

Amanov Mekhrojiddin Uzbekovich

Scientific Fellow of the Imam Bukhari International Scientific Research Center

Иқтибос келтириши учун / For citation / Для цитирования:

Амонов М.У. Эшмухаммад Хўқандий // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 15–23. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N2>

Аннотация: Марказий Осиёда XVIII-XIX асрларда нақшбандия-мужаддидия силсиласи кенг ҳудуд бўйлаб ёйилиши натижасида, ўлкада бу тариқатда фаолият олиб бораётган муриду муришлар сони анчайин кўпайгани кўзга ташланади. Мазкур тариқатнинг Сўфи Оллоҳёр тармоғи намояндаси Эшмухаммад Хўқандий ҳаёти ва фаолияти ҳам водий тарихини ёритишида муҳим аҳамият касб этади.

Калит сўзлар: Сўфи Оллоҳёр, Эшмухаммад, нақшбандия, силсила, қўлёзма, Хўқанд.

Аннотация: В результате распространения серии Накибанди-Муджаддиди в Средней Азии в XVIII-XIX веках количество муридов и муришдов, работающих в этой секте в стране, значительно увеличилось. Жизнь и деятельность Эшмухаммада Хоканди, представителя суфийской ветви этой секты Аллахьяр, также играют важную роль в освещении истории долины.

Ключевые слова: Суфи Аллахьяр, Эшмухаммад, Накибанди, силсила, рукопись, Хуканд

Abstract: As a result of the spread of the Naqshbandi-Mujaddidi series in Central Asia in the XVIII-XIX centuries, the number of murids and murshids working in this sect in the country has increased significantly. The life and work of Eshmuhammad Khokandi, a member of the Sufi Allahyar branch of this sect, also play an important role in covering the history of the valley.

Keywords: Sufi Allahyar, Eshmuhammad, Naqshbandi, silsila, manuscript, Khoqand

DOI: 10.47390/A13421120202

Ўтмиши шарафли бу жонажон диёрда ўниб ўсиб вояга етган ва Ватан ичра илм, касб-хунар ўрганиб, муайян даражаларга эришган аждодларимиз номини ҳар қачон эшитсак, уларнинг тарихини шунчалик чуқурроқ билишга, ўрганишга ва ўқишга иштиёқимиз ортиб бораверади.

Мана шундан табаррук аждодларимиздан бири Андижон вилояти Шаҳрихон тумани Сарой қишлоғида жойлашган Эшмуҳаммад халифа Хўқандийдир.

Эшмуҳаммад Хўқандий ҳақида олиб борилган илмий изланишларда [10] қизиқарли маълумотлар тақдим этилган бўлса-да, аммо мавзуга доир манбалардаги маълумотлар етарли бўлмаганлиги сабабли бўлса керак, унинг устозлари номи айтиб ўтилиб, ҳаёти ва фаолияти тўғрисида деярли маълумот тақдим этилмаган.

Биз ушбу тадқиқотимизда Эшмуҳаммад халифа Хўқандийнинг устозлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни мақсад қилдик.

Эшмуҳаммад халифа XVIII асрнинг охирларида таваллуд топган. Ёшлигидан илмга бўлган қизиқиш уни ўша вақтларда Ҳиротнинг Каррух мавзесида истиқомат қилаётган нақшбандия-муҷаддидия тариқат пири муршиди Муҳаммад Ислон шайх Каррухий [9] корхонас (хонақоҳи)ига боришига сабаб бўлади.

Устози Муҳаммад Ислон шайх ҳақида.

Сўфи Оллоҳёрдан кейин силсилани давом эттирган шогирди халифа Ғойиб Назар бўлиб, унинг шогирди эса Ислон шайх Каррухийдир.

Ислон шайх Каррухий 1138/1726 йилда Ҳирот замини (ўша даврда Маймана)нинг Каррух шаҳрига қарашли қадимий Ҳирак мавзесида дунёга келган. Мирзо Жунайдуллоҳ (Мавлоно Ҳозик) ўзининг “Воқеоти Исломия” [2, 3, 4] асарида: “Ҳазрат Эшон Ҳирак мавзесида таваллуд топганлар”, деб маълумот беради.

Ислон шайх Каррухийнинг туғилган жойига доир тарихий манбаларда тафовутлар мавжуд. Манбаларнинг баъзилари уни “Бухорода туғилган”, дейишса, бошқа адабиётларда “Ҳиротнинг Карх мавзеида туғилган”, деб ёзишади.

Аслида эса, Ислом шайх Каррухий Ҳирот вилоятининг Каррух шаҳри яқинидаги Ҳирак мавзеида туғилган ва буни қайд қилган фарзанди аржуманди Мирзо Жунайдуллоҳ ўз отасининг нисбасини келтиришда адашмаса керак. Нисбани ёзишда баъзан туғилган қишлоқдан ташқари, ўша қишлоқ жойлашган туман, сўнг ўша туман жойлашган вилоятни ҳам қўшишар; баъзан эса бошқа юртларга бориб муқим яшаб қолган мавзеларини, охириги яшаган мавзеларини ҳамда ота-боболари туғилган мавзеларни ҳам тахаллус нисбаларига қўшиб ёзиш ҳоллари удумга айланган эди.

Ислом шайх беш ёшида, яъни 1731 йилда отаси Ҳазрат Аллоҳберди вафот этади. Шу орада Эрон подшоҳи Нодиршоҳ Афшор (1736-1747) юриш қилиб Афғонистонни босиб олгач, кўп асирлар қатори Ислом шайхни ҳам Машҳадга олиб кетади (бу воқелик 1732 йилда содир бўлган).

Машҳадда Имом Мусо ар-Ризо (р.а) осори анворлари атрофларида жами ўн беш йил (1747 йилга қадар) истиқомат қиладилар.

Шу йилларда Эрон шоҳи Нодиршоҳни равофизлар Хабушонда (1747) шаҳид қилишгач, ўша пайтларда Нодиршоҳ хизматида бўлиб турган манғитлар уруғи сардори Муҳаммад Раҳим у кишини Бухорога олиб келади.

Бухоро тахтини эгаллаган Муҳаммад Раҳимхон Ислом шайхнинг шижоатлари ва диловарликлари эвазига дастлаб “мирзабоши” [8], “юзбоши” [4: – Б. 4б.], кейинроқ эса “ясовулбоши” (Амир кўшинларининг бошлиғи) лавозимларига тайинлаган.

Ушбу йилларда ғалаботи, жазаботи илоҳий, мосуволлоҳ асносида мажзубона ишқ дастури билан чўли биёнбон (Ғазғон)да етти йил (1747-1754) ҳаёт кечиради.

Ул зотнинг тариқатга киришлари бир девона-мажзуб сўфий, яъни ҳазрати Хизр алайҳиссалом билан (руҳоний-маънавий) учрашганларидан сўнг бошланган ва 12 йил давомида Бухорода у (Хизр алайҳиссалом)нинг равишида мажзубсифат ҳолда юрадилар. Муҳаммад Қосим ибн Ҳасан Балхийнинг “Маноқиб Ислом шайх” [1, 7] асарида: “Ислом шайхни Хизр алайҳиссалом 12 йил мобайнида тарбият қилганликлари”, (яъни увайсий бўлгани) айтилади.

Ислом шайх замона уламолар даврасида таълими рухсат олгач, 1756 йилда Сўфи Оллоҳёрнинг халифа-шогирди Ғойибназарга қўл бериб, иршоди кулли ижозатини расман олади.

Ислом шайх бетоб ётган устози Сўфи Ғойибназар билан бир қанча вақт суҳбатда бўлади. Мирзо Жунайдуллоҳ Хозиқ шундай ёзади: “Пир саййидам (отаси Ислом шайх назарда тутилмоқда – М.М.) бир қанча вақт Туронлик машхур сўфийлар билан суҳбатда тариқат сир-асрорларидан баҳраманд бўлиб, сайри сулук қилиб юрадилар. Эшони халифа Ғойибназар даргоҳларида, ул зот

билан суҳбатда бўладилар” [3: – Б. 38а] ва шу суҳбатда кўп равшанлик ҳосил бўлганлигини таъкидлайди. Сўфи Ғойибназар Миёнколий вафот этгач уни ҳозирги Каттқўрғон туманидаги Саримозор қабристон (бошқача номи Эшон мазор)ига дафн этилган. Бугунги кунда катта зиёратгоҳлардан бири саналади.

Ислом Шайх бу вақтларда ўз замони билимлари даражасига кўра етук олим ва донишманд киши сифатида катта шуҳрат қозониб, барча олим ва донишмандлар, руҳонийлар ва ҳукмдорлар орасида ҳам катта ҳурмат қозонади.

Ислом шайхнинг барча сулукни хатм қилиб, уни амалиётга қўллашлари шу даврда яшовчи айрим сарой сўфийлари қаршилигига учрайди.

Муҳаммад Қосим ва Мирзо Жунайдуллоҳ Хозиклар томонидан таълиф этилган маноқибларда ва бошқа манбаларда бу воқеликка шундай тавсиф бериб ўтилган: “Ислом шайх Бухорода сарой хизматидаги чоғларида, кундан- кунга мартабалари ошади, аҳли сарой орасида подшоҳга кўп мақраб бўладилар. Бора-бора улўғроқ мартабага етиб, ҳамиша султон уз-замон билан бирга бўладилар. Саройда ва сарой ташқарисида ҳам хизмат қилиб, инъомхоя ва либосхоя фохира ва бахшиши беҳисоб оладилар. Натижада, вазиру ақобирлар ва аҳли мажлис ҳозирлар ҳасад қилиб, кўп рашк қиладилар ва подшоҳи замонга маломат қилиб, жаноби Ҳазратни камситиб ва хиёнат қилиб, балки ҳақлариға тухмат қиладилар” [7: – Б. 9 а-б].

Жумладан, “Ислом шайхнинг иззат ва мартабаси баландлигидан ғайирлиги келган Шохмуроднинг яқин кишиларидан бири Сафар эшон ва бир қанча сарой аёнлари уни хонга ёмонлаб, унга Бухоронинг кўпчилиги аҳолиси қўл бериб мурид бўлаётгани, улар орасида уламою фузалолар, аскарлар ҳам борлиги ҳамда тожу тахтни эгаллаш пайида бўлган хавфли киши сифатида таърифлайди”.

Дарҳақиқат, Ислом шайх сулукни юритишда, ривожлантиришда ва унинг кўламини ёйишда ноанъанавий усулни амалиётга жорий қилган. Унинг бу борадаги услуби кўпчилик томонидан ижобий кутиб олинганлигини сулук тарафдорларининг сони кескин кўпайганидан билиш мумкин. Бу ҳолат атрофдаги бошқа шайху, эшонлар орасида Ислом шайх йўлини хушламайдиганлар ҳам кўп бўлганлиги каби эътирозлар уни ўз йўлидан қайтара олмаган кўринади, аксида, тобора мартабаси ва шогирдлари сафи кун сайин ортиб борганлиги айтилади.

Сўфи Ислом умрининг охирини Ҳиротнинг Каррух мавзесида ўтказди. Бу мавзеда унинг отаси ҳазрат Худойберди дафн этилган; шу сабабли шунча улўғ шаҳарларни кўйиб, кичкина қасабага қўним топиши бежиз эмасди.

Ислом шайх 1222/1807 йил, 84/81 ёшида Ҳиротнинг Шиқибон мавзесида вафот этади. Ва бу саҳиҳ санадир [5: – Б. 84-85; 9: 160 б.]. Авлодлари ва

шогирдлари уни Ислом шайхнинг ўзи ҳаётлик чоғида кўрсатган жойга, яъни Каррухда ўзи барпо қилдирган боққа дафн этадилар.

Юқоридаги маълумотлар асосида тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Ислом шайх 1756 йилда 30 ёшида тариқат маснадига ўтирган бўлса, 1731-1747 йилгача Машҳадда, етти йил риёзат (1747-1754 йилгача Ғазғон)да ҳаёт кечирганлиги ва жами 12 йил мобайнида ҳазрат Хизр (а.с.)нинг равишларида бўлганлигини инобатга оладиган бўлсак, ул зоти киром XVIII асрнинг 60 йиллари ўрталари (авлодлари таъкидлаган маълумотга кўра, яъни Ислом шайх 40 ёшлари (1766-67 йил)да Бухородан Ҳиротга кетганлиги маълум бўлади.

Сўфи Ислом шайх ҳаётлик чоғида бир минг бир халифа-шогирд тарбиялаганлиги манбаларда айтилади.

Мавлоно Неъматуллоҳ устози Ислом шайхнинг куёви бўлиб, ул зотнинг икки қизига уйланган. У “Махви” тахаллуси билан ижод қилиб, ғазалиёт, маснавий ва мустазоддан таркиб топган “Девони шайх Неъматуллоҳ Махви” номли 1500 байтдан иборат асари мерос қолганлиги, уни нафақат тасаввуф намояндаси балки ижодкор шоирлар қаторига ҳам кўришимиз мумкин бўлади.

Мавлоно Неъматуллоҳ устози Ислом шайх вафотидан кейин Каррухда силсилани бошқариб, бироз фурсатдан сўнг ўзи туғилиб ўсган Андхунд вилоятига боради.

Мирзо Жунайдуллоҳ Хозиқ ўз рисоласида шайх Неъматуллоҳга таъриф бераркан, шундай ёзади: “Ҳақоик огоҳ ва маъорифипаноҳ халифа Неъматуллоҳ Хожакент (Ҳирот шаҳрига қарашли қишлоқлардан бири)да истиқомат қиладилар. Жаноби Эшон (Ислом шайх) вафотларидан кейин ул зот қоиммақом бўлиб, иршод маснадига ўтирдилар ва соҳиби силсила бўлдилар, ул зотга барча аҳли хулафолар байъат бердилар. Ул зотнинг мулклари бисёр бўлиб, ҳар куни минг нафар фақир ва мискинлар доимий овқат билан таъминланарди” [4: – Б. 10а], дея маълумот беради. Демак, мазкур воқеаларга кўра Эшмуҳаммад халифа Ислом шайх Каррухий даргоҳида тасаввуф сир синоатларидан оз бўлса-да баҳраманд бўлгач, устози вафоти (1807 й.)дан сўнг, унинг ўрнига ўтирган халифаси Мавлоно Неъматуллоҳ Махвийдан таълим олишни давом эттирган.

Бунга кўра Эшмуҳаммад халифа ҳам айнан ўша даврларда устози Мавлоно Неъматуллоҳ ва унинг шогирду авлодлари билан Андхундга бориб, устози даргоҳида хизмат қилганлиги маълум бўлади.

Нақшбандия-муҷаддия силсиласининг Сўфи Оллоҳёр тармоғида фаолият олиб борган шоир Ғарибий (шоир Ғарибий - асл исми Мулло Умрзоқ Абдували ўғли (1877-1961) бўлиб, Ёрмозорда таваллуд топиб, Фарғона Чимёнида вафот этган) ҳам Эшмуҳаммад халифа ва унинг устозлари силсиласига бағишлаб ёзган девонида ҳам олдин Ислом шайх, кейин Мавлоно Неъматуллоҳ,

Доруломон Балхий, Қамариддин Ғузорий, Тоҳир Хўжандий, Атоуллох Хўқандийлар қаторида Эшмуҳаммад халифа Хўқандий номи келтирилган.

Байт:

Нечук шод ўлмай дўстлар мени ҳожатбарорим бор,
Ҳирот мулкин босиб ётган қизил туғли мазорим бор.
Насиб этти, менингдек осийга ҳазрат суйгоним,
Бўлуб хуррам Худога ҳар замон шукри ҳазорим бор.
Не ғам ман телбага бу фони дунёга кор боримдин,
Ўшал Ислон шайх олий шаҳиди номдорим бор.
Чиқиб ул зотдин минг бир халифа бўлдилар комил,
Улардин баъзини мадҳин қилурга ихтиёрим бор.
Халифа Неъматуллоҳ эрдилар бу жумла сардори,
Ки бўлган баъд аз ҳазрат Жомий шайхи киборим бор.
Топиб оламга шуҳрат Балх аро ҳамчунун Баҳоваддин,
Ҳаммага раҳнамо бўлган жаноби тождорим бор.
Тасаддуқ жоним ўлсун, ул эранлар номи покидор,
Халифа Қамариддин марди Ҳақ пири норим бор.
Халифа Етмиш дин гўёки дил мулкани хуршиди,
Ки толибга равнақ ери кўҳи шайх нажорим бор.
Бўлуб чун шайх ул олам жумлани солган тариқатга,
Хўжанд ичра халифа Тоҳир отлиғ ёдгорим бор.
Зиёратгоҳ бўлубдур жумлага қабри Атоуллоҳ,
Ки Бўрболиғ аро ғавси жаҳон ул шаҳриёрим бор.
Халифа Эшмуҳаммад Шаҳрихон ичра машҳурдир,
Мазори файзибахш толиблараро лайлу наҳорим бор.
Бу Чимён мулкида Дўсти Худо жадди мададкорим,
Ҳамиша равзасини бўса айлаб юз сурорим бор.
Сифоти марди ҳақларга Ғарибий андалиб янглиғ,
Ҳаётини борича афғон чекиб тунқаторим бор [11: – Б. 142].

Шу ўринда мисраларда келтирилган Неъматуллоҳ-андхундлик, “жаноби тождор” - Доруломон (Тождори) Балхий, Тоҳир Хўжандий ва Атоуллоҳ эса Хўқандий эканлиги асносида, нақшбандия-мужаддия тариқатининг Сўфи Оллоҳёр тармоғи муршиди Муҳаммад Ислон шайх Каррухийнинг даргоҳида тасаввуф сир-асрорларини ўрганган, халифа-шоғирдларидир. Мазкур шоғирдлар ҳам ўз навбатида устозларидан илм таҳсилани олгач, ўзлари ҳам маълум ҳудудларда тасаввуф силсиласини тебратишгани уларнинг маънавий камолоти юксаклигидан далолаб бериб туради.

Демак, Эшмуҳаммад халифа Хўқандий эса улар каби Ислом шайхнинг шогирди ва таъкидлаб ўтганимиздек Мавлоно Неъматуллоҳдан пирлик ижозатини [2: – Б. 6а; 6, 9] олганлиги маълум бўлди.

Эшмуҳаммад Хўқандий Андхунддаги оз муддатли истиқоматдан сўнг, муршиди кўрсатмаси ва ижозати билан ўз юртига қайтиб келади. Албатта, у ўз юртига қайтгач юқорида номлари зикр этилган мовароуннаҳрлик тариқат пирлари билан жуда яқин муносабатда, уларнинг суҳбатида ҳам бўлганлиги, айниқса, Атоуллоҳ ва Тоҳир халифалар хонақосида ҳам доимий маънавий суҳбатларда ҳозир бўлиб, ўзи ҳам кейинчалдик етук накшбандия-муҷаддия тариқати муршиди бўлиб етишади.

Эшмуҳаммад халифа Сарой қишлоғига келиб, бу ерга яшаб, кўпайиб бу ерларга файз-барака олиб келганлиги айтилади.

Кўкон ҳукмдори Худоёрхон ҳам халифа Эшмуҳаммадга нисбатан ниҳоятда яхши муносабатда бўлганлиги сабаб бўлган бўлса керак, у ҳам (яъни Худоёрхон) Карруҳда эшон Муҳаммад Ислом шайхнинг муриди Доруломон хонақоҳида, Оллоҳберди хизматида туриб, ул зотдан оз муддат бўлса-да, таълим тарбия олади ва шу ерда 1299/1881 йилда вафот этади [10: – Б. 45].

Бу ҳақда, Мирза Олим Мушриф, шундай дейди:

“... Дилгир ўлуб андин шаҳри Қобул келди,
Шоҳи Қобул шафқат билан ҳолин сўрди,
Каррух боринг, жойи хилват анда, деди,
Каррух бориб истиқомат етти, дўстлар.
Ул Карруҳда шайхулислом турбатида,
Оллоҳберди фарзандларин хизматида.
Дасти байъат бериб ани қурбатида,
Неча кунлар хизматида турди, дўстлар.
Оллоҳберди халифадин жавоб сўрди,
Менга жойи хилват бўлса, турсам, деди,
Хожакенти ўз жойимиз, боринг, деди,
Бечора хон анда бориб турди, дўстлар.
Ўтган гуноҳ ишлариға тойиб бўлди,
Кашфи ҳолат пайдо қилди, соҳиб бўлди,
Жиннисифат бир кечада ғойиб бўлди,
Ер ҳуббининг мақомиға етти, дўстлар.
Намакхўри Мирзаолим айди муни,
Дуогўйи ерди ани туни-куни,
Хаёл бирла китоб узра ёзди муни,
Ўқуғондин дуо таъма қилди, дўстлар” [9: – Б. 97].

Шу ўринда Эшмуҳаммад халифа умрлари охирида тоблари қочганда “Бизни Ўшга қўйинглар”, дер экан. Қишлоқнинг катталари, хусусан, Ниёзмат амин “Ўш йўллари нотинч”, деб тушунтирганидан сўнг, “Саройликларининг бахти бор экан” [11: – Б. 142], деб ройишлик билдирган.

Шаҳрихон тумани Сарой қишлоғи тарихи бўйича олиб борилган изланишларда Эшмуҳаммад халифа 1866 йил (86 ёши)да вафот этганлиги ва кейинчалик у кишининг набираларидан бири Насриддин эшон ҳам ул зотнинг ёнида дафн этилганлиги аниқланган.

Муҳаммад Ислом шайх 1807 йилда вафот этганлиги ва Эшмуҳаммад халифа Хўқандий эса унинг даргоҳига борганида 20-25 ёшлар чамасида бўлганлиги инобатга олсак, Эшмуҳаммад халифа Хўқандий тахминан 1197/1782-1283/1866 йилларда яшаб ўтганлигини айтиб ўтиш мумкин бўлади.

Албатта келгусида Эшмуҳаммад халифа Хўқандий ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги изланишлар давом эттирилса, унга доир янгидан-янги маълумотлар ўрганиб борилса, юртимиз тарихидан ўтган кўплаб алломаю бузургворлар қатори, унинг тарихи ҳам муайян даражага тикланишига эришиш мумкин бўлади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. Маноқибӣ Султон Каррухий (форсий нусхаси). Қўлёзма. Муаллиф шахсий кутубхонасида.
2. Мирзо Жунайдуллоҳ Ҳозик. Куллиёт (1.Силсилаи нақшбандия. 2. Воқеоти Исломия. 3. Юсуф ва Зулайхо). Қўлёзма. 1326/1906. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв. № 3021.
3. Мирзо Жунайдуллоҳ Ҳозик. Воқеоти Исломия (Юсуф ва Зулайхо). 1293/1875 йил. Хаттот Мир Ҳусайн Хожа Хуррабий муаллиф вафоти (1843 йил)дан кейин мазкур асарга айрим қўшимчаларни киритган. Мирзо Абдулҳақ (Темурхон (Ҳирот шаҳри) шахсий кутубхонасида сақланаётган ушбу манба Форс тилида битилган. Факсимил нусхаси муаллиф шахсий кутубхонасида.
4. Мирзо Жунайдуллоҳ Ҳозик. Воқеоти исломия (ёки ”Рисолаи Маноқибӣ Шайхулислом Ҳиротий” форсий) ЎзР ФА ШИ инв. № 12240.
5. Муҳаммад Котиб Ҳазора. Сирож ут-таворих. Тошбосма. Кобул матбааси. 1331/1913.
6. Муҳаммад Ҳайдар. Силсилаи шариф. Қўлёзма. 1299/1881. Муаллиф шахсий кутубхонасида.
7. Муҳаммад Қосим. Маноқибӣ Ислом шайх. Қўлёзма. 1315/1897 йил (араб, форс ва асосан туркий тиллар)да. ЎзР ФА ШИ фонди инв. №1590.

8. Мирза Олим Мушриф ибн Домулла Мирза Раҳим Ташканди. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин. Т.: 1995.
9. Ўз МДА фонди И-126, 1-рўйхат 1505-иш.
10. Мирзо Меърожиддин (Амонов М.У.). Сўфи Оллоҳёр ва Ислон шайх тарихи. Т.: MASHNUR-PRESS, 2017.
11. Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжойлари; Андижон ва Наманган вилоятлари / Б.Эралиев, И.Останақулов, Н.Абдулаҳатов. Т.: Turon Zamin Ziyо, 2014.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

**ЎЗБЕКИСТОН ВА АҚШ ЎРТАСИДА ФАН-ТАЪЛИМ СОҲАСИДА
ЎЗARO МАНФААТЛИ АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИ**

Рахматов Илғор Эркинович

Самарқанд давлат университети магистранти

**ИСТОРИЯ ВЗАИМОВЫГОДНЫЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ
УЗБЕКИСТАНОМ И СОЕДИНЕННЫМИ ШТАТАМИ АМЕРИКИ В
СФЕРЕ НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ**

Рахматов Илғор Эркинович

Магистрант Самаркандского государственного университета

**HISTORY OF MUTUALLY BENEFICIAL COOPERATION BETWEEN
UZBEKISTAN AND THE UNITED STATES OF AMERICA IN SCIENCE
AND EDUCATION**

Rahmatov Ilgor Erkinovich

Master Student of Samarkand State University

Иқтибос келтириши учун / For citation / Для цитирования:

Рахматов И.Э. Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида фан-таълим соҳасида ўзаро манфаатли алоқалари тарихи
// Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 24–32.

<https://doi.org/10.47390/A1342112020N3>

Аннотация: Мазкур мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида фан ва таълим соҳасида амалга оширилган ишлар, уларнинг аҳамияти ҳақида маълумот берилди. Фан ва таълим соҳасида икки мамлакат ҳамкорлиги тарихий-хронологик жиҳатдан таҳлил қилинган, кўпгина лойиҳаларнинг натижалари ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: IREX, ACCELS, MUSKIE дастури, ABA/CEELI, ўзаро алмашув дастури, ваколатхона, Нью-Йорк фанлари академияси, CDRF фонди.

Аннотация: В данной статье представлена информация о работе, проделанной между Узбекистаном и США в области науки и образования за годы независимости, их важности. Сотрудничество между двумя странами в области науки и образования проанализировано исторически и хронологически, подведены итоги многих проектов.

Ключевые слова: IREX, ACCELS, программа MUSKIE, AVA / CEELI, программа обмена, представительство, Нью-Йоркская академия наук, Фонд CDRF.

Abstract: This article provides information about the work done between Uzbekistan and the United States in the field of science and education over the years of independence, their importance. Cooperation between the two countries in the field of science and education has been analyzed historically and chronologically, the results of many projects have been summed up.

Key words: IREX, ACCELS, MUSKIE Program, AVA / CEELI, Exchange Program, Representative Office, New York Academy of Sciences, CDRF Foundation.

DOI: 10.47390/A13421120203

Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги муносабатларда фан-таълим ва гуманитар алоқаларнинг салмоғи катта ва икки давлатнинг ўзаро муносабатларининг илк кунларидан бошлаб маданият, таълим, соғлиқни сақлаш соҳасидаги алоқалари мустаҳкам йўлга қўйилди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларидан, аниқроғи 1992 йил 20 апрелдаёқ Тошкентда халқаро тадқиқотлар ва илмий алмашувлар бўйича Америка Кенгаши (IREX)нинг ваколатхонаси очилди. Мазкур халқаро нотижорат ташкилоти ўз фаолиятида инновацион дастурларни тараққий эттиришга, мазкур йўналишда тадқиқотчиларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш билан шуғулланади. Мазкур санадан 5 кун ўтиб, яъни 25 апрелда Тошкентда Халқаро таълим бўйича Америка кенгаши (ACCELS)нинг офиси очилди. Айнан шу даврдан бошлаб икки давлатнинг фан таълим соҳасида ўзаро ҳамкорлиги қисқа муддатларда ривожланиб кетди[5].

1993 йил 28 августда АҚШ ва Ўзбекистон талабалари ўртасида алмашувлар амалиётига мувофиқ бир гуруҳ америкалик талабалар (32 нафар) Тошкентга келди. Талабалар республиканинг диққатга сазовор жойларига ташриф буюрди ва мамлакатимизнинг йирик шаҳарлари Самарқанд, Бухоро ва Фарғонадан ташқари Қашқадарё ва Сурхондарё, шунингдек Оролбўйи минтақасидаги бир қанча ҳудудларга бориб у ердаги вазият билан танишди. Мазкур алмашув дастури энг биринчи навбатда инглиз тилини ўрганиш, ўқитувчиларга амалий инглиз тилини ўқитиш методикаси бўйича билимларини оширишга ёрдам берди. Мазкур ўзаро алмашув дастури доирасида Ўзбекистон Халқ таълими вазирлигида мамлакатнинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидан тўпланган 55 нафар юкри синф ўқувчилари АҚШга ўқишга йўл

олиши муносабати билан 1994 йил 27 сентябрда тантанали маросим бўлиб ўтди. Мазкур ўқишни ташкил этишни ACCELS Халқаро таълим бўйича Америка кенгаши ўз зиммасига олди[6].

Фан-таълим соҳасидаги ўзаро алоқалари ривожда 1994 йил 20 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги делегациясининг АҚШга ташрифини алоҳида айтиб ўтиш керак. Таълим бўйича Америка департаментининг таклифига биноан Ўзбекистон Халқ таълими вазири Ш.Йўлдошев бошчилигидаги делегация АҚШга ташриф буюрган эди ва мазкур ташрифдан кўзланган асосий мақсад таълим соҳасида узвий алоқалар ўрнатиш, АҚШдаги мавжуд таълим тизими билан танишиш ва икки томонлама қўшма дастурларни амалга оширишдан иборат бўлган. Айнан шу ташриф давомида ACCELS Халқаро таълим бўйича Америка кенгаши билан узок муддатли узвий алоқалар ўрнатилди.

Таълим соҳасида АҚШ билан Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги алоқалар фан соҳасида ҳам давом эттирилди. Хусусан 1995 йил 10 мартда бир гуруҳ ўзбек олимлари Нью-Йорк фанлари академиясининг аъзолигига сайланди. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори, физика-математика фанлари доктори, профессор Раҳим Бекжонов Ўзбекистонликлардан биринчи бўлиб Нью-Йорк фанлари академиясининг аъзолигига сайланди. Нью-Йорк Фанлар Академияси мамлакатимиздаги бир гуруҳ олимларни ҳам олий даражадаги олимлар деб эътироф этди ва улар орасида тиббиёт фанлари доктори, профессор С.З.Костко, Тошкент Давлат Шарқшунослик институти ректори, академик Н.И.Иброхимов, тиббиёт фанлари доктори А.В.Воҳидов, Зоология институти профессори И.И.Мирабдуллаев, Ўзбекистон геология давлат қўмитаси ўқув маркази директори, профессор Р.Юсупов ва бошқалар бор эди. Шунингдек Нью-Йорк Фанлари Академиясининг ҳақиқий аъзоси Наби Мажидовнинг номи “Дунёнинг етук инсонлари” Халқаро маълумотномасига киритилди. Ундан ташқари 1996 йил 10 декабрда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси биоорганик кимё институтининг икки пешқадам олими-фан докторлари Тоҳир Орипов ва Бахтиёр Иброхимов АҚШда илмий сафарда бўлди. Мазкур сафар давомида улар Нью-Йоркнинг пешқадам кимё лабораториясига ташриф буюрди ва бу ерда уларга машҳур олим Шелдон Сегал рўхбарлик қилди. Мазкур лабораторияда госсиполағўзада ва чигитда бўладиган моддани ўрганиш ишлари олиб борилар эди. Мазкур ҳамкорлик натижасида Тошкентдаги биоорганик кимё институтига АҚШнинг Рокфеллер жамғармасидан 50 минг доллар маблағ ажратилди[12].

Фан соҳасидаги алмашув ва ўзаро ҳамкорлик алоқалари Тошкентдаги IREX офиси томонидан ҳам қўллаб-қувватланди. Хусусан 1992-96 йилларда

Ўзбекистондаги олий ўқув юртларини 50 га яқин ходимлари ва профессор-ўқитувчилари АҚШ илмий марказларида бўлдилар. IREX ваколатхонаси бир вақтнинг ўзида Америкалик олимларга ҳам ёрдам кўрсатар эди. Илмий қизиқишлари мамлакатимиз билан боғлиқ бўлган Марина Кемп (Чикаго университети), Дэвид Н.Тайсон (Индиана университети), Ричард Фрис (Гарвард университети), Рассел Занка (Висконсин-Мэдисон университети), Кили Ланж (Иллинойс университети), Грегори Глизон (Нью-Мексика университети), Дейлал Кадир (Окламхома университети), Туркер Оздоган (Жорж Вашингтон университети) ва бошқаларга IREX нинг Тошкентдаги ваколатхонаси амалий ёрдам кўрсатди[5].

Ўзбекистоннинг АҚШ билан илм-фан ва таълим соҳасидаги ҳамкорлигида нуфузли Америка олигоҳлари ҳам фаол иштирок этди. Бу борада илк учрашув Ўзбекистоннинг АҚШдаги элчихонаси Гарвард университети билан ҳамкорликда 1998 йил 29 мартда “Гарвард университетида Марказий Осиёни ўрганиш ва минтақани ривожлантириш” мавзусидаги анжумани ўтказилди. Мазкур анжуманда Ўзбекистоннинг АҚШдаги Фавкулотда ва Мухтор элчиси С.Сафоев нутқ сўзлаб, анжуман иштирокчиларига Ўзбекистон маданияти ва тарихи ҳақида батафсил маълумот берди. Мазкур учрашувлар ва ўзаро ҳамкорлик алоқалар ўз самарасини бера бошлади ва 1998 йил 25 декабрда Ўзбекистонлик таниқли олим, иқтисод фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Иқтисод институти бўлими раҳбари Иброҳим Искандаров АҚШнинг 1998 йил кишиси деган фахрий унвонига сазовор бўлди. Мазкур унвон Америка библиография институти томонидан Бутун дунёда Ўзбекистон маънавий қобилиятини ривожлантиришга қўшга ҳиссаси учун берилди [13; 120-б.].

Таълим соҳасидаги ҳамкорлик ҳам ривожланиб борди ва 2000 йилга келиб АҚШнинг ACCELS таълим дастури доирасида Ўзбекистоннинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидан 50 нафар вакил бир йиллик ўқишга АҚШга жўнаб кетишди. 1992 йилдан 2000 йилгача мазкур дастур доирасида Ўзбекистонлик ўқувчилардан 400 нафари АҚШ мактабларида таълим олиб қайтишди[11].

ACCELS нинг Тошкентдаги офиси 2002 йил 25 апрелда Ўзбекистонда ўз фаолиятини 10 йиллигини нишонлади. Мазкур вақт оралиғида ACCELS ва Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги мутахассислар тайёрлаш бўйича Миллий дастурни қўллаб-қувватлашга қаратилган бутун бир дастурни амалга оширди. “Таълимдаги шериклик” дастури алоҳида эга бўлиб у ўқитувчиларга америкалик ҳамкасблари билан бевосита алоқаларни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга аниқ имконият тақдим этди. 2002-2003 ўқув

йилининг ўзида америкаликлар хомийлигида 10 та таълим дастури ишлаб чиқилган эди. 2003 йил сентябр ойдан бошлаб ACCELS ташкил этган таълим дастурига мувофиқ инглиз тилида эркин сўзлаша оладиган 9-10 синф ўқувчилари тест синовлари ва мини-интервьюлардан кейин АҚШ мактабларида 1 йил давомида ўз лингвистик билимларини такомиллаштириш имкониятига эга бўлди. Айнан шу йили 120 нафар ўзбек ўқувчиси АҚШга юборилди[8].

Олий таълимда тизимида ҳам Ўзбекистон-АҚШ ҳамкорлиги изчил ривожланиб борди. Хусусан 2003 йилдан бошлаб ACCELS кенгаши уч босқичли синовлар асосида MUSKIE дастурига талабаларни саралади ва мамлакатимиз ёшлари АҚШ олий ўқув юртларида таълим олиш имкониятига эга бўлишди. Мазкур дастур доирасида менежмент, юриспруденция, журналистика, дингвистика сингари 20 га яқин мутахасислик бўйича 100 нафар ўзбек талабаси АҚШ олийгоҳларида таълим олди. Айни вақтда мамлакатимиздаги тадқиқот институтларининг моддий базасини мустаҳкамлаш борасида ҳам АҚШнинг Фуқаролар тадқиқоти ва тараққиёти фонди мамлакатимиздаги етти академик институтларга 70 донга энг замонавий компьютерларни тақдим этди. Натижада Ядро физикаси, Астрономия, Электроника, Микробиология, Кибернетика, Геология ва Геофизика, шу билан бирга умумий ва ноорганик кимё институтларининг базасида ҳам замонавий компьютер марказлари ишга тушди[9].

Ўзбекистон ва АҚШнинг таълим соҳасидаги ҳамкорлиги юридик соҳада ҳам давом этди. Хусусан Тошкент Давлат университетининг инсон ҳуқуқлари бўйича юридик клиникаси қошида Америка ҳуқуқшуносларининг бирлашмасининг АВА/СЕЕЛI негизида Ўзбекистонда биринчи марта адвокатлар фирмаси очилди. Адвокатлар фирмасининг тантанали очилишида АҚШ Давлат департаментининг Европа ва Евросиё мамлакатларига ёрдам кўрсатишни мувофиқлаштирувчиси Карлос Паскуал бошчилигидаги америка делегацияси аъзолари иштирок этди.

2004 йилнинг сентябр ойдан бошлаб Ўзбекистон ва АҚШ “илмий дипломатия” доирасида янги лойиҳаларни бошлади. Беовсита АҚШнинг Ўзбекистондаги элчихонаси қўллаб-қувватлаши ва АҚШ Давлат департаменти Таълим ва маданият ишлари бўйича бюро ёрдамида, Халқаро таълим институти ҳамкорлигида дастур амалга оширилди ва бу дастур доирасида 25 сентябрдан 18 октябргача дунёга танилган археолог олим Эдвард Ртвеладзе илмий сафар билан АҚШ да бўлди. Мазкур ташрифдан асосий мақсад тарихий меросни асраш борасида АҚШнинг тегишли муассасаларида амалга оширилаётган ишлаб билан яқиндан танишиши эди. Мазкур ташрифдан бир оз вақт ўтгач, яъни 2005 йил 15 февралда АҚШнинг Ўзбекистондаги элчихонаси Эдвард Ртвеладзе кўп

йиллардан бери илмий изланиш олиб бораётган қадимги Кампиртепа қальсидаги қазилма ишларини ва уни музейлаштириш, маданий меросни асраш бўйича АҚШ элчиси Жамғармасидан грант ажратилди. Мазкур грант ёрдамида Кампиртепа қальсининг муҳофаа деворлари қисман қайта тикланди[10].

Фан ва таълим соҳасида Ўзбекистон ва АҚШ ҳамкорлигининг янги босқичи 2006 йил 15 ноябрда имзоланган Битим билан янада юқорироқ поғонага кўтарилди. Айни шу санада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Фан ва технологиялар тараққиётини мувофиқлаштириш қўмитаси ва Фуқаролик тадқиқотлари ва тараққиёти (CDRF) Америка фонди ўртасида ҳамкорлик тўғрисида битим имзоланди. Мазкур ҳужжат қўшма илмий лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни, семинарлар ўтказиш ва мутахассислар алмашувини кўзда тутди. АҚШ Давлат департаменти ва Миллий Фонд таъсир этган CDRF нотижорат ташкилоти бўлиб, асосий ва амалий фан соҳасида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари билан илмий-техник дастурларни рўёбга чиқариш орқали ҳамкорлик қилишни қўллаб-қувватлайди[13; 158-б.].

Ўзбекистон ва Америка Қўшма Штатлари ўртасида фан ва таълим соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик алоқалари ривожидан АҚШ халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) томонидан амалга оширилган дастурлар, лойиҳалар ва турли тадбирларни алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Чунки кейинги йилларда айнан USAID ташаббуси билан фан, таълим ва маданият соҳасида йирик лойиҳалар амалга оширилди.

АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) 1961 йил 3 ноябрда АҚШ Президенти Ж.Ф.Кеннеди ташаббуси билан ташкил этилган ва унинг асосий фаолият йўналишлари “инсоннинг асосий эҳтиёжлари” бўлган озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, соғлиқни сақлаш, таълим ва инсон ресурсларини ривожлантиришдан иборатдир. Мазкур ташкилот ўзининг 50 йиллик фаолияти давомида демократик анъаналарни қарор топтириш, соғлиқни сақлаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга доир катта дастурларни амалга оширди ва ошириб келмоқда. АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID)нинг асосий мақсадларидан бири демократик қоидаларга асосланган иқтисод ва ижтимоий тизимни шакллантиришда амалий кўмак беришдан иборат. Агентлик Ўзбекистонда 1993 йилдан бошлаб иқтисодий ривожланишни яхшилаш, соғлиқни сақлаш, қишлоқ хўжалиги ва суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишга қаратилган дастурлари билан фаолият кўрсатиб келмоқда[1].

Ўтган йиллар давомида АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) томонидан қатор дастурлар амалга оширилди ва охириги икки йилда мазкур

ташкilotнинг фаолияти анча фаоллашди. Хусусан 2016 йил 15 сентябрда Ўзбекистонда мазкур ташкilotнинг қишлоқ хўжалик махсулотларини етиштириш, уларни қайта ишлаш тизимини яхшилашга қаратилган дастурига старт берилди. АҚШнинг Ўзбекистондаги элчихонаси ва Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID)нинг билдиришича Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик экинларини етиштириш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштиришга қаратилган мазкур дастур 5 йилга мўлжалланган бўлиб лойиҳанинг умумий қиймати 14 миллион АҚШ долларини ташкил этади. Ушбу лойиҳадан кўзланган асосий мақсад Ўзбекистонда мева ва полиз экинлари етиштиришни яхшилаш, уларни сифатини ошириш, етиштирилган хосилни чуқур қайта ишлаш ва айни вақтда янги иш ўринлари яратиш, мазкур дастурда иштирок этаётган қишлоқ хўжалик субъектларининг даромадини оширишдан иборат. Мазкур дастур бошланишига бағишланган тантанали маросимда сўзга чиққан АҚШнинг Ўзбекистонда 2015-2018 йилларда фаолият кўрсатган собиқ элчиси Памелла Спартлен хоним мазкур лойиҳа доирасида яқиндан ҳамкорлик қилишга кўмаклашгани учун Ўзбекистон ҳукуматига ўз миннадорчилигини билдирди. Элчи хонимнинг сўзларига кўра USAID 2008 йилдан бошлаб мева-сабзавот соҳасида Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилиб келмоқда[7].

Шу билан бирга АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни Сақлаш Вазирлиги билан ҳамкорликда сил касаллигига қарши курашиш бўйича ҳамкорлик дастурини амалга ошириб келмоқда. 2018 йил 12 апрелда Республика ихтисослаштирилган физиатрия ва пульмонология илмий-амалий тиббий марказида Дистанцион таълим ва мониторинг бўйича инновацион марказ ўз ишини бошлади. Мазкур марказ бевосита АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) кўмаги билан ташкил этилди ва масофадан ўқитиш бўйича замонавий техник воситалар билан таъминланди. Агентликнинг Ўзбекистондаги бўлими директори Гэрри Роббинснинг қайд этишича мазкур марказ сил касаллигини олдини олиш ва даволаш бўйича тиббиёт ходимларини ўқитиш ва касбий малакасини оширишда етакчи марказ ҳисобланади. Қайд этиш керакки Ўзбекистонда силга қарши курашишга қаратилган миллий дастурни қўллаб-қувватлаш бўйича USAID нинг беш йиллик дастури қабул қилинган бўлиб унинг умумий бюджети 7.6 миллион долларни ташкил этади[2].

АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) Ўзбекистонда суд тизимини ислоҳ қилиш ва судлар мустақиллигини таъминлаш борасида ҳам бир қатор дастурларни амалга ошириб келмоқда. 2018 йил 25 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий суди USAID кўмагида ажралиш, алиментлар ва бизнесни юритиш бўйича юридик хизматлар учун универсал портал, яъни янги интерактив вебсайтни ишга туширди. Суд вебсайти E-SUD (электрон суд) ишларини

бошқариш ва E-XSUD хужжат алмашиш тизимлари билан боғланган бўлиб, бугунги кунда Ўзбекистон фуқароларига ҳуқуқий хужжатларни электрон шаклда тақдим этиш имкониятини беради. АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги ва БМТ Тараққиёт дастури орқали АҚШ қўллаб қувватлаган ушбу тизим суд тизимида ошқоралик ва мустақилликни ошириб, судга ташрифлар сонини камайтирди, суд ходимларининг вақтини тежади ва хужжатлар ҳажмини камайтирди. USAID Ўзбекистоннинг фуқаровий суд тизимидан жамоатчиликнинг фойдаланиш ҳуқуқи ва ишончини мустаҳкамлаш мақсадида 2014 йилдан бошлаб БМТнинг Тараққиёт дастури ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди билан “Қонун устуворлиги” лойиҳаси орқали ҳамкорлик қилиб келмоқда[3].

2018 йил 17-18 октябр кунлари АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) томонидан Ўзбекистон Республикаси Ташқи савдо вазирлиги билан ҳамкорликда АҚШ халқаро миқёсда эътиборга сазовор бизнес тадбир – саккизинчи Марказий Осиё савдо форумини биринчи марта Ўзбекистонда ўтказди. Мазкур форум бизнес жамиятига истиқболда 70 миллиондан ошиқ миқдорида мавжуд бўлган Марказий Осиёнинг ривожланаётган бозорларидаги янги имкониятлар билан танишиш имконини берди. Форумнинг ташкилотчиси USAIDнинг Марказий Осиёда рақобатбардошлик, савдо ва иш жойлари яратиш соҳаларидаги лойиҳаси бўлиб, у минтақанинг бешта мамлакатда мева-сабзавотчилик, туризм, транспорт ва логистика соҳаларида бандликни юксалтириш ва экспортни ривожлантиришга қаратилган. Минтақада корхоналар рақобатбардошлигини ошириш ва савдодаги тўсиқларни йўқотиш орқали USAID экспорт салоҳиятини юксалтириш учун хусусий секторга ҳам ёрдам беради[4].

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак ҳозирги кунда Ўзбекистон ва АҚШ муносабатлари ўзининг янги босқичига кўтарилди. Икки давлатнинг фан-таълим ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик доирасида турли даражадаги дастурлар ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Бу борада АҚШ Халқаро тараққиёт агентлиги (USAID) ўз дастурида илгари сурилган демократик анъаналарни қарор топтириш, таълимни ривожлантириш, соғлиқни сақлаш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш борасида йирик лойиҳаларни амалга ошираётганлигини ижобий баҳолаш мумкин. USAID агентлигининг Ўзбекистонда амалга оширган ва ошираётган дастурлари натижасида қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш, суд-ҳуқуқ тизимида бир қатор ижобий натижаларга эришилди.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. <http://www.usaid.gov/who-we-are/usaid-history>
2. <https://uz.usembassy.gov/uz/new>

3. <https://uz.usembassy.gov/uz/united-states-and-uzbekistan-held-international-roundtable-on-judicial-protection-of-business-entities-uz>
4. <https://uz.usembassy.gov/uz/united-states-hosts-the-eighth-annual-central-asia-trade-forum-in-tashkent-uzbekistan-uz/>
5. IREX 1992-1996 йиллар. AnnualReport// IREX papers/List of Uzbekistan IREX Alumni including current Participants. 1992-1996.
6. www.americancouncils.org
7. www.usaid.gov/uzbekistan
8. www.uzland.gov, 2002 йил 25 апрел
9. АҚШнинг Ўзбекистондаги элчихонаси матбуот маркази, 2003 йил 23 октябр.
10. АҚШнинг Ўзбекистондаги элчихонаси матбуот маркази, 2004 йил 15 феврал.
11. Тенгдошлар даврасида бир йил. “Халқ сўзи”, 2000 йил 6 июль.
12. Ўзбек кимёгарларининг ҳамкорлари-АҚШ олимлари, //УзТАГ. 1996 йил 30 декабр.
13. Шукурзода Мавлон. АҚШ-Ўзбекистон ҳамкорлиги факт ва рақамларда. 1992-2016. -Тошкент, 2016.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

**АБДУЛҚОДИР ЖИЙЛОНИЙ: ҲАЁТИ, ФАОЛИЯТИ, ШОГИРДЛАРИ,
АВЛОДЛАРИ**

Қушшақов Ихтиёр Исроилович

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

**АБДУЛКАДИР ДЖИЛАНИЙ: ЖИЗНЬ, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, СТУДЕНТЫ,
ПОКОЛЕНИЯ**

Ихтияр Қушшақов Исроилович

Международный научно-исследовательского центр Имама Бухари,
исследователь

ABDULQADIR JIYLANIY: LIFE, ACTIVITY, STUDENTS, GENERATIONS

Ihtiyar Qushshaqov Isroilovich

Imam Bukhari International Scientific-Research Center, Researcher

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Қушшақов И.И. Абдулқодир Жийлоний: ҳаёти, фаолияти, шогирдлари, авлодлари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 33–40.
<https://doi.org/10.47390/A1342112020N4>

Аннотация: Абдулқодир Жийлоний қодирия тариқатининг асосчиси бўлиб, ўз даврида машҳур бўлган. Унинг кўплаб асарлари бизгача етиб келган. Шунингдек, у асос солган қодирия тариқати намояндалари кейинги даврларда ҳам, айниқса мазкур тариқат фаолияти билан боғлиқ тарихий воқеаларни ўрганилиши муҳим саналади.

Калит сўзлар: Жийлоний, қодирия, тариқат, авлод, силсила, шогирд

Аннотация: Абдул Кадир Джилани был основателем секты Кадирия и был известен в свое время. Многие его работы сохранились. Также важно, чтобы представители секты Кадирия, которую он основал, изучали исторические события будущего, особенно в связи с деятельностью этой секты.

Ключевые слова: Джилани, кадирия, тарикат, авлод, силсила, наставник

Abstract: *Abdulkadir Jilani was the founder of the Qadiriya sect and was famous in his time. Many of his works have come down to us. It is also important that the representatives of the Qadiriya sect, which he founded, study historical events in the future, especially in connection with the activities of this sect.*

Keywords: *Jilani, qadiriya, tariqat, avlod, silsila*

DOI: 10.47390/A1342112020N4

Абдулқодир Жийлоний ҳаёти ва фаолияти тўғрисида хорижий мутахассис олимлар томонидан, умуман тасаввуф таълимотлари, тариқатлар тарихи уларнинг ривожланиш географияси ва моҳияти хусусида қатор тадқиқотлар эълон қилинган.

Хусусан, Муҳаммад Доро Шукух, Усмон Турар [7] каби олимлар томонидан олиб борилган монографик тадқиқотлар тасаввуф таълимотининг ирфоний, диний-фалсафий моҳиятига қаратилган бўлиб, маълум даражада мавзу доирасидаги қодирия таълимотининг генезиси каби муаммоларни очиқ беришда муҳимдир.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларида С.Н. Григорян, И.П. Петрушевский, А.И. Нарынбаев, П.С. Таранов каби олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар Жийлоний илмий меросининг тасаввуф таълимотида тутган ўрнини очиқ беришда тарихий аҳамият касб этади.

Юртимиз олимлари томонидан И. Мўминов [5], М. Хайруллаев, И. Остонақуловлар [3], Г. Юнусова [10] томонидан илмий тадқиқот ишлари олиб борилганлигини кўришимиз мумкин.

Абдулқодир Жийлоний – қодирия тариқатининг асосчиси, насл-насаблари ўн авлод орқали Муҳаммад алайҳис-саломнинг қизлари Фотимаи Заҳро ва унинг ўғиллари Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайнга бориб уланади.

Абдулқодир Жийлоний 471/1078 йилда Эроннинг Жилон (Гилон) вилоятида таваллуд топган.

Алишер Навоийнинг “Насойим – ул муҳаббат” [4: – Б. 134] асарида Саййид Абдулқодир Жийлонийни Гилон вилоятининг «Баштиз» деган жойида туғилганлар деб маълумот беради. Табаристон деган жойда (Эрон) Гийлон (Жилон), Гилон ёки Гил деган ном билан маълум бўлган жой бўлган. “Жил” – Дажлага яқин ҳудуд бўлиб, Бағдоддан бир кунлик йўл экан. “Жил” дегани Мадянга яқин экан. Мазкур икки жойни Гили, Гийлоний ва Жийлоний деб айтишар экан. Кўпчилик Ҳазрат Абдулқодир Жийлонийни икки мавзегга тегишли дейдилар. Навоий “Равзат-ун наводир” китобига иқтибос қилиб ёзадики, бу хатодир. У киши бу мавзеларда қисқа муддат яшаганлар. У киши аслан Гилон

вилоятидандир. Саййид Абдулқодир Гийлонийнинг илм олишлари бобида турли манбалар турли хил маълумотлар беради [4: – Б. 79-80]. Шулардан кенгроқ, аниқ, батафсилроқ маълумотлар Ислом қомуси [4: – Б. 27] да куйидагича берилган: Абдулқодир 488/1095 йил 18 ёшида Бағдодга боради ва илм олишга киришади.

Бунга қадар илк таълимни мактабда ўн ёшга етганида олган. Бу ерда сарф ва наҳв (грамматика) дарсларини ат–Табризий (ваф. 1109)дан олади. Бир қанча шайхлардан ханбалия ва шофия фикҳ (ҳуқуқ) илмларини ўрганади. Ҳиббатуллоҳ ал - Муборак ва Абу Наср ал-Баннодан ҳадислар таҳсилани олади.

Куниёлари Абу Муҳаммаддир. Насабда Алавий Ҳасаний эрмишлар. Она томонидан Шайх Абу Абдуллоҳ Савмабийга набира бўлурлар. Ва оналари Уммулхайр Амагулжаббор Фотима бинти Абу Абдуллоҳ Дебдурки, чун фарзандим Абдулқодир мутаваллид бўлди, ҳаргиз Рамазон ойида сут ичмади. Таваллудлари тўрт юз етмиш бирда эди ва вафотлари беш юз олтмиш бирда воқеъ бўлди. Алар дебдурларки, кичик эрдим, ёзиға чиқиб эрдим ва бир ўйнинг куйруғин тутуб эрдим, ҳиросат учун. Ул ўй манга боқиб дедик [бунинг учун яратилмадинг ва амр этилмадинг]. Қўрқдум ва қайтдим. Ва келиб уй томиға чиқтим, ҳожиларни кўрдумки, Арафотда туруб эрдилар. Онам қошиға келдим ва дедимки, мени Тенгри ишиға қил ва ижозат берки, Бағдодқа борай ва илме касб қилай ва солиҳларни зиёрат қилай. Мендин бу доия сабабин сўрди, айттим. Эrsa, йиғлади. Ва кўпти ва саксан олтун келтурди. Ва дедик, менга ота меросидин бу қолибдур. Яримин қардошим учун кўйди ва яримин менинг тўнумға тикди ва манга сафар изни қилди. Ва манга аҳд бердик, барча аҳволда ростлик қил ва менинг видоъимға чиқди. Ва дедик, бор, эй фарзанд, Тенгри учун сендин кесилдим ва қиёматқача сени кўрмагумдур. ... Алар тўрт юз саксан саккизда Бағдодқа етдилар, важд била таҳсилға машғул бўлдилар. Аввал Қуръон қироати ва фикҳ ва ҳадис ва улуми динияни такмил қилдилар. Ва аксар улумни ул акобир қошидаки, ул замонда мутаайин эрдилар, билиб абнойи замонға фойик бўлдилар. Ва беш юз йигирма бирда мажлис тутуб, халойиқ насиҳату ваъзиға машғул бўлдилар. Аларда зоҳир каромати ва аҳволи мақомот ҳоли кўп экандур. [Имом Ёфийий р. т.нинг тарихида келтирилади: Шайх Абдулқодир р. а. кароматлари ҳаддан ташқари кўп эди. Мен билган улуғ имомлардан бири шундай деди: унинг каромотлари тавотур ёки унга яқин даражада. Ва барчаға маълумки, жаҳон шайхларининг бошқа бирортасига бундай каромотлар зоҳир бўлмаган [11: – Б. 399].

Абдулқодир Жийлоний Абулвафо Али ибн Уқайл, Абулхаттоб Маҳфуз ибн Аҳмад ал-Калузаний, Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн ал-Қозий Абу Яъло, Абу Саъад ал-Муборак ибн Али ал-Махзумий каби устозларидан фикҳ илми, хилоф илми, усул илмидан таҳсил олади.

Абу Ғолиб Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Бақолоний, Абу Саъад Муҳаммад ибн Абдулкарим, Абулғаноим Муҳаммад ибн Али ибн Маймун, Абу Бакр Аҳмад ибн ал-Музаффар ат-Тахҳор Абу Муҳаммад Жаъфар ибн Муҳаммадал-Қодирӣ, Абулқосим Али ибн Аҳмад ал-Кархий, Абу Усмон Исмоил ибн Муҳаммад ал-Исбахоний ва Абу Толиб Абдулқодир ҳадис илмидан ҳамда Абу Закариё Яҳё ибн Али Табрзий, Ҳаммод ибн Муслим Даббосийлардан тариқат илми ва унинг одоблари борасида сабоқ олган[12: – Б. 6].

Ўз даврининг улуғ олимларидан таълим олиб, ислом дини асослари ва тасаввуф таълимотини пухта эгаллайди. Бағдод шаҳрида мадраса курдириб, 33 йил толиби илмларга сабоқ беради. Ғавсул Аъзам розияллоҳу анҳу ўз таълим даргоҳларида ўн уч (тафсир, ҳадис, фикҳ, одоб-ахлоқ, усул илми, грамматика, луғат, қироат каби) исломий фанлардан билим берган. Ва пешин намозидан кейин Қуръон тиловат қилар эдилар” [4: – Б. 18].

Абдулқодир Жийлоний тариқат силсиласида шайх Маъруф Кархий орқали ҳазрати Али (к.в)га бориб уланади.

Яъни, Абдулқодир Жийлоний устози Абу Саъид Муборак Махдумий, у кишининг устози Саййид Али ибн Муҳаммад Юсуф Қурайший, у кишининг устози Саййид Фараҳ Тарсусий, у кишининг устози Саййид Абулфазл Абдулваҳҳоб ибн Абдулазиз Яманий, у кишининг устози Саййид Абу Бакр Шиблий, у кишининг устози Шайх Жунайд Бағдодий, у кишининг устози Саййид Сиррий Сақатий ва Саййид Кархий, у кишининг устози Давуд Атоий, у кишининг устози Саййид Ҳабиб Ажамий, у кишининг устози Саййид Ҳасан Басрий силсилани ҳазрати Али Разияллоҳу анҳудан, ул зот эса Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳис-саломдан қабул қилиб олганлар [2: – Б. 27].

Кўриб ўтганимиздек, тариқат силсиласи Ҳазрати Али Разияллоҳу анҳуга улангани маълум бўлди. Энди эса қўйида Абдулқодир Жийлонийдан кейин давом этган силсилани келтириб ўтсак.

Абдулқодир Жийлоний унинг шогирди Саййид Абдулваҳҳоб, унинг шогирди Саййид Насруллоҳ, унинг шогирди Саййид Сўфи, унинг шогирди Саййид Сўфи, унинг шогирди Саййид Аҳмад, унинг шогирди Саййид Амир Али Ҳамадоний, унинг шогирди Саййид Масъуд, унинг шогирди Саййид Шоҳ, унинг шогирди Саййид Муҳаммад Шамсиддин, унинг шогирди Муҳаммад Ғавс, унинг шогирди Саййид Абдулқодир, унинг шогирди Саййид Раззоқ, унинг шогирди Шайх Саййид, унинг шогирди Саййид Абдулқодир, унинг шогирди Саййид Шамсиддин Муҳаммад, унинг шогирди Саййид Шамсиддин, унинг шогирди Саййид Ҳомид Шоҳ Ганжбахший, унинг шогирди Саййид Солиҳ Шоҳ, унинг шогирди Саййид Абдулқодир, унинг шогирди Саййид Муҳаммад Бақо, унинг

шогирди Саййид Сунбаътуллоҳ, Саййид Али Гуҳар, унинг шогирди Шайх Абдулкарим Маданийлар [2: – Б. 26] силсилани давом эттирганлар.

Тарихий манбаларда Шайх Абдулқодир “Ҳазрати қутби Раббоний”, “Ғавсу-с самадоний”, “Маҳбуби субҳоний” шайх Абу Муҳаммад Саййид Абдулқодир Ҳасаний ал-Ҳусайний Жийлоний”, деб таништирилади. Муаллифлар уни “Муҳйиддин”, “Ғавсу-л-Аъзам”, “Ғавсу-с-сақалайн”, “Шайхи Машриқ”, “Султону-л-авлиё” ва бошқа лақаб ҳамда унвонлар билан тилга олади, илмий адабиётларда эса Абдулқодир Жийлоний (ёки Жийлоний) деб кўрсатилади. Ғавсу-л-Аъзам шахси ва сулуки Ироқ, Туркия, Ҳиндистон, Эрон, Марокаш, Сурия ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг шуҳрат топган.

Мовароуннаҳрда “Ғавсу-л-Аъзам” дейилганда, олимлардан тортиб оддий халқ ҳам билади ва ҳурмат билан хотирлайди. “Рисолаи қодирия”, “Тухфату-л-қодирия”, “Маноқиб қодирия”, “Нафаҳоту-л-унс”, “Насойиму-л-муҳаббат”, “Тазкираи ғавсия” [3: – Б. 26] ва бошқа китобларда Шайх Абдулқодир Гилоний тўғрисида маълумотлар берилган бўлсада унинг ҳаёти ва фаолияти ҳамда тариқатдаги силсила давомийлиги борасидаги қарашлари тўғрисида бугунги кунга қадар маълумотлар тўлиқ очиб берилмаганлигини кўришимиз мумкин.

Қодирия сулукининг шиори дунёдан фориғ бўлиб, охират ишига машғул бўлиш эмас, балки машғуллик билан фориғланишдир. Инсон моддий ноз-неъмат яратиши керак, бусиз ҳаёт тўхтаб қолади. Аммо инсон ўзи яратган мол-дунёга меҳр қўймаслиги, яъни дунё ҳирсидан фориғланган ҳолда дунё ишига машғул бўлиши керак. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ҳам “Дил ба ёру даст ба кор” шиорини тарғиб қилишда ҳазрат Ғавсул Аъзам сулукига суянгандир [6: – Б. 92]. Шу боис ҳам бу сулук барча мусулмон давлатларида мамнуният билан қабул этилади ва Абдулқодир Жийлонийнинг номи юксак мартабаларга кўтарилиб, унинг тасаввуф талимотидаги ўрнини ҳам намоён қилади.

Рушдий нақл ва ривоятлар орқали Шайхнинг агиографик маънавий портретини намоён қилади. Жумладан, Ғавсу-л-Аъзамнинг хулқлари баёнига эътибор берайлик: “Ул зот очик юзли, ширин сўзли, сахийқалб эдилар. Аҳд-паймонга содиқликда, дўстларига вафодорликда беназир эдилар. Ожиз-нотавонларга шафқат кўрғазиб, қарияларни иззат-ҳурмат қилар, кичикларга улардан аввал салом берар эдилар. Таом есалар (Иброҳим пайғамбар каби) меҳмонсиз таом емас эдилар. Асҳобларидан бирор киши суҳбат ёки зиёфатга келмай қолса, сўраб-суриштиришни қанда қилмас эдилар. Асҳобларнинг суҳбатида ҳеч кимнинг сўзини кесиб чиқмас, ўз илмларини намойиш этмас эдилар. Бемор кўришга вақтларини қизғанмас эдилар. Айни маҳалда ағниё ва аҳли давлатларга тавозе қилмас, улар таомини емас, қаттиқ гаплар билан насиҳатлар қилар эдилар.

Рушдийга кўра, “Ул ҳазрат “Увайсий”дир, яъни Ҳазрати Рисолатпаноҳ Муҳаммад Мустафонинг руҳониятларидан тарбият топган эдилар”. Шу боис ҳам рисолада Абдулқодир Гилоний авлиёлар султони – Худо дўстларининг фазилат бобидаги энг пешқадами бўлиб камол топганлиги таъкидланган.

Рушдий таърифига кўра, Абдулқодир узоқ вақт риёзат чекиб, шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини устозлар кўмагида босиб ўтиб, жисми ҳам руҳи Аллоҳ маърифати билан тўлиб, комил валий бўлиб етишган. Фиросат ва башорат илмида ҳам комилликка эришиб, кароматлари зоҳир, дуолари ижобат бўла бошлаган. Минглаб мурид, мухлислари орасида уламолар, султонлар, бой-бадавлат савдогарлар, дарвишлар, зоҳидлар, обидлар кўп бўлиб, улар турли миллатга мансуб эди.

Абдулқодир Жийлоний ҳаёти ва фаолияти давомида кўплаб асарлар ёзганлиги маълум. Бу борада унинг, “Ал-Ғунятун ли толиби тариқил ҳақ” (“Ҳақ йўлини истовчи учун бой ва мукаммал манба”), “Футуҳ ал-Ғойб”, “ал-Фатҳ ар-раббоний”, “Сир ал-асрор”, “ал-далаи ал-Қодирия”, “ал-Ҳадикот ал-мустафавия”, “ал-Ҳужжату ал-байзо”, “ар-Рисалату ал-ғавсия”, “Умдату ас-солиҳин фий таржимати ғуняти ас-солиҳин”, “ал-Фуйузот ар-раббония фий ал-маъсари ва ал-аврод ал-қодирия” ва “Башаир ал-хайрот” [12: – Б. 7] каби асарларни ёзганлиги унинг сермахсул ижодидан хабар бериб турибди.

Абдулқодир Жийлонийнинг авлодлари ҳақида сўз кетганда унинг 42 фарзанди бўлганлиги ва уларнинг 11 нафари оталари тариқатига кириб ўз даврининг етук кишилари эканлиги айтилади.

Ибн Нажжор ўзининг тарих асарида Абдулқодир Жийлонийнинг ўғли Абдураззоқ ибн Шайх Абдулқодир Жийлоний (Жилий)дан ривоят қилиб, отаси Абдулқодир Жийлонийнинг 49 нафар фарзанди борлиги улардан 27 нафари ўғил, 22 нафари қиз [1: – Б. 12] фарзандлари бўлганлиги келтирилади.

Қодирия сулуки бутун шарқ мусулмон дуёсида, хусусан Фарғона водийсида ҳам кенг ёйилган. Мавлоно Ҳазиний бир ғазалида:

Сулуким – “Қодирия”, раҳбаримдир пири пироним,
Сахарлар зарби “Оллоҳу”ни энди одат қилмасам бўлмас, –деб ёзади.

Бир мураббасида эса:

Ғавсул Аъзам-авлиёлар сарвари,
Ул Муҳаммад умматининг ғамхўри,
Масиходек жон бағишлар гуфтори.

Айни кунларда юртимизнинг кўплаб шаҳарларида, хусусан, Қўқон, Марғилон, Тошкент, Ургут шаҳарларида Абдулқодир Жийлонийнинг авлодлари яшаб келишмоқда. Маҳаллий аҳоли уларни доим ҳурмат қилади. Бу ҳурматнинг илдизлари уларнинг боболари Саййид Абдулқодир Жийлонийдир [4: – Б. 8].

Абдулқодир Жийлоний 561/1165 йил рабиу-л-охир ойининг ўн еттинчисида 90 ёшида Бағдод шаҳрида вафот этган. Бағдод шаҳрида унга атаб катта мақбара қурилган бўлиб, у зиёратгоҳ бир маскан саналади.

Юртимизнинг кўпгина жойларида Абдулқодир Жийлоний номи билан аталувчи бир қатор (Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Марғилон каби шаҳарларда) зиёратгоҳлар ҳам мавжуд. Бу тўғрисида маълумотлар берувчи кўплаб манбалар бўлсада, аммо унинг ҳаёти ва фаолияти, айниқса, ҳозирги кунда Самарқанд вилояти Ургут тумани Ғўс қишлоғида жойлашган машҳур “Ғавс ул-Аъзам” номи билан аталувчи зиёратгоҳ ҳақида маълумотлар берувчи оғзаки маълумотлар билан чекланиш ҳолатларига дуч келинганлиги сабабидан бўлса керак, мазкур зиёратгоҳ ҳақида етарли маълумотлар умумлаштирилмаган ҳолатни учратиш мумкин.

Келгусида тарихий манбалар синчиклаб ўрганилса, мазкур зиёратгоҳ ва у билан боғлиқ бўлган тарихий воқеалар, шунингдек Абдулқодир Жийлоний номи аталувчи зиёратгоҳларнинг батафсил тарихлари тадқиқ этиб борилса мақсадга мувофиқ бўларди.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. Абдушшаҳид Азҳарий. Абдулқодир Жийлоний, Мавқию далил ал-ийман. – Миср.: 2012.
2. Меҳмонхожа ибн Мавлавий Эшонхожа. Тухфат ал-муъминин маъа имдат ас-соликин. –Т.: О.А. Порцева. 1320/1902.
3. Остонақулов И. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий “Тазкирату-л-авлиё” асарининг шарқ агиографик манбаларини ўрганишдаги аҳамияти мавзусидаги тарих фанлари доктори диссертацияси. –Т.: 2011.
4. Абдулқодир Жийлоний. “Ал-Ғуняту ли толиби тариқил ҳақ”. –Дару ихяу ат-турос ал-арабий.: Байрут, 1996.
5. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Т.: 1968.
6. Рушдий, Муҳаммад Сиддиқ. Ғавс ал-Аъзам. Нашрга тайёрловчи Икромиддин Остонақулов. –Т.: Халқ мероси, 1992.
7. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиқлол, 1999.
8. Навоий А. Насойимул муҳаббат. Танланган асарлар тўплами. 10ж. - Тошкент: Фафур Ғулом, 2013.- Б.374 .
9. Ислом қомуси. Сирли олам №12 . 1991. –Б. 27.
10. Юнусова Г. Қодирия таълимоти ва унинг ижтимоий-ахлоқий моҳияти. Фал.фан.ном. ... дис. автореф. – Тошкент, ЎзМУ, 2007. – 25 б. – 13 б.

11. Навоий А. Насойимул муҳаббат. Танланган асарлар тўплами. 10ж. - Тошкент: Гафур Гулом, 2013.- Б.399 .
12. Абдулқодир Жийлоний. Фатҳу ар-раббоний ва ал-файз ар-роҳман. –Дару ар-райён лил-турос.: Қоҳира, 2006.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Тарих фанлари

**ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “ТАРИХУЛ КАБИР” АСАРИ ҲАДИС
РОВИЙЛАРИНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛЛАРИ ҲАҚИДАГИ МУҲИМ
МАНБА**

Шоназаров Абдувоси

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

**РАБОТА ИМАМА БУХАРИ "ТАРИХУЛ КАБИР" БИОГРАФИЯ
ХАДИСНЫХ ИСТОРИЙ ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК О**

Шоназаров Абдувоси

Научный сотрудник Международного научно-исследовательского центра
Имама Бухари

**THE WORK OF IMAM BUKHARI “TARIHUL KABIR” BIOGRAPHY OF
HADITH STORIES ABOUT AN IMPORTANT SOURCE**

Shonazarov Abdvosii

Scientific Fellow of the Imam Bukhari International Scientific Research Center
+998973866086, shonazarovabdvosi@gmail.com

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Шоназаров А. Имом Бухорийнинг “Тарихул Кабир” асари ҳадис ровийларининг таржимаи ҳоллари ҳақидаги муҳим манба // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 41–48. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N5>

Аннотация: Ушбу мақолада Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” асарини ёзилиши тарихи, илмий аҳамияти, бу асар ҳақида уламоларнинг эътирофлари ва бугунги кундаги ўрни ҳақида маълумотлар берилди.

Калит сўзлар: Тарихул кабир, китоб, Имом Бухорий, Саҳиҳул Бухорий, асар, ровий, куня, рисола, таржимаи ҳол, нашр.

Аннотация: В статье представлена информация об истории написания произведения Имама Бухари «Тарихул кабир», его научном значении, признаниях ученых об этом произведении и его сегодняшнем месте.

Ключевые слова: Тарихул кабир, книга, Имам Бухари, Сахих Бухари, работа, рассказчик, кунья, брошюра, биография, публикации.

Abstract: This article provides information about the history of writing the work of Imam Bukhari "Tarikhul kabir", its scientific significance, the confessions of scholars about this work and its place today.

Keywords: Tarikhul kabir, book, Imam Bukhari, Sahih Bukhari, work, narrator, kunya, pamphlet, biography, publication.

DOI: 10.47390/A1342112020N5

Имом Бухорий раҳимаҳуллоҳ илмнинг бир неча йўналишларида кўплаб китоблар ёзгани бизга маълум. У кишининг машҳур ва ҳажми жуда катта бўлган китобларидан бири “Тарихул кабир” китобидир. Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китоби ислом динида ёзилган китобларнинг улуғроғи ва ровийлар тарихи ҳақида энг биринчи таълиф этилган китоблардан биридир. Имом Бухорийдан кейин келган ҳар қандай киши бу китобга боқувчидир. Абу Аббос ибн Саид: “Агар бир киши ўттиз мингта ҳадис ёзса ҳам Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг “Тарих” китобидан беҳожат бўлмайди”, деган. Шунинг учун бу китоб “Саҳихул Бухорий” китобини ёзилишига замин бўлган дейилади. Бу “Саҳихул Бухорий”нинг тушунарсиз жойларини тушунтирадиган, шифрларини очадиган ва ишораларини аниқлаб берадиган калитдир.

Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобини жуда кўплаб уламолар ўрганган ва шу ҳақида рисолалар ёзган. Муҳаммад Ҳаво ўзининг “Манҳажу ал-Имом ал-Бухорий фи-л-жарҳ ва-т-таъдил” номли рисоласида, Доктор Одил Абдушакур Зарқий ўзининг “Тариху-л-Бухорий” китобида, Муҳаммад Абдулкарим Убайд ўзининг “Таҳрижу-л-аҳадиси-л-марфуъати-л-муснада фи-т-тарихи-л-кабир” номли китобида, Аҳмад Абдуллоҳ ўзининг “Манҳажу ал-Имом ал-Бухорий фи-т-таълил фи-т-тарихи-л-кабир” номли рисоласида ва Фотима Заҳро Авотий ўзининг “Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” ва Ибн Абу Ҳотимнинг “ал-Жарҳ ва-т-таъдил” китобларини орасини таққослаш” ҳақидаги баҳсида ўрганган.

Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китоби саҳобалар, тобеинлар ва ўз устозларигача бўлган ҳадис ровийларининг таржимаи ҳолларини жамлаган китобдир. Имом Бухорийнинг ўзи бу китобни бошлаши ҳақида гапириб берган. У киши: “Мен ҳаж қилиб бўлганимда, акам онамни олиб уйга қайтди. Мен ҳадис ўрганиш учун қолдим. Ўн саккиз ёшга тўлганимда, “Қазоя ас-саҳоба ва ат-

тобейин ва ақовилухум” китобини ёздим. Ўша пайт Убайдуллоҳ ибн Мусонинг даври эди. Мен “Тарих” китобимни ойдин кечаларда, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ёнида ёздим. “Тарих” китобимдаги ҳар бир исмнинг қиссаси бордир. Лекин, мен китобни узун қилиб юборишни хоҳламаганим учун қиссаларни келтирмадим”, деган [10: 12/400]. Маълумки, Имом Бухорий ўзининг “Тарих” китобини уч босқичда ёзган. “Тарихус сағир”, “Тарихул авсат” ва “Тарихул кабир”.

Имом Бухорийнинг энг биринчи ёзган ва энг катта китобларидан бири “Тарихул кабир” китобидир. Бу китобни Имом Бухорий Нишопурга келганида олдига келиб таълим олган шогирдларидан бири Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Форис Нишопурий ва бошқа кишилар Имом Бухорийнинг ўзидан ривоят қилганлар. Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ҳижрий 212 йилда ёза бошлаган. Бу китоб Имом Бухорийнинг замонидаёқ тарқалган эди. Бунинг исботи Хатиб Бағдодий Имом Бухорийдан ривоят қилган ривоятдир. Имом Бухорий шундай деган: “Исҳоқ ибн Роҳавайҳ менинг “Тарих” китобимни Хуросоннинг амири Абдуллоҳ ибн Тоҳир (ҳижрий 182-230 й.)нинг олдига олиб кириб: “Эй, мўминлар амири! сизга сеҳрни кўрсатайинми?”, деди. Шунда Абдуллоҳ ибн Тоҳир китобга қараб таажжубланди ва: “Бу китобнинг ёзилишига фаҳмим етмади”, деди” [4: 27]. Бу гап китобнинг аҳамияти ва илмий қиймати қанчалар юқори эканлигини билдиради.

Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Имом Бухорийнинг вафотидан ўн саккиз йил олдин ҳижрий 238 йилда вафот этган [6: 2/368]. Бу маълумот бизларга Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ҳижрий 238 йилдан олдин ёзиб бўлганини билдиради.

Аmmo бу китобда ўша вақтдан кейин вафот этган баъзи кишиларнинг таржимаи ҳолини борлиги, биз юқорида зикр қилган гап билан қарама-қарши бўлиб қолмайди. Эҳтимол, Исҳоқ ибн Роҳавайҳнинг қўлидаги нусха китобнинг охириги нусхаси бўлмагандир. Чунки, “Тарихул кабир” китобининг ёзилиши ўзининг охириги беага билан чиққунча уч босқичда давом этган. Шу билан бирга китобнинг номини Имом Бухорийнинг ўзи “Тарих” деб номлаган. Имом Бухорий: “Агар баъзи устозларимга ёзган китобларим кўрсатилса, улар менинг “Тарих” китобимни қандай қилиб ёзганимни тушунмайди ва билмайдилар. Мен “Тарих” китобимни уч марта ёздим”, деган [8: 2/325]. Яъни, Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ёзиб бўлиб, одамлар учун китобат қилган. Сўнгра, ўша нусхага қўшимчалар қўшиб, тўлдириб бориб, китобни иккинчи марта китобат қилган. Сўнгра, яна қўшимчалар қўшиб, тўлдириб борган. Ҳатто, уни учинчи марта китобат қилган. Демак, “Тарихул кабир” китоби ҳам мукамал бир китоб ҳолига келгунча мана шу уч босқични босиб ўтган. Имом Бухорий

ўзининг барча асарларини ёзиш услубларини баён қилиб берган. Имом Бухорий ҳазратлари барча китобларини бир неча мартадан ёзган. Бир марта ёзиб қўйиш билан кифояланиб қолмаган.

Доктор Аҳмад Абдуллоҳ ўзининг докторлик ишида “Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини ёзишда ўзоқ вақт давом этган”, деб айтади. Бунинг исботи, Имом Бухорий бу китобида ҳижрий 249 йилда вафот этган ровийларнинг таржимаи ҳолини ҳам келтирган [5: 28].

Доктор Одил Абдушакур Зарқий “Тарихул кабир” китобининг иккита нусхаси кенг тарқалган деб айтади. Биринчиси Шайх Абдурахмон Ямонийнинг таҳқиқи билан Ҳиндистоннинг “Даироту-л-маъориф” нашриётида нашр қилингани. Иккинчиси Мустафо Абдулқодир Атонинг таҳқиқи билан Саудия Арабистонининг “Дару Товиқ ан-нажаҳ” нашриётида нашр қилингани.

“Тарихул кабир” китобида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг даврларидан Имом Бухорийгача бўлган даврда яшаб ўтган ўн тўрт мингга яқин ровийларнинг таржимаи ҳоли келтирилган. Шундан мингга яқин ровийларнинг таржимаи ҳоли эса “Тарихул кабир”нинг сўнгида, алоҳида жуз қилиб келтирилган “Куньялар” номли китобида баён этилган. Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китоби ҳадис ровийларининг исмларини жамлаган энг биринчи китобдир.

Имом Бухорийнинг номи “Саҳиҳул Бухорий”га боғлангани маълум. Лекин, “Тарихул кабир” китоби уламоларнинг олдида катта аҳамиятга эгадир.

Ровийларнинг таржимаи ҳоли ҳақида мана шу тартибда китоб ёзган кишиларнинг аввалгиси Имом Бухорийдир. Кўпчилик уламолар буни эътироф этишган.

Имом Абу Аҳмад Ҳоким Кабир (ваф. 378 ҳ.): “Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Тарихул кабир” китоби бирор китоб ўтиб кетолмайдиган китобдир”, деган [9: 2/274]. Ибн Ражаб Ҳанбалий: “Имом Бухорийнинг кўплаб китоблари бор. У киши ўзининг “Саҳиҳул Бухорий” ва “Тарихул кабир” китобларини ёзиши билан барча инсонлардан ўзиб кетди”, деган [1: 1/496].

Бу китоб ҳадис илмининг иккита асосий рукнини яъни, илми рижол (ҳадис ровийларининг таржимаи ҳоли ҳақидаги илм) ва илми илал (ҳадис иллатлари ҳақидаги илм)ни ўраб олган. Ибн Ражаб бу китоб ҳақида: “Бу бирор китоб ўтиб кетолмайдиган катта китобдир. Бу китоб тарихлар, иллатлар ва исмларнинг барчасини тўпловчидир”, деган [2: 1/338]. Китобнинг воқелиги ҳам бу эътирофни қўллаб – қувватлайди. Бу китобда 6095 та ҳадис матни зикр этилган.

Хатиб Бағдодий ўзининг “Бағдод тарихи” китобида Абу Аббос ибн Саиднинг: “Агар бир киши ўттиз мингга ҳадис ёзса ҳам Муҳаммад ибн Исмоил

Бухорийнинг “Тарих” китобидан беҳожат бўлмайди”, деган гапини келтирган [8: 2/326].

Имом Заҳабий ўзининг “Сияру аъломи-н-нубало” китобида Абу Саҳл Шофеъийнинг ушбу гапини келтиради: “Ўттиздан кўпроқ мисрлик уламолардан эшитган эдим. Улар: “Бизларнинг бу дунёдаги эҳтиёжимиз Муҳаммад ибн Исмоилнинг китобини ўқишдир”, деганлар” [10: 12/426].

Хатиб Бағдодий ва Имом Заҳабийнинг юқоридаги гаплари бу китобнинг қиймати нақадар улуғлигини англатади. Демак, ҳадис илми билан шуғулланадиган барча толиблар буни ўқишлиги ва унга мурожаат қилиши лозим бўлади.

Бу китобдан жуда кўплаб уламолар фойдаланган. Шулардан бири Имом Муслимдир. Абу Аҳмад Ҳоким: “Кимки Муслим ибн Ҳажжожнинг “Исмлар ва кунялар” номли китоби ҳақида ўйлаб кўрса, албатта, бу китоб Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Кунялар” китобидан бирми-бир кўчирилганини билиб олади”, деган [9: 2/274].

“Тарихул кабир” китобидан фойдаланган кишилардан яна бири Имом Термизийдир. У киши ўзининг “Ал-Илал ас-соғир” номли китобида шундай деган: “Китобимда зикр қилинган иллатлар, ҳадислар, одамлар ва тарихларни “Тарихул кабир” китобидан олдим ва бу маълумотларнинг кўпроғи мен Муҳаммад ибн Исмоил билан баҳс олиб борган нарсалардир”, деган [7: 738].

Абу Ҳотим ва Абу Зуръа Розийлар ҳам “Тарихул кабир” китобидан фойдаланган. Ибн Ражаб айтади: “Сўнгра, Абу Зуръа ва Абу Ҳотим Розийлар “Тарихул кабир” китобидан хабардор бўлганда, унинг услубида иккита китоб ёздилар. Биринчиси: Китоб ал-жарҳ ва-т-таъдил. Унда фақат исмлар зикр қилинган. Иккаласи Имом Бухорий зикр қилган маълумотларга баъзи бир жарҳ ва таъдилларни зиёда қилди. Иккаласининг китобида жарҳ ва таъдил ҳақида Имом Бухорий зикр қилмаган кўп нарсалар бор. Иккинчиси: Китоб ал-илал. Иккаласи бу китобда фақат иллатлар ҳақидаги гапларни келтирган” [1: 1/338].

Абу Ҳотим ва Абу Зуръа Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобини олиб ўзларига нисбат берганида, Абу Аҳмад Ҳоким иккаласини айблаган. Абу Аҳмад Ҳоким айтади: “Мен Рай шаҳрида бўлганимда, улар Абу Ҳотимнинг ўғлига Абу Ҳотимнинг “Жарҳ ва таъдил” китобини ўқиб бераётганини кўрдим. Улар ўқиб бўлганларида, мен Ибн Абдавайҳга: “Бу қанақа кулги? Мен сизларни Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Тарихул кабир” китобини шайхларингизга ўқиб бераётганларингизни кўрдим. Сизлар бу китобни Абу Зуръа ва Абу Ҳотимга нисбат бераяпсизлар-ку”, дедим. Шунда у айтди: “Эй, Абу Аҳмад! Билиб қўй. Абу Зуръа ва Абу Ҳотимга бу китоб олиб келинганида, иккаласи: “Бу зарур бўлган чиройли илмдир. Бизлар учун бу китобни ўзимиздан бошқа одамни

номидан зикр қилишимиз яхши эмас”, деди. Шунда иккаласи Абу Муҳаммад Абдурахмонни ўтқизиб олди. Ҳатто, Абу Муҳаммад иккаласидан кишилар ҳақида бирма-бир сўради. Иккаласи унга зиёда қилди ва камайтирди. Абдурахмон эса бу китобни иккаласига нисбат берди”.

Ибн Адий ҳам ўзининг “Ал-Комил фий зуъафои-р-рижал” номли китобида Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидан фойдаланган. Бу китобда Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидан нақл қилинган кўплаб матнлар бор. Шунингдек, Имом Дорақутний ҳам ўзининг “Ал-Илал” номли китобида Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидан фойдаланган.

Имом Саҳовий “Тарихул кабир” китобидан маълумот олиниб ёзилган китобларни жамлаган. Булар:

1. Имом Дорақутнийнинг “Тарихул кабир китобидаги Муҳаммад исмларига илова (қўшимча)” номли китоби;

2. Абу Бакр ибн Муҳибнинг “Тарихул кабир китобидаги Муҳаммад исмларига илова (қўшимча)” номли китоби;

3. Ибн Абу Ҳотимнинг “Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидаги хатони баён қилиш” номли китоби;

4. Хатиб Бағдодийнинг “Ал-Муваззиҳ ли-авҳами-л-жамъи ва-т-тафриқ” номли бир жузли китоби.

“Тарихул кабир” китобининг атрофида қирқ бешдан кўпроқ баҳс, рисола ва китоблар ёзилган. Биргина китобнинг атрофида буқадар кўп рисола ва китобларнинг ёзилиши, бизларга китобнинг аҳамияти ва қиймати нақадар буюклигини билдиради. Лекин бу ерда барчасини батафсил келтириш имконияти йўқ. Шунинг учун қисқа қилиб қўйидагича келтирамиз:

1. “Тарихул кабир” китобини тадқиқ қилиш ва ўрганиш ҳақида ўн бешга яқин рисола ёзилган;

2. “Тарихул кабир” китобини мукамал ўрганиш учун ёзилган илова (қўшимча)лар ҳақида еттита рисола бор;

3. Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобидаги услуби ҳақида ўнта рисола ёзилган;

4. “Тарихул кабир” китобидаги ҳадислар ва ҳукмларни чиқариш ҳақида олтита рисола ёзилган;

5. “Тарихул кабир” китоби билан бошқа китобларнинг орасини таққослаш ҳақида иккита баҳс ёзилган;

6. “Тарихул кабир” китоби ҳақида маълумот берадиган умумий китоблар еттитадир.

Имом Бухорий ўзининг “Тарихул кабир” китобини бошида китобдаги таржимаи ҳолларнинг тартиби ҳақидаги йўлини баён қилиб берган. У киши

шундай деди: “Мен бу исмларни алфавит тартибида жойлаштирдим. Лекин, Пайгамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг исмларини ҳурматидан Муҳаммад исмлари билан бошладим. Муҳаммад исмларини баён қилиб бўлганимда, алфавит тартибида бошладим. Ҳарфларни охирига етганча шундай давом этдим. Мим ҳарфини ҳам ўз ўрнида келтирдим. Сўнгра, Муҳаммад исмли кишиларни оталарининг исмларига кўра алфавит тартибида ҳам келтирдим. Чунки, улар жуда кўп эди. Фақат ўнта Муҳаммад исмли кишиларни алфавит тартибида келтирмадим. Чунки, улар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг асҳобларидан эди” [3: 1/11]. Алфавит тартибида келтирилмаган ўнта Муҳаммад исмли саҳобалар ҳақида, китобни бошида келтириш билан кифояланган.

Албатта, Имом Бухорийнинг “Тарихул кабир” китобини Имом Бухорийнинг ўзидан жуда кўплаб шогирдлари таълим олган ва ривоят қилган. “Тарихул кабир” китобини муаллифига боғланган санад билан ривоят қилишга эътибор қиладиган барча ровийларнинг санадлари Имом Бухорийнинг шогирдларига бориб тақалади. Шунинг учун ҳам Имом Бухорийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятини ҳамда “Тарихул кабир” китобини ва уни ривоят қилган ровийларини ўрганишимиз бизларга кўплаб манфаат келтиради. Бу иш эса бугунги кунда олдимизда турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References:

1. Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Саломий Бағдодий Димашқий. Шарху илалит-т-Термизий. 2 жилдли. Доктор Ҳумом Саид таҳқиқи. – Қоҳира: Мактабатул минос, 1987.
2. Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб Саломий Бағдодий Димашқий. Шарху илалит-т-Термизий. 2 жилдли. Нуруддин Итр таҳқиқи. – Дамашқ: Дорул милаҳ, 2008.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ат-Тарих ал-кабир. Ҳошим Надавий ва бошқалар таҳқиқи. – Ҳиндистон: Даирот ал-маъориф ал-Усмония. 2009.
4. Абу Жаъфар Варроқ Бухорий. Шамоили Бухорий. Абу Муовия Байрутий нашри. – Байрут: 2019.
5. Аҳмад Абдуллоҳ. Манҳаж ал-Имом ал-Бухорий фий ат-таълил мин хилал китабиҳи ат-тарих ал-кабир, докторлик иши. – Урдун: Жамиъа ал-ярмуқ, 2005.
6. Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Ат-Тарих ал-авсат. Маҳмуд Иброҳим Зойид таҳқиқи. – Дамашқ: Дор ат-турос, 1977.

7. Муҳаммад ибн Исо Термизий. Ал-Илал ас-соғир. Аҳмад Муҳаммад Шокир таҳқиқи. – Байрут: Дору ихъи-т-гуроси-л-арабий. 1357/1938.
8. Хатиб Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Собит Бағдодий. Бағдод тарихи. 21 жилдли. Башшор Авад Маъруф таҳқиқи. – Байрут: Дор ал-ғарб ал-исламий, 2001.
9. Ҳоким Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ. Ал-Асомий ва-л-куна. Юсуф Муҳаммад Дохил таҳқиқи. – Саудия: Дору-л-ғуробо, 1994.
10. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аъломи-н-нубало: 25 жилдли. Шуъайб Арноут таҳқиқи. – Байрут: Дору муассаса ар-рисала, 1985.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

**СОЛИҚ МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА БЮДЖЕТ
ДАРОМАДЛАРИНИ ОШИРИШДА СОЛИҚ ТЎЛОВ
ПОТЕНЦИАЛИНИНГ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ**

Ахроров Зариф Орипович

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти докторанти

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВОГО ПОТЕНЦИАЛА В
РЕГУЛИРОВАНИЯ НАЛОГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ И ПОВЫШЕНИИ
ДОХОДОВ БЮДЖЕТА**

Ахроров Зариф Орипович

докторант Самаркандского института экономики и сервиса

**ROLE AND IMPORTANCE OF TAX POTENTIAL IN REGULATION TAX
RELATIONS AND INCREASING BUDGET REVENUES**

Ahrorov Zarif Oripovich

PhD student of Samarkand Institute of Economics and Service, e-mail:

z.akhroroff@gmail.com

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Ахроров З.О. Солиқ муносабатларини тартибга солиш ва бюджет даромадларини оширишда солиқ тўлов потенциалининг роли ва аҳамияти // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 49–61. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N6>

Аннотация. Мазкур мақола солиқ муносабатларини тартибга солишда солиқ тўлов потенциалининг аҳамиятини тадқиқ қилиш ва унинг бюджет даромадларини оширишдаги ролини асослашдан иборат. Мақолада бюджет даромадларига солиқ потенциалини иқтисодий чегаралаш таҳлили ва бу бўйича хулоса ва таклифлар берилган. Солиқ потенциалини баҳолаш бюджет тизимида солиқ тушумларини ўсишини таъминлайди.

Калит сўзлар: солиқ, солиққа тортиш, солиқ потенциали, солиқ юки, солиқ сизими.

Аннотация. В данной статье исследуется значение налогового платежного потенциала в регулировании налоговых отношений и обосновывается его роль в увеличении доходов бюджета. В статье анализирован экономическое ограничение налогового потенциала доходов бюджета, а также изложены выводы и рекомендации. Оценка налогового потенциала обеспечивает рост налоговых поступлений в бюджетную систему.

Ключевые слова: налог, налогообложение, налоговый потенциал, налоговая нагрузка, налоговый ёмкость.

Abstract. The article examines the importance of the tax payment potential in the regulation of tax relations and substantiates its role in increasing budget revenues. The article analyzes the economic limitation of the tax potential of budget revenues, as well as outlines the conclusions and recommendations. Assessment of tax potential provides an increase in tax revenues to the budget system.

Keywords: tax, taxation, tax potential, tax burden, tax capacity.

DOI: 10.47390/A1342112020N6

Кириш. Республикамизда сўнгги йилларда солиқ ислохотларига алоҳида эътибор қаратилиб, солиқ органлари фаолиятини тубдан ислох қилиш, солиқ қонунчилигини соддалаштириш ва тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлашга қаратилган тенденцияси мунтазам амалга оширилиб келинмоқда.

Бугунги кунда солиқ тизимини такомиллаштириш бюджетга молиявий ресурсларнинг тўлиқ тушишини таъминлашга қаратилган механизмлардаги камчиликларни бартараф этишга, солиқ ва йиғимлар таркибини соддалаштириш, солиқ муносабатларини тартибга солишга қаратилган. Солиқ тизимида амалга оширилаётган туб ислохотларни, юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятларини оширишга қаратиб борилишини таъминлаш муҳимдир. Бу, ўз навбатида, мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини яхшилашга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ошириб бориш уларнинг солиқ тўлов потенциалининг ошишига олиб келишини таъминлаш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Иқтисодий ривожланишнинг жадал ривожланиб бораётган шароитларида солиқ тизими иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг энг муҳим воситаларидан бири ҳисобланади. Оқилона қурилган ва айни пайтда амалдаги солиқ тизими барча даражадаги бюджет даромадларини ошириш муаммосини ҳал қилади ва бутун иқтисодиётнинг ва алоҳида хўжалик субъектларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Солиқ тўлов потенциали ва уни аниқлашнинг назарий ва амалий талқин қилиш масаласи кўп сайин ошиб бормоқда. Ҳозирда юзлаб иқтисодий

адабиётларда солиқ ва солиқ потенциали каби тушунчалар атрофлича талқин қилиб келинмоқда.

Бугунги кунда ҳам республикамизнинг, айниқса, вилоят (шаҳар, туман)нинг солиқ потенциалини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиб чиқишга бағишланган тадқиқот ишларининг салмоғи анча паст. Ҳар бир иқтисодий солиқни тўплаш борасидаги имкониятларини тадқиқ этишга етарлича аҳамият берилмаётганлиги ва шу асосда солиқ сиёсатини юритишга нисбатан ягона услубий ёндошув тамойилининг ишлаб чиқилмаганлиги солиқ муносабатларини амал қилиш тизимини янада мураккаблаштириб юбормоқда. Шу ўринда диққатингизни “солиқ потенциали” тушунчасига бериладиган таъриф ва тавсифларга қаратмоқчимиз.

Адабиётлар таҳлили. Илмий адабиётларга “солиқ потенциали” тушунчаси 1980-1999 йилларда канадалик ва америкалик иқтисодчи ва молиячилар томонидан эътироф этилган бўлиб, у ҳозирда аксарият давлатларнинг солиқ амалиётида ва қонуниятларда акс эттирилган. Тадқиқот натижаларига мувофиқ, солиқ потенциали давлат солиқ ставкаларини ягона тизимини қўллашда солиқли даромадлар миқдорини ифодалайди. Аммо унинг мазмун-моҳияти ҳанузгача мавҳум бўлиб келмоқда, десак муболаға бўлмайди.

И.В. Горский “Солиқ потенциали – солиқ тизимининг муайян субъекти учун аниқ шароитларда солиқ йиғимларининг оптимал миқдорини (оптимал солиқ юкини) ифодаловчи мавҳум молиявий категориядир” [5, 28-б.] деб атрофлича фикр билдирган. Албатта, бундай талқин солиқ ислохотларининг барчасининг замирида давлат бюджет даромадларининг барқарор суръатларда ўсиши, солиқ тўловчиларни инновацион салоҳиятини рўёбга чиқариш масалалари ётади. Аммо солиқ потенциалининг бундай талқин этилиши олимлар эътиборидан четда қолган кўринади. Шунинг учун “солиқ потенциали” тушунчасига И.В. Горский томонидан берилган талқин мавжуд қандайдир имкониятларни эътиборга олинмаганлигидан далолат беради, деб айтсак маболаға бўлмайди.

Е.В. Лятина “Солиқ потенциали – мамлакат ёки ҳудуд иқтисодиёти ҳолатини сифат тавсифини берадиган ва иқтисодий мажмуа доирасида мавжуд бўлган ва ўзаро ҳаракат қиладиган манбалар ва объектларни солиққа тортиш шароитида маълум фискал сиёсатни қўллашда ўзгарадиган ҳисоб-китоблар тизимидир” [9, 6-б.], деб талқин этса, унда И.А. Майбуров солиқ потенциалига солиқ тўловчилар хатти-ҳаракатларини ҳисобга олган ҳолда амалдаги қонунчилик ва солиқ маъмуриятчилиги шароитида молиявий ресурсларга эга барча даражадаги бюджетнинг солиқ даромадларини максималлигини таъминлаш потенциал қобилияти деб қарайди [10, 96-б.].

Илмий адабиётларда юқоридагилардан ташқари солиқ потенциали тушунчасининг бир қанча талқинлари ҳам мавжуд. Шунингдек, муаллифлар солиқ потенциалининг бюджет даромад потенциали ёки солиқ тўловчининг потенциали билан ўзаро алоқаларига турлича қарашади. Мисол учун, В.Г.Пансков фикрича, солиқ потенциали – амалдаги солиқ қонунчилиги шароитида муайян вақтда маълум ҳудудда солиқ тушумларининг мумкин бўлган максимал миқдоридир [13, 24-б.].

М.В. Полинская солиқ потенциали – ҳудуднинг иқтисодий потенциалини бузмаган ҳолда ҳудуддан тўпланиши мумкин бўлган солиқларнинг максимал миқдори [15, 861-871 б.], деб талқин этган бўлса, унда Т.Ф. Юткина солиқ потенциали – ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини камайтиришга қаратилган барча товарлар, ишлар, хизматлар ишлаб чиқарувчилари пул тушумлари йиғиндиси [19, 101-б.], деб таъкидлаб ўтади.

Шу ўринда айтиш жоизки, солиқ потенциалини ишлаб чиқарувчилар ва бошқа пул тушумлари йиғиндисига тенглаштириб бўлмайди.

Ҳақиқатдан йиғилган пул тўловлари йиғиндиси бўйича ҳудуднинг солиқ потенциалини баҳолаш нотўғри, чунки амалда минтақада йиғилган солиқлар ва бюджет даромадларини шакллантириш потенциали ўртасида тафовут мавжуд. Ҳудудларда солиқ потенциали билан йиғиладиган солиқлар турлича бўлиши мумкин, чунки солиққа тортиладиган база миқдорига солиқ органлари иш фаолияти натижавийлиги ва солиқ тўловчиларнинг солиқ интизомига риоя этиш даражаси каби омиллар таъсир этиши мумкин [14, 70-72-б.].

Ўз вақтида Л. Алфирман стохастик чегаралар регрессион таҳлили натижасида олинган солиқ тушумларининг прогноз миқдорини ажратиб олишга ҳаракат қилиб “солиқ сифими” тушунчасини изоҳлашга уринган ва “солиқ потенциали” ва “солиқ сифими”ни алоҳида қўллашни таклиф этган. Аммо ушбу тушунча ҳам молиявий ресурсларни ташкил этиш тушунчаси билан бирдай ифодаланган [1, 11-б.].

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, солиқ потенциали солиқ тўлов қобилиятининг энг муҳим жиҳатларидан бири саналади ва илмий адабиётларда солиқ потенциали тушунчаси кенг тарқалган бюджетнинг солиқли даромадлари билан ҳам бир қаторда қўлланилади.

Кенг маънода солиқ потенциалини, ушбу тизимнинг ривожланиш даражасини, солиқ тушумларнинг сифат ва сонига боғлиқ ҳолда тавсифладиган, ушбу имкониятлардан амалиётда фойдаланишга мўлжалланган ғоя ва илмий ишланмалар асосида тўпланадиган ва ягона доирада жамғариладиган пул маблағлари йиғиндисидир. Мажбурий пул тўловларини амалда ташкил этилиши

жараёнида солиқ тушумларининг қонуний ҳаракати ва марказлашган ҳолда тўпланиши содир бўлади.

Шундай қилиб, солиқ потенциалига аксарият иқтисодчи олимлар илмий асосланган қонуниятлар асосида амалга оширишга йўналтирилган марказлаштирилган пул ресурслар мажмуи деб баҳо беришга уринишадилар.

Асосий қисм. Ҳудуд солиқ потенциали (лот. *potentia* - куч) – бу солиқ қонунчилигининг амал қилиши шароитида таҳлил этилаётган даврдаги солиқ, бож тўловларининг эҳтимол қилинадиган максимал суммаси, шунингдек, солиқ ва божхона органларининг назорат ишлари натижалари бўйича қўшимча ҳисобланган солиқ тўловлари суммалари, яъни бу ҳақиқий йиғилган солиқлар миқдори билан бюджет даромадларини потенциал тўплаш қобилияти ўртасидаги фарқдир [12].

Солиқ потенциали иқтисодий тузилма ва унинг солиққа тортиладиган, солиқ базалари орқали аниқланадиган ресурслар билан таъминланганлиги билан характерланади ҳамда маҳаллий бюджетлар даромадларининг шаклланишига таъсир кўрсатади.

Солиқ потенциали иқтисодий муносабатлар маконида мавжуд бўлиб, молиявий ресурсларнинг ҳажмини, уларнинг шаклланиши ва тақсимланиши тартибларини ўзида акс эттиради. Солиқ потенциални аниқлаш прогноз кўрсаткичларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этиши билан биргаликда у ҳудудлар бўйича бюджетлараро муносабатларни тартиблашда ҳам муҳим восита бўлиб хизмат қилади, ҳудуднинг потенциалига қараб субвенция, ссудаларни тақсимлаш механизмларини шакллантириш мумкин [17, 358-б.].

Иқтисодчи олим проф. Ж.Р. Зайналов ўз илмий ишларида ҳам “солиқ потенциали” тушунчасига тўхталиб ўтган [8, 135-140-б.]. Аммо унинг илмий қарашларида солиқ потенциалининг иқтисодий чегарасини назарий ва амалий жиҳатдан асослаб беришга муваффақ бўлган. Дарҳақиқат, ҳар қандай ўлчамнинг чегараси бўлиши ҳеч кимга сир эмас. Шу ўринда айтиш керакки, Ж.Р. Зайналов солиқ потенциали атамасини “солиқ чегараси” сифатида баҳолаб ўтар экан, унда “солиқ потенциали” (СП) ёки “солиқ чегараси” (СЧ) атамалари ўртасида миқдорий фарқланиш юзага келади. $СЧ \geq СП$ ёки $СЧ < СП$ кўринишига эга эканлиги, солиқ чегараси ЯИМ солиқ тўловларини ўзида акс эттиради, солиқ потенциали эса солиқсиз тушумларни ҳам ўзида қамраб олиши кўзга ташланади. Ҳақиқатдан ҳам худди шундай ҳолатга дуч келишимиз мумкин бўлади. Шу боис солиқ тўлови чегарадан ортиқ бўлса, у ўз аксини корхоналарни рақобатбардошлилигида, бюджет даромадида, инфляция даражасининг ўсишида, аҳолининг тўлов қобилиятини пасайишида ўз аксини топиши мумкин.

Шу боис “солиқ потенциали” ўрнига “солиқ тўлов потенциали” деган тушунчага урғу берилишини мақсадга мувофиқдир.

“Солиқ тўлов потенциали” солиқ тўловларини шакллантириш босқичида юзага келади. Солиққа тортиш базасини айрим микро ва макроқўрсаткичлар таъсирида ўзгариши солиқ тўлов чегарасига ўзгартиради. Натижада солиқ тўлов потенциали шаклланади. Агарда солиқ потенциали деб фикр юритадиган бўлсак, унда бу башоратли чегараларда солиқларни чегараланиб қолинишини ва солиқ солиш базасида таъсир этувчи омилларни четлаб ўтиши билан ўз башоратли чегарасини белгилаб қўяди. Аммо уни амалда таъминлаб бўлмайди. Бундай тушунча бевосита солиқ тўловларини белгиланган ва қонун ҳужжатлар доирасида чекланган доираларида ундирилишини тўлиқроқ ифодалайди.

Айнан ўз чегараларига эга солиқ тўлови солиқ тўловчиларни кўпроқ рағбатлантиради, солиқларни даромад (фойда) келтирувчи иқтисодий воқелик сифатида эътироф этилиши учун замин яратади. Проф. Ж.Р. Зайналовнинг фикрига кўра, ҳар бир тўлов, ҳар бир харажат тури, ҳар бир жарима тўлаш (у салбий ҳолат бўлса ҳам), ҳар қандай ресурс оқими хўжалик субъектига даромад (фойда) келтириши ва уларнинг иқтисодий ўсишига молиявий потенциални янада ошишига замин яратиш лозим [7, 305-311-б.].

Бундай фикрни тан олиш билан бирга биз юқорида қайд этилган иқтисодий воқеликлар таркибига кўзланмаган харажатлардан ҳам даромад (фойда) олиниши мумкинлиги, унинг солиқ объектида кўрсатиб ўтилишини муҳим деб биламиз. Айнан бундай йўқотишлар солиқ тўлов потенциалининг чегарасини қисқартириши мумкин. Бундай ҳолатга йўл қўймаслик ҳар қандай риск натижасида йўқотишлар юз берганда, шу йўқотишларни “солиқ тўлови потенциали”ни аниқлашда эмас, балки “мумкин бўлган солиқ потенциали” деб фикр юритиш ҳам мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Афсуски, бу хилдаги талқинлар ҳозирги кунда ҳам аксарият иқтисодчилар томонидан қабул қилинмоқда [11, 32-б.] [2, 5-б.] [18, 51-б.] [16, 264-б.] [4, 12-б.]. Бизнинг фикримизча, мазкур тушунчаларнинг мазмуни бир-бирига яқин бўлсада, айнан бир хил эмас. Вилоят (шаҳар, туман)ларнинг молиявий ресурсларини мавжуд солиқ тўлов потенциалининг бир қисми, бошқача айтганда, уларда мавжуд ресурслардан фойдаланиш оқибатида ҳосил қилинган пул даромадлари ва жамғармалари сифатида талқин қилиш тўғрроқ бўларди.

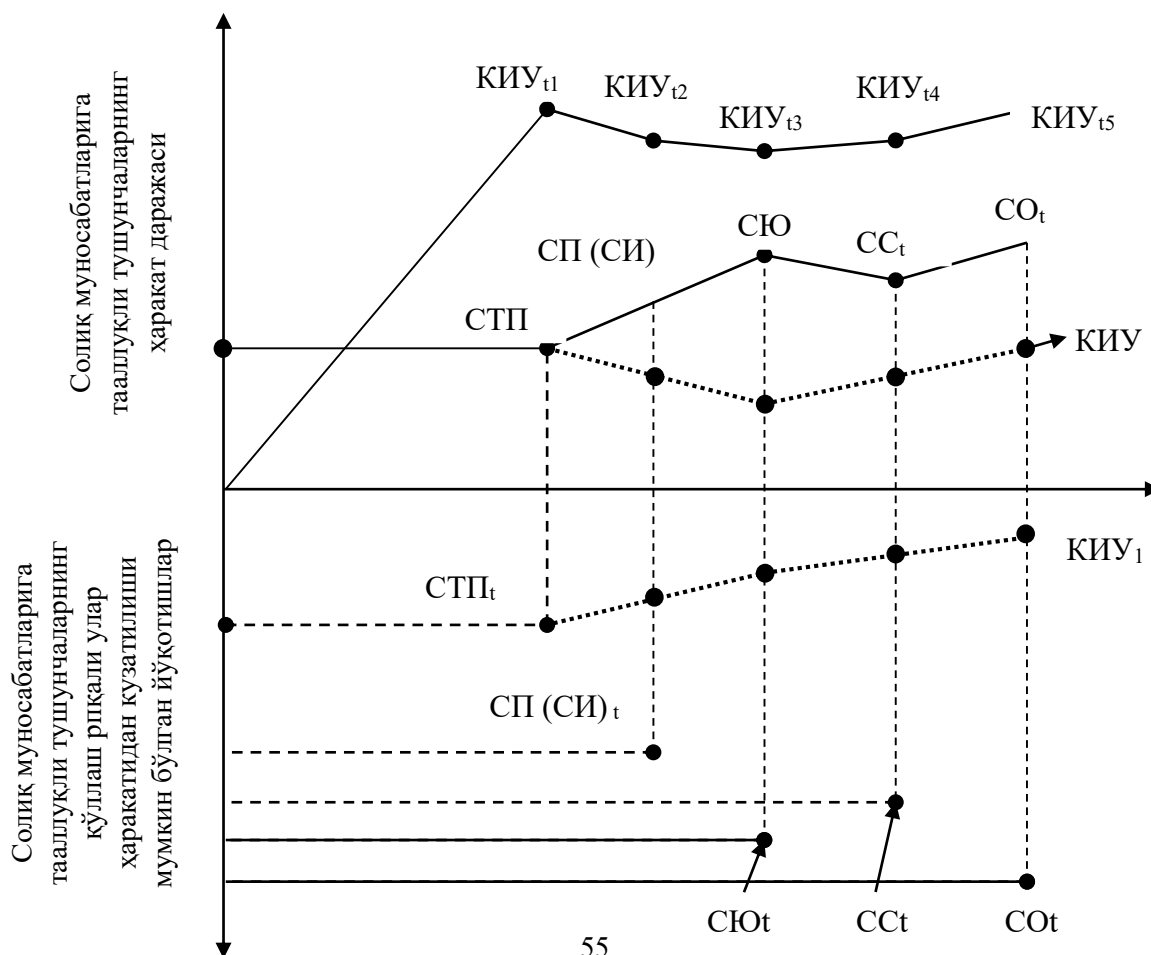
Республиканинг солиқ тўлов потенциали эса “жойлардаги мавжуд ресурсларнинг маълум давр мобайнида хўжалик субъектларига даромад келтира олиш салоҳияти” деб изоҳлаш лозим бўлади. Аслида республикамиздаги мавжуд молиявий ресурс имконияти у ёки бу сабабларга кўра ишлатилмай қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун молиявий имконият эҳтимолий тушунча сифатида

тушунча сифатида майдонга чиқар экан, унда солиқ тўлов имкониятини эҳтимолий тушунча сифатида қарашга тўғри келган бўлар эдик. Чунки кенг маънода молиявий имкониятларнинг динамик ўзгариши солиқ тўловларининг ҳажмига, тўлов муддатларига ҳатто солиқларга қўлланиши мумкин бўлган имтиёзларни тиниқ қўлланишига салбий таъсир этади. Бу эса турли даражадаги бюджет даромадларини шаклланишига ҳам таъсир этади (1-чизма).

“Солиқ тўлов потенциали” кўп жиҳатдан давлат, алоҳида маҳаллий бошқарув бўғини (яъни маҳаллий бюджетлар) учун хос бўлган вазиятларга нисбатан қўллана бўладиган тушунчадир. Шу ўрнида таъкидлаб ўтмоқчимизки, қайсидир маънода корхоналарнинг солиқ тўлов қобилияти ҳақида гапириш мумкин, бироқ аҳолининг солиқ тўлов потенциалини баҳолаш ўта мушкул масала.

Маҳаллий бошқарув тизими доирасида баҳолаш ўзига хос ёндошувни талаб этади. Афсуски, аини масала бўйича Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Иқтисодиёт вазирлиги қошидаги илмий марказлар томонидан солиқ-бюджет амалиёти соҳасида конкрет тавсиялар ва йўриқномалар ишлаб чиқилмаган. Бу эса солиқ муносабатларини тартибга солиш муаммоларни янада кескинлаштиради.

1-чизма. Бюджет потенциалини шакллантиришда ўз ўрнига эга бўлган тушунчаларни қўллашда кўриладиган йўқотишлар модули

1-чизмадан кўришиб турибдики, солиқ муносабатларини ҳаракатга келтирувчи терминларни қўллаш орқали бюджет потенциални кучайиши ва саёзлашиши мумкин бўлади.

Бу ерда: СТП – солиқ тўлов потенциали; СП (СИ) – солиқ потенциали (солиқ имконияти); СЮ – солиқ юки; СС – солиқ сифими; СО – солиқ оғирлиги; t – белгиланган давр (вақт) давомида кузатилиши мумкин бўлган йўқотишлар; КИУ – корхона иқтисодиётида ўсишининг кузатилиши; $t_{1,2,3}$ – белгиланган давр (вақт) давомида кузатилиши мумкин бўлган қўшимча имкониятлар.

Айтиш жоизки, СТП – тушунчани қўллаш ва унга амал қилиш ҳар томонлама қулай имоният яратиб беради. Шу боис ҳам имконият яратиш жиҳати бўйича $СТП > СП(СИ)$; $СТП > СЮ$; $СТП > СС$; $СТП > СО$ (1)

$$\text{бу ерда: } СЮ > СС; СЮ \geq СО \quad (2)$$

$$СП(СИ) > СЮ; СП(СИ) > СС; СП(СИ) > СО \quad (3)$$

$$СС > СЮ; СС < СТП; СС < СП(СИ); СС > СО \quad (4)$$

Ҳар қандай ютуқлар қўлланиладиган терминлар доирасида қўлга киритилмасин, улардан кутиладиган йўқотишлар ҳам мавжуд бўлади. Аммо 1-чизмада келтирилганларга асосланадиган бўлсак, унда энг кам йўқотиш СТПда кузатилиши муқаррардир. Бундаги йўқотишлар энг аввало солиқ механизми элементларини оптимал майдонда ҳаракат қилмаслиги ёки турли қонуний чекловларни солиқ тўловларга қўлланилиши натижасида кузатилиши мумкин. Қолган ҳолда ҳам СП (СИ), СЮ, СС, СО кабиларда ҳам ушбу омиллар таъсир этиши табиийдир. Аммо бундай терминларни амал қилишини таъминлаш манфаатларини ҳаддан ташқари бир томонга бўйсунтириши ёки хизмат қилдирилиши билан кузатилади. Қолаверса, турли қонуниятлар ўртасида номувофиқлик даражасини олиб кетишида ҳам бундай салбий ҳолатларни ўсиш тенденцияси кучаяди. Унда корхоналарни қўлланилиши мумкин бўлган майдондаги ҳаракатлари ҳам кескин ўзгариши мумкин бўлади (шундан K ва K_1 – корхоналар ҳаракатига қаралсин).

Таомилга кўра, молиявий ресурслар таркибини таҳлил қилиш чоғида республикадаги хўжалик субъектларининг, сўнгги вақтларда эса аҳолининг ҳам молиявий ресурсларини ҳам кузатиш мумкин бўлади. Шу боисдан бўлса керак, айрим муаллифлар солиқ имкониятини аниқлаш чоғида унинг таркибида субъектларнинг ва аҳолининг молиявий потенциални ажратиб кўрсатишга уринишлар ҳам кузатилмоқда. Бизнинг фикримизча, бундай тавсиф ҳам саёздир.

Юқорида билдирилган фикрларга қўшимча равишда айтишимиз мумкинки, “солиқ тўлов потенциали” тушунчаси вилоят (шаҳар, туман)ларнинг молиявий имкониятларини характерловчи таянч тушунчадир. Ушбу нуқтаи-назардан, мазкур тушунча мазмунини талқин қилишга иқтисодчи олимлар

турлича ёндошмоқдалар. Уларнинг бир гуруҳи “солиқлар – солиқ тўловчилар зиммасига юклатилган жами мажбуриятлар”, бошқа бир гуруҳи эса бюджет қонунчилигида молиявий йил давомида тегишли тартибда йиғилиши лозим бўлган солиқ тўловларининг умумий миқдори, яна бошқалари солиқ республиканинг истиқболдаги ривожланиш имкониятларидан келиб чиқиб, эришилиши лозим бўлган солиқ тушумлари даражасининг кўрсаткичи деб фикр билдирадилар. Кўриниб турганидек, талқинлар турли-туман. Лекин уларни битта умумий хусусият боғлаб туради. Барча талқинларнинг негизида солиқ тўловчиларнинг солиқ тўловини ошириш масаласи илгари сурилади. Аммо, мазкур қарашлар бир томонлама хусусиятга эга бўлиб, муаллифларнинг тадқиқот предмети доираси билан чекланиб қолган.

Хусусан, юқорида номлари келтирилган кўрсаткичлар қай даражада амал қилмасин, уларнинг конкрет яхлит атама сифатида иқтисодий моҳияти иқтисодчи олимлар томонидан комплекс тарзда очиб берилмаган. Биз “солиқ потенциали” тушунчасига қуйидагича талқин беришни ўринли деб билдик. Солиқ тўлов потенциали – бу солиқ йиғим ва тўловларининг реал чегараларини акс эттирувчи турли даражадаги бюджет даромадларини ҳосил қилиш билан боғлиқ бўлган давлат, корхоналар ва фуқаролар ўртасида қонуний пайдо бўлувчи солиқ муносабатлар йиғиндисини тавсифловчи иқтисодий воқеликдир.

Мамлакатнинг солиқ тизимида амалга оширилаётган ислохотлар иқтисодий тараққиёт истиқболини таъминлашда муҳим ўрин эгаллашни таъминлашда хориж тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда бизда амалга оширилаётган солиқ ислохотлари АҚШда ўтган асрнинг 70-йилларида ўтказилган солиқ ислохотларига ўхшамасада, аммо солиқлар орқали иқтисодий-ижтимоий ўсишни таъминлашдаги жиҳатларида яқинлик мавжудлигидан хулоса чиқариб олиш мумкин бўлади. Мисол учун, солиқ юкини корпорацияларга нисбатан юқори бўлганлиги ва уни 14 фоиздан 12 фоизга туширилиши орқали бюджет даромадларини оширишни таъминлаганлиги, яқка тартибдаги даромад солиғини 50 фоиздан 28 фоизга туширилиши (ўша вақтда энг йирик даромадлар 70 фоиз ставка орқали солиққа тортилганлиги) умуман АҚШ маъмуриятини энг аввало йирик корпорацияларни ва молиявий олигархия манфаатларини кўзлаганлигидан далолат берилди [20].

Айтиш жоизки, АҚШда инвестицияларга нисбатан солиқ чегирмасининг жорий этилиши ҳам ўз самарасини берган эди. Ушбу чегирма солиқ кредити номи билан амал қилди. Ушбу тадбирлар узоқ муддатлар давомида корпорацияларни субсидирланишини таъминлади. Ушбу солиқ кредити компанияларни капитал қўйилмаларига нисбатан 10% атрофида бўлиши ёки уни

фойда солиқ тўлов суммасини 20%га тенглаштирилган тартибда амал қилиши иқтисодий ўсишни таъминлашга хизмат қилганлиги эътироф этилди [6, 7-б.].

Шунингдек, айрим корпорацияларга нисбатан тезлаштирилган амортизация ажратмаларини пасайишида ҳам солиқ ислоҳотлари доирасида олиб борилган тадбирлар муҳим аҳамият касб этган эди.

Айтиш жоизки, АҚШда даромад миқдори 1 млн. АҚШ долларидан ортиқ бўлганда, 1964 йилда 20 дан 91%, 1965 йилда 70%, 1971 йилда 60%, 1972 йилда 50%, сўнг эса XX асрнинг охирларига келиб 35-50% ставка орқали солиқ белгиланди. Аммо солиққа тортилмайдиган минимум 6 минг АҚШ dollari доирасида белгилаб қўйилди [3, 52-б.].

Ушбудан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ҳам солиқ тўловини илғор тажрибалардан келиб чиқиб инobatга олиш зарурияти юзага келмоқда. Бунда солиқ тўловчиларни молиявий ресурсларга нисбатан эҳтиёжини аниқлаш, уларни жамлаш ва мақсадли йўналтирилишини таъминлашга алоҳида эътибор билан қараш керак. Бу ҳол ўз ўрнида солиқ ундириш асосида олиниши мумкин даромадларини прогнозлаштириш сифатида ошириш ҳамда бунинг учун зарур объектив шарт-шароитларни баҳолаш механизмларини такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқаради.

Мазкур масалани ҳал этиш республикамизда даромад манбаини яратиш имкониятларини прогнозлаштириш тартибини ошириш билан бевосита алоқадор.

Маҳаллий бюджетни шакллантириш ва юқори бюджет бўғини томонидан уларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш миқдорининг асосли равишда белгиланиши маҳаллий бюджетларнинг даромад олиш имкониятларини объектив баҳолашга боғлиқдир. Ҳозирги кунда келгусида маҳаллий бюджетнинг даромад олиш имкониятларини узоқ йилларга прогнозлаштириш тартибини ишлаб чиқиш, уларнинг даромад манбаини ошириш учун зарур базани илмий-амалий жиҳатдан ўрганиш эҳтиёжи пайдо бўлмоқда. Эндиликда айна масаланинг ҳал этилишига эътиборсизликка йўл қўйилмаслиги лозим. Мазкур ишнинг тез ечимини топишда муҳим аҳамиятга эга бўлган омил маҳаллий бошқарув органларининг маҳаллий бюджетларнинг солиқ имкониятини оширишдан манфаатдорлигини орттириш масаласи ҳисобланади. Вилоят (шаҳар, туман)нинг солиқ имкониятини тўғри баҳолаш жуда муҳим ҳисобланиши боис баҳолашнинг энг оптимал усулларини танлай олиш талаб этилади.

Айтиш жоизки, маҳаллий ва хорижий иқтисодчи олимларнинг ишларини ўрганиш натижаларидан маълум бўлишича, маҳаллий бюджетлар солиқ имкониятини баҳолашга нисбатан ёндошув йўқ. Мавжуд усулларни солиқ

тўловларини тўлаш шакллари, макроиктисодий кўрсаткичлар, репрезентатив солиқ тизими усуллари каби белгилари бўйича таснифланмоқда.

Хулоса. Бугунги кунда давлат бюджетига солиқ тушумлари ҳисобига олинадиган даромадларни режалаштириш тизимида бир қатор камчиликлар кузатилиши қайд этилмоқда:

- солиқ топшириқларини прогнозлаш ва шакллантириш билан шуғулланадиган масъул муассасалар ва уларга бўлинмаларнинг амалдаги фаолияти тартибга соладиган меъёрий-ҳуқуқий база яратилмаганлиги;

- солиқ имкониятини ривожлантиришдан маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари манфаатдор эмаслиги;

- солиқларни йиғиш бўйича турли хил ноҳолисликнинг амалиётда кенг кузатилиши, яъни прогнозлаштирилган солиқ тушумини ўз муддатида бажариш учун айрим корхона (ташкilot)лар томонидан келгуси даврлар учун солиқ тўловларини олдиндан тўлаш ҳоллари ортиб боришини (ҳатто, мажбурий тарзда ҳам тўлаш ҳолатлари ҳам).

Бюджет даромадларидаги солиқларнинг салмоғи ва аҳамиятини таҳлил этиш учун, аввало, бюджет тизимидаги ислоҳотларнинг ҳар бир босқичида солиқли даромадларнинг аҳамиятини алоҳида ўрганиш муҳимдир.

Солиқ муносабатларини тартибга солиш ва бюджет даромадларини оширишда солиқ тўлов потенциалини аҳамиятини ошириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- солиқ тизимида амалга оширилаётган туб ислоҳотларни, юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий имкониятларини оширишга қаратиб борилишини таъминлаш муҳимдир. Бу, ўз навбатида, мамлакатнинг иқтисодий имкониятларини яхшилашга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин. Мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ошириб бориш уларнинг солиқ тўлов потенциалининг ошишига олиб келиши мумкин;

- солиқ базасини кенгайтириш ва солиққа тортиш механизми, таркибини такомиллаштириш ҳисобидан ҳудудий ривожлантириш вазифаларини ҳал қилиш мақсадида маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларига барқарор ва узок муддатли молиявий база яратиш;

- бюджет-солиқ бошқаруви солиқ ҳуқуқий муносабатлари ўзгаришига солиқ солиш тизими орқали тезкор жавоб қайтариш ва солиқ-бюджет сиёсати хазинасидаги услубларни қўллаш баробарида, пул оқимининг узлуксиз ҳаракатини таъминлаш;

- ҳар бир иқтисодий солиқни тўплаш борасидаги имкониятларини тадқиқ этиш ва шу асосда солиқ сиёсатини юритишга нисбатан ягона услубий ёндошув тамойилининг ишлаб чиқиш.

Хуллас, солиқ тўлов потенциалининг ўзгариши солиқ қонунчилиги тизимида юз берадиган ўзгаришлар билан узвий боғлиқдир. Ҳозирги шароитда бюджетга тушадиган солиқлар миқдорини кўпайтиришнинг ягона йўли солиқ тўлов потенциалини ошириб бориш мақсадида мамлакат солиқ тизимида узлуксиз равишда ислохотлар ўтказиш муҳим аҳамият касб этади.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Alfirman L. Estimating stochastic frontier tax potential: Can Indonesian local governments increase tax revenues under decentralization? – Center for Economic Analysis, Department of Economics, University of Colorado at Boulder. Working Paper. – 2003. – №. 03-19. – 37 p.
2. Asatullaev K. Economic activity and government fiscal policy: relationship theory and practice //International Finance and Accounting. – 2019. – Т. 2019. №. 2. – p. 1-13.
3. Imomkulov T.B. Financial Aspects of Selection of Investment Projects by Enterprises in Developing Market Conditions. // European Journal of Business and Management. Vol.12, No.5, 2020. – p. 51-54.
4. Khudoyqulov S. Important factors of forecasting taxes and their principles //International Finance and Accounting. – 2018. – №. 3. – С. 1-12.
5. Горский И.В. Налоговый потенциал в механизме межбюджетных отношений // Финансы. 1999. № 6. – с. 27-30.
6. Ермакова Е.А., Ларионов Н.А. Налоговые кредиты в системе стимулирования инновационной активности // Управленец. 2015. №2 (54). – с. 4-10.
7. Зайналов Д.Р., Латипова Ш.М. Проблемы совершенствования налогообложения предпринимательских субъектов в условиях глобализации //Совершенствование налоговой политики государства в условиях глобализирующейся экономики. – 2014. – С. 305-311.
8. Зайналов Ж.Р. Необходимость обеспечения взаимной бюджетной и налоговой политики в условиях благоприятной государственной экономико-правовой атмосферы //Глобальные проблемы модернизации национальной экономики. – 2017. – С. 135-140.
9. Лятина Е.В. Формирование и оценка налогового потенциала в России: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. эконом. наук. – Тольятти: 2008. – URL: <https://www.dissercat.com/content/formirovanie-i-otsenka-nalogovogo-potentsiala-v-rossii>. – с. 20.
10. Майбуров И.А. Налоговый менеджмент. Продвинутый курс [Электронный ресурс]: учебник для магистрантов, обучающихся по программам

- направления «Финансы и кредит»/ И.А. Майбуров [и др.]. – Электрон. текстовые данные. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. – 559 с.
11. Маликов Т. Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керакми? – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. 32-б.
 12. Мирзаев Ф. Солиқ йиғилувчанлигини ҳисоблашнинг услубиёти ва амалиёти. //Бизнес-Эксперт. 2012. <http://www.biznes-daily.uz/ru/birjaexpert/15687-soliq-yigiluvchanligini-hisoblashning-uslubiyoti-va-amaliyoti>.
 13. Пансков В. Г., Князев В. Г. Налоги и налогообложение. - М.: МЦФЭР, 2003. - с. 336.
 14. Пелевин И.Ю. Анализ концептуальных подходов и методов оценки налогового потенциала регионов. Статистика и Экономика. 2014; (5): 70-72. <https://doi.org/10.21686/2500-3925-2014-5-70-72>
 15. Полинская М.В. Налоговый потенциал: дискуссионные подходы к определению и методы оценки / М.В. Полинская, В.С. Зачишигрова // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2017. – №133. – С. 861–871.
 16. Санакулова Б., Бадалов Ш. Солиқ юки: аниқлаш ва оптималлаштириш йўналишлари. Монография. – Т.: 2015. - 264 б.
 17. Худойкулов С.К. Худудларнинг солиқ салоҳиятини баҳолаш методологиясини такомиллаштириш. // Солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш орқали солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг йиғилувчанлигини ошириш. Республика илмий-амалий конференция тезислар тўплами. Солиқ академияси, Тошкент, 2018 йил, - 358 б.
 18. Ширинов С., Кодиров Р. Солиқ юкини ҳисоблаш методикасини такомиллаштиришнинг айрим масалалари. //Молия. №1. 2016 48-51 б.
 19. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: учебник / Т. Ф. Юткина. - 2-е изд, перераб. и доп. - М. : ИНФРА-М, 2001. - 575 с.
 20. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Рейганомика> (Мурожаат санаси: 17.02.2020).

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

МИНИМИЗАЦИЯ НАЛОГОВЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Тураев Алижон

Ассистент Самаркандского института экономики и сервиса

ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР СОЛИҚ МАЖБУРИЯТЛАРИНИ МИНИМАЛЛАШТИРИШ

Тураев Алижон

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ассистенти

MINIMIZATION OF TAX LIABILITIES OF ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF ECONOMIC MODERNIZATION

Turayev Alijon

Assistant of Samarkand Institute of Economics and Service

e-mail: alijon.turayev@mail.ru

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Тураев А. Минимизация налоговых обязательств предприятий в условиях модернизации экономики // Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук. – 2020. – № 1(1). – С. 62–70.
<https://doi.org/10.47390/A1342112020N7>

Аннотация. В статье анализирован налоговых отношений и значение их организации в условиях модернизации экономики, возникновения налоговых обязательств у предприятий, а также сформулированы выводы и рекомендации по ее минимизации.

Ключевые слова: налог, налоговое обязательство, предприятие, модернизация.

Аннотация. Мақолада иқтисодиётни модернизациялаш шароитида солиқ муносабатлари ва уни ташиқил этиш аҳамияти, корхоналарда солиқ мажбуриятларини вужудга келиши таҳлили келтирилган ва уни минималлаштириш бўйича хулоса ва таклифлар шакллантирилган.

Калим сўзлар: солиқ, солиқ мажбурияти, корхона, модернизация.

Abstract. The article analyzes tax relations and the importance of their organization in the context of economic modernization, the emergence of tax liabilities for enterprises, and also formulates conclusions and recommendations for its minimization.

Keywords: tax, tax liability, enterprise, modernization.

DOI: 10.47390/A1342112020N7

Введение. В последние годы в Узбекистане систематически принимались и реализовывались меры по поддержке предприятий реального сектора экономики, в частности, меры по стимулированию и облегчению налоговой нагрузки, упрощению и унификации системы налогообложения, предоставлению широкого спектра дополнительных налоговых и таможенных льгот. Также принимались правительственные решения по снижению налоговой нагрузки на предприятия отдельных отраслей экономики и в сфере малого и частного предпринимательства через поэтапное снижение налоговых ставок по отдельным видам налогов.

В настоящее время – время нестабильного развития мировой финансовой системы учеными-экономистами проводятся приоритетные научные исследования по таким актуальным вопросам, как оптимизация налогового бремени и облегчение методики их расчетов; оценка и прогнозирование влияния налогов на финансово-экономическую деятельность; снижение налогового бремени путем осуществления мер налогового менеджмента; определение оптимальных налоговых ставок.

Обзор литературы. Сколько веков существует государство, столько же существуют и налоги, а экономическая теория занимается поиском оптимального с точки зрения гармонизации отношений отчуждения и присвоения механизма налогообложения [6, с. 63-70].

Пьер Жозеф Прудон (французский общественный деятель) отмечал, что «в сущности, вопрос о налоге есть вопрос о государстве» [7, с. 4]. То есть, государство не может существовать без налоговых платежей; а налоги – это обязательный компонент государства. В месте, где есть государство, есть и налоги, а их природа обусловлена предопределением и функциями первого.

Кроме того, теоретические вопросы налогообложения были значительно уточнены У. Петти за счет активного обсуждения таких проблем, как множественность налогов, их нерациональность и несправедливость, а также за счет поиска способов устранения негативных последствий изымания налоговой

части дохода для граждан, предприятий части их дохода, имущества и т.д. в виде налогов [5, с. 106].

Немалый вклад в развитие налоговых теорий внесла и классическая политическая экономия. А. Смит и Д. Рикардо считали, что налоги выполняют лишь роль источников дохода бюджета государства, а споры ведутся по поводу справедливости их взимания и части изъятия, обусловленной фискальной потребностью задач государства (обеспечение функционирования конкурентного рынка, гарантии устойчивости покупательной способности денег и др.) [4, с. 56].

Налоги – это один из основных источников доходов государства. Поэтому оно напрямую заинтересовано в увеличении их объема. Любая сравнительная тенденция отмечает также и усиления приоритетности фискальной функции налогов. В соответствии с данными Государственного комитета по статистике Республики Узбекистан, в последние десятилетия доля финансирования государственных бюджетов за счет налоговых поступлений в экономически развитых странах составляет от 75 до 95 % всех доходных поступлений в бюджетную систему.

Основная часть. Целью должно быть не уменьшение какого-нибудь налога как такового, а увеличение прибыли предприятия после налогообложения. Минимизация налоговых и таможенных обязательств может быть достигнута за счет следующих законных мер:

- уменьшения налоговой базы или освобождения от уплаты налоговых и таможенных платежей в рамках действующего законодательства (путем применения налоговых и таможенных льгот);

- использования более низких налоговых ставок;

- применения оптимальной организационно-правовой формы, что позволит, например, применить упрощенную систему налогообложения и уйти от уплаты общеустановленных налогов;

- привлечения нерезидентов в формирование уставного капитала предприятия (в целях применения налоговых и таможенных льгот, предоставляемых решением правительства и Налоговым кодексом Республики Узбекистан для иностранных инвесторов).

Достижению оптимизации способствует налоговый механизм. В результате колебания налоговой ставки выравнивается объем налогового поступления и потребность в ресурсах от налогового поступления: в точке их пересечения следует устанавливать налоговую ставку и налогооблагаемую базу. Однако при этом оптимизация налогообложения реализуется медленно и постепенно, путем проб и ошибок. В этом смысле оптимизацию налогообложения можно и нужно

рассматривать как основу эволюционного процесса, в результате которого происходит отбор качество, признаков, свойств, навыков, умений и других факторов, способствующих лучшей адаптации системы к изменяющимся условиям хозяйствования [2, с. 306].

Учет и строгое соблюдение вышеперечисленных моментов является основой успешного налогового планирования на предприятиях и условием их устойчивого функционирования, что позволит обеспечить для них конкурентные преимущества:

- во-первых, предприятия, оперативно реагирующие на вносимые изменения в налоговое законодательство в рамках налогового планирования, имеют высокую конкурентоспособность;

- во-вторых, имеется реальная возможность снижения налоговых обязательств и экономических санкций со стороны контролирующих органов;

- в-третьих, применение налогового планирования приводит к сбережению как собственных, так и заемных средств;

- в-четвертых, достигнутая экономия в результате минимизации налоговых платежей может использоваться для реализации эффективной инвестиционной и социальной политики на предприятии.

Немаловажным фактором при минимизации налогов и платежей является недопущение ошибок при их расчете [3, с. 60]. Однако иногда случается, что они приводят к огромным финансовым санкциям со стороны налоговых органов. Происходят ошибки из-за недостаточно грамотной и правильной работы специалистов бухгалтерской и экономической служб. Ошибки при расчете и уплате налогов и обязательных платежей, в основном, происходят из-за:

- простых арифметических и счетных ошибок;

- неправильного оформления первичных документов или их отсутствия вообще;

- неверного толкования действующего налогового законодательства;

- незнания или несвоевременного реагирования на изменение в налоговом законодательстве;

- непредставления или несвоевременного представления расчетов и отчетов в налоговые органы;

- неуплаты или несвоевременной уплаты налогов.

Важной характеристикой налоговой системы является показатель налоговой нагрузки (так называемого налогового бремени).

Налоговое бремя чаще всего характеризуют с позиций фактически сложившегося уровня бремени. Этот показатель (НБ_ф) рассчитывается

отношением всех уплаченных налоговых платежей (Н) к валовому внутреннему продукту [8, с. 11]:

$$НБ_{\phi} = \frac{Н}{ВВП} \times 100\% \quad (1)$$

где Н – сумма уплаченных всеми плательщиками налогов в текущем году; ВВП - валовой внутренний продукт текущего года.

Таблица 1

Налоговая нагрузка Республики Узбекистан за 2013-2019 гг., %

Показатели	2013 г.	2014 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
ВВП, трлн. сум.	144,5	177,2	210,2	242,5	302,5	406,6	524,2
Доходы госбюджета, трлн. сум.	26,2	31,7	36,5	41,0	49,7	79,1	112,3
Налоговое бремя, %	18,1	17,9	17,4	16,9	16,4	19,5	21,4

Так, в 2017 г. совокупное налоговое бремя по сравнению с 2001 годом снизилось почти в 1,8 раза – с 35,6 до 19,9% к ВВП (рис. 1). Последовательное смягчение налогового бремени создает все условия для того, чтобы каждый субъект малого предпринимательства не уклонялись бы от налогов, стремились бы развивать свое производство и максимизировать свою прибыль.

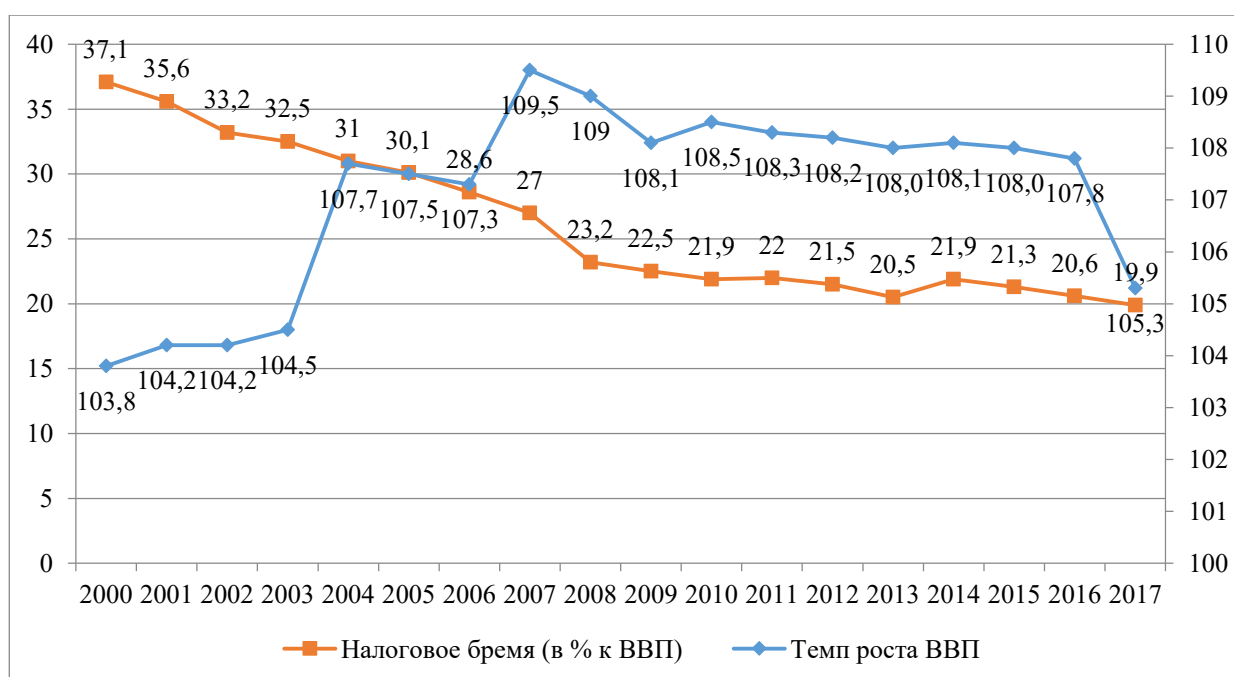

Рис. 1. Динамика снижение налогового бремени и рост ВВП*

Система налогообложения является важнейшим фактором, влияющим на активность инновационных процессов. Инновационный процесс изучался многими учеными-экономистами. Используя налоговый механизм, государство, получает возможность влиять на деятельность хозяйствующих субъектов, стимулируя их внедрять новые технологии, сокращение затратоемкости производства, улучшение уровня конкурентоспособности выпускаемой продукции [1, с. 8].

В современных условиях в Республике Узбекистан продолжается внедряются фискальные рычаги, стимулирующие переход экономики на инновационное развитие. Предоставленные льготы, несомненно, способствуют активизации инновационной деятельности в отдельных сферах экономики.

В целях налогового стимулирования инновационной деятельности для отдельных сфер введены налоговые льготы. К примеру, в целях поддержки инновационной деятельности для плательщиков налога на прибыль предоставлено право уменьшения налогооблагаемой прибыли на сумму средств, направленных на модернизацию, техническое и технологическое перевооружение производства, приобретение нового технологического оборудования, погашение кредитов, выданных на указанные цели, возмещение стоимости объектов лизинга за вычетом начислений амортизации в течение пяти лет, но не более чем 30 % налогооблагаемой прибыли.

В мировой практике используются следующие основные формы налоговой поддержки компаний, осуществляющих НИР (табл. 2).

Таблица 2

Стимулирование инновационного развития в развитых странах*

Страна	Виды налоговых механизмов
США	Ежегодный налоговый кредит в размере 20% прироста отдельных видов расходов на НИР при условии, что они превышают уровень базового периода не менее чем в полтора раза
Япония	Ежегодный налоговый кредит (НК) в размере 10% текущих и капитальных расходов на НИР. Дополнительный НК в размере 5% прироста расходов на НИР по сравнению с их средним объемом в предшествующие три года

* Составлено по данным Министерства Финансов РУз и Государственного комитета РУз по статистике за соответствующие годы

* Составлено автором по Интернет-источникам

Страна	Виды налоговых механизмов
Велико-британия	ПК 1,75 – для малых предприятий, 1,3 – для крупных, при списании текущих расходов на НИР для уменьшения налогооблагаемой базы по налогу на корпорации
Франция	Ежегодный НК в размере 30% расходов на НИР с первых 100 млн. евро вложенных средств и 5% - с остальной суммы. 1-е обращение – 50% расходов НИР, 2-е обращение – 40%
Италия	НК в размере 40% расходов на НИР, но не более 50 млн. евро для компании
Испания	НК в размере 25% текущих и 8% капитальных расходов на НИР. Уменьшение налога на корпорации в размере до 40% на величину социального налога, уплаченного за работников, занятых НИР
Китай	ПК при списании текущих расходов на НИР для уменьшения налогооблагаемой базы по налогу на прибыль
Индия	ПК 1,5 при списании текущих расходов на НИР для уменьшения налогооблагаемой базы по налогу на прибыль
Бразилия	ПК 1,6 при списании текущих расходов на НИР для уменьшения налогооблагаемой базы по налогу на корпорации. (может быть увеличен до 1,8 при значительном количестве работников, занятых НИР)
Мексика	НК или денежное возмещение в случае отрицательного финансового результата в размере 30% расходов на НИР

В некоторых странах для малых инновационных компаний действует специальный налоговый режим с пониженными ставками. Примером может быть налоговая система Франции, в соответствии с которой такие предприятия освобождены от уплаты большинства налогов в течение первых трех лет с момента получения соответствующего статуса, а в четвертый и пятый годы они могут уплачивать их в размере 50% базовых.

В отдельных странах, в частности Франции, Бельгии и Канаде, действуют налоговые схемы, стимулирующие вложения граждан в венчурные фонды. В Ирландии льготы в виде частичного возврата налогов, уплаченных в предыдущие годы, предоставляются предпринимателям, а также их родственникам и друзьям, организующим инновационные фирмы.

Использованием налоговых механизмов стимулируется, и инновационная активность не только компаний, но и отдельных граждан. К примеру, в США лица, инвестирующие в венчурные предприятия с капиталом менее 1 млн. долл., имеют право учитывать потери от таких вложений при расчете налога на доходы.

Индивидуальные инвесторы, осуществляющие инвестиции в НИР, могут получить возмещение налогов в счет их, инновационные компании также могут включать в расчет при уменьшении налога на доходы и налога на доходы с капитала потери от инвестиций (Великобритания).

Так или иначе, практически во всех странах, именно государство является инициатором и непосредственным участником стимулирования и поддержки инновационной деятельности предприятий. При этом налоговые механизмы поддержки инновационной деятельности занимают особую значимую роль, которую следует укреплять и развивать.

В настоящее время в Узбекистане продолжаются серьезные экономические преобразования, необходимой составляющей которых является совершенствование налоговой системы. Налоги были и продолжают оставаться одним из важнейших инструментов осуществления экономической политики. При этом, мировой опыт развития налоговых систем показывает последовательную тенденцию постепенного снижения значения налогообложения юридических лиц и соответствующего повышения роли налогообложения физических лиц.

Эта же тенденция все более проявляется и в настоящих реформах нашей республики, особенно в условиях реализации реформ налогообложения, при которой налоги с физических лиц становятся основным источником налоговых доходов местных бюджетов. Другой причиной актуальности вопросов налогообложения физических лиц является также и то обстоятельство, что они касаются огромного количества субъектов – практически каждого гражданина.

Заключение. В Узбекистане постепенно совершенствуются механизмы налогообложения юридических и физических лиц, создаются фискальные инструменты, способствующие модернизации национальной экономики, улучшающие деловую среду для предпринимательской деятельности. Упрощение налогового законодательства, оптимизация налоговых ставок, значительное количество предоставленных налоговых и иных льгот, несомненно, будет способствовать активизации инвестиционных процессов в отдельных отраслях, в частности в сфере малого и частного предпринимательства.

В то же время программные масштабные цели, предусмотренные на среднесрочную и долгосрочную перспективу, требуют мобилизации источников роста, дальнейшего углубления реформ. Для достижения установленных приоритетных задач следует и в дальнейшем улучшать условия налогообложения хозяйствующих субъектов, юридических и физических лиц, создавать благоприятную среду для развития предпринимательской

деятельности. Введение эффективных, гибких механизмов регулирования экономики позволит существенно уменьшить сферу использования все еще действующих административно-командных рычагов.

В новых условиях хозяйствования следует добиться относительного выравнивания в распределении доходов и инвестиций в разрезе территорий, существенно увеличить платежеспособность получать заработной платы (в особенности - в реальном секторе экономики), снизить уровень инфляции затрат, что позитивно отразится на стабилизации цен потребительского рынка. Необходимо создать условия благоприятные для формирования ресурсосберегающих конкурентоспособной страны на основе использования преимущественно экономических стимулов воздействия на экономические процессы. В этих условиях эконом Узбекистана будет в наивысшей степени подвержена влиянию как внешних шоков и внутренних дисбалансов, чтобы обеспечить ее устойчиво высокое развитие в долгосрочной перспективе.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Ahrorov Z. O. Issues of Regulation of the Economy through Taxes. // International finance and accounting. 2020. 3. – p. 1-12.
2. Zaynalov D. R., Ahrorov Z. O. Modernization of the Tax Science: Methodology and New Paradigms //Int. J. of Multidisciplinary and Current research. – 2019. – Т. 7. – p. 305-312.
3. Адилов М. Текущее налоговое планирование // Управление предприятием. №1 (7). – 2008. – С. 60-62.
4. Иохин В. Я. Экономическая теория: учебник. М.: Экономистъ, 2008. –С. 862.
5. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли: от пророков до профессоров. М.: Дело: Вита-Пресс, 1996. – с. 544.
6. Носкова Ю. В. Развитие теории налогообложения в XVII–XX вв. // Финансы и кредит, 2009. - № 1. – с. 63-70.
7. Смородина Е.А. Развитие научных концепция о сущности и функциях налогов. //Управленец. – 2014 – № 3 (49). – С. 4-11
8. Хазраткулова Л. Н. Анализ важнейших показателей эффективности современной налоговой системы Республики Узбекистан от 27.11.2017. №11(119) 2017. – с. 10-17.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

СОЛИҚ ИМТИЁЗЛАРИНИ МАҚБУЛЛАШТИРИШГА ҚАРАТИЛГАН СОЛИҚ СИЁСАТИ

Мусаев Рахмат

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти доценти,

Усмонов Парвиз Шавкатович

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти ассистенти

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА, НАПРАВЛЕННОЙ НА ОПТИМИЗАЦИИ НАЛОГОВЫХ ЛЬГОТ

Мусаев Рахмат

доцент Самарқандского института экономики и сервиса

Усмонов Парвиз Шавкатович

ассистент Самарқандского института экономики и сервиса

TAX POLICY AIMED AT OPTIMIZATION OF TAX INCENTIVES

Musaev Rakhmat– Associate Professor of Samarkand Institute of Economics and Service, e-mail: xisobot@bk.ru

Usmonov Parviz Shavkatovich– Assistant of Samarkand Institute of Economics and Service, e-mail: uparviz@list.ru

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Мусаев Р., Усмонов П.Ш. Солиқ имтиёзларини мақбуллаштиришга қаратилган солиқ сиёсати // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 71–80. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N8>

Аннотация. Мазкур мақолада солиқ ва солиққа тортиш тизимининг моҳияти, солиқ сиёсати ва унинг иқтисодиётни ислоҳ қилиш шароитларидаги асосий йўналишлари, солиқ имтиёзларини мақбуллаштиришга қаратилган солиқ сиёсати аҳамияти кўрсатиб берилган ва уни такомиллаштириш бўйича хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: солиқ, солиқ сиёсати, солиқ имтиёзи, солиқ тизими, инвестиция.

Аннотация. В статье раскрывается сущность налогов и налоговой системы, налоговой политики и ее основных направлений в контексте экономической реформы, важность налоговой политики, направленной на оптимизацию налоговых льгот, а также изложены выводы и рекомендации по ее совершенствованию.

Ключевые слова: налог, налоговая политика, налоговая льгота, налоговая система, инвестиция.

Abstract. The article reveals the essence of taxes and the tax system, tax policy and its main directions in the context of economic reform, the importance of tax policy aimed at optimizing tax benefits, and also outlines the conclusions and recommendations for its improvement.

Keywords: tax, tax policy, tax incentive, tax system, investment.

DOI: 10.47390/A1342112020N8

Кириш. Мамлакатимизда иқтисодийнинг барқарор ўсиши ва унда модернизация қилиш, унинг етакчи тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан янгилаш, солиқ тизимини такомиллаштириш борасида изчил ишлар амалга оширилмоқда. Айнан, солиқ тизимини такомиллаштиришда солиқ сиёсатини янада эркинлаштириш, тадбиркорлик субъектларини солиқ муносабатларини такомиллаштириш, уларни ҳаракатга келтирувчи ва давлат бюджети тўлиқлигини таъминлаш учун мақбул солиқ имтиёзларини тақдим этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Мамлакатимиз Президентининг “Имтиёзлар айрим корхоналарга эмас, балки алоҳида ишлаб чиқариш ва хизмат турларини рағбатлантириш мақсадида берилади. Имтиёзни рўқач қилиб, энг муҳим фаолият турларини тўла монополия қилиб олишга мутлақо йўл қўйилмайди. Солиқ имтиёзлари беришда индивидуал ёндашувлардан воз кечиб, уларни фақат иқтисодийнинг маълум тармоқлари учун қўллаш амалиётига ўтишни тақлиф этаман” [4, 2-б.] дея таъкидлаган фикрлари давлатнинг иқтисодий муносабатларини тартибга солишда солиқ имтиёзларидан тўғри ва самарали фойдаланиш, солиқ имтиёзларини мақбуллаштиришни тақозо этади. Зеро, солиқ имтиёзларининг асосий мақсади орқада қолаётган ва энди ривожланаётган соҳаларни кўтарилишини рағбатлантиришдан иборатдир.

Солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш бугунги кунда тадбиркорлик субъектларини рағбатлантиришнинг муҳим йўналиши бўлиши муҳимдир.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги ислохотлар босқичида давлатнинг солиқ сиёсатини аниқлаш ва белгилашда уларнинг истиқболга асосланган башоратларини ишлаб чиқишга жиддий эътибор қаратилмоқда. Лекин, республикамиз учун ҳали қирралари тўла очилмаган мазкур соҳанинг барча ютуқ

ва афзалликларини ўрганишга бўлган муносабат ҳамда эътиборнинг бугунги аҳволини қониқарли деб бўлмаслиги, бу соҳада чуқур ва самарали тадқиқотлар олиб бориш, унинг кўламини ошириб бориш заруриятини келтириб чиқаради. Бу эса, энг аввало, солиқ сиёсатининг истиқболлини белгилашнинг мазмуни, вазифалари, хусусиятлари, усуллари, самарадорлиги каби ўзига хос жиҳатларини англашни талаб қилади.

Адабиётлар таҳлили. Аксарият иқтисодий адабиётларда “солиқ имтиёзлари” тушунчасига таърифлар эътироф этилсада, айнан “солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш” тушунчасига фикрлар саёзлигича қолмоқда.

Солиқ тизимини такомиллаштиришга муносиб ҳисса қўшган россиялик олим С.В. Барулин ҳаммуаллифдаги мақолада солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш (оптималлаштириш) борасида фикр юритиб, мавжуд солиқ имтиёзларини қайта ишлаш ва муддатини узайтириш ҳақида қарор қабул қилиш мақсадида унинг натижавийлиги ва самарадорлигига баҳо бериш асосида мониторинг тизимини яратиш лозимлигини таъкидлайди ва солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш бўйича ўзларининг йўналиш ва методларини, критерия ва кўрсаткичларини баён этиб ўтишади [8, 118-б.].

Н.В. Миляков солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш тўғрисида фикр юритиб, солиқ имтиёзлари жами солиқ суммасининг ярмидан ортиқ қисмини ташкил этмаслиги лозимлигини таъкидлаб ўтади [9, 172-б.].

Ватанимиз иқтисодчи олимларидан Б.Э. Тошмуродова солиқ муносабатларини оптималлаштириш доирасида солиқлардан рағбатлантирувчи восита сифатида фойдаланиш, солиқлар воситасида тадбиркорларнинг моддий манфаатдорлигини таъминлаш иқтисодий эркинлаштиришнинг муҳим шартларидан деб ҳисоблайди [10, 68-б.]. Шунингдек, у солиқ имтиёзларининг мақбул ишлаши учун солиқ механизми шароит яратиши лозимлигини таъкидлайди.

Ж.Ж. Урмонов солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш мақсадида унинг самарадорлигини ошириш учун солиқ тўловчилар орасида имтиёзларни асл моҳиятини тушунтириш бўйича тадбирлар ўтказилиши лозимлигини таъкидлайди [11, 142-б.]. Берилаётган имтиёзлар содда, тушунарли ва аниқ мақсадларга йўналтирилган, шунингдек берилаётган имтиёзлар адреслик ва вақтинчалик характерга эга бўлиши лозимлиги эътироф этилади.

Аксарият иқтисодчи-олимлар солиқ имтиёзларини мақбуллаштириш бўйича Солиқ кодекси ва бошқа меъриий ҳужжатлардаги иқтисодий самарадорликка эга бўлмаган имтиёзларни бекор қилиш лозимлигини ўз ишларида талқин этишади.

Асосий қисм. Иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш шароитларида бугун Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган солиқ сиёсати, бир томондан, бюджетнинг даромадлар базасини нисбатан мақбул даражада ушлаб туришга йўналтирилган бўлса, бошқа томондан ЯИМнинг ўсишига сезиларли таъсир ўтказувчи кичик бизнес соҳаси субъектлари учун солиққа тортишнинг имтиёзли тартибларини шакллантирадиган анча мунозарали ва ҳар доим ҳам ўзаро боғланавермайдиган чора-тадбирлар ортидан шаклланаётир. Бу эса солиқ сиёсатини икки жиҳатдан: аввало иқтисодий ислоҳотларнинг мақсадларини кенг маънода рўёбга чиқаришда унинг ҳақиқатан ягона ва узлуксиз эканлиги, унда бир-бирини тўлдирувчи воситаларнинг мавжудлиги нуқтаи-назаридан, иккинчидан эса иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг ҳозирги босқичида солиқ сиёсатини амалга ошириш воситаларининг таъсири жиҳатидан кўриб чиқишнинг мақсадга мувофиқлигини тақозо этади.

Ҳаракатлар стратегиясида белгиланишича, мамлакатимизни янгилаш ва модернизация қилиш шароитида солиқ соҳасидаги ислоҳотларни амалга ошириш ва солиқ муносабатларини такомиллаштириш, шу орқали маҳаллий бюджетлар даромадлари барқарорлигини таъминлаш ҳолатини илмий таҳлил қилиш муҳим ва долзарб муаммоли масалалардан бири бўлиб ҳисобланади [2].

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси [1], Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси [3] биринчи навбатда иқтисодиётнинг сифат ва мазмун жиҳатдан янги шаклига, яъни янги Ўзбекистонни барпо этишга асосланган иқтисодиётга ўтишни белгилаб бормоқда. Маълумки, 1997 йил қабул қилинган, сўнг янги таркибий ўзгартирилган 2007 йилда қабул қилинган Солиқ кодекси шу давр ичида таркиб топган солиқлар, уларни тартиблаштириш механизмлари якка ҳукмронлик хусусиятларини ўзида сақлаб қолган эди.

Амалдаги солиқ кодекси ва солиқ сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси бевосита ва билвосита солиқ сиёсатини самарали бошқариш йўналишларини белгилашда шароит яратиб беради. Аммо айтиш жоизки, қонуности ва меъёрий ҳужжатларни ҳаддан зиёд қабул қилиниши ва янгиланиб борилиши (айрим экстремал ҳолатлардан ташқари, яъни табиий офатларнинг юзага келиши, коронавирус пандемияси ҳолатларини юзага келиши ва уларга тенглаштириладиган ҳолатлардан ташқари) самара келтирмайди. Солиқ кодексини мукамал ишлаб чиқилиши ва бунда солиқ тўловчилар манфаатларини максимал даражада ҳисобга олиш кўрсатиб ўтилган ҳужжатларни қабул қилишига эҳтиёж қолдирмайди.

Барча турдаги капитал қўйилмаларига имтиёзлар ҳажми жамланмасини солиқ тўловининг дастлабки миқдорининг ярим қисми кўринишида чеклашнинг

амалдаги тизими (жумладан, корхоналарнинг харажатлари бўйича) ушбу солиқнинг фақат фискал мақсадларга йўналтирилганида мақсадга мувофиқдир. Бу шу билан аниқланадики, кўрсатиб ўтилган чеклашлар бюджетнинг даромадлар базасида барқарорлаштирувчи вазифасини ўтайди ва шу билан “кўпдан-кўп” инвестициялар ҳолатида бюджетга даромад солиғидан тушадиган даромаднинг сезиларли камайишига йўл қўймайди.

Монопол корхоналарнинг рентабеллик даражасини солиқлар билан чеклаш ва уни барча корхоналарга қўллашга доимий интилиш ҳам муаммо туғдиради. 1992-1997 йилларда шунга ўхшаш механизмлардан кенг фойдаланиш бундай чораларнинг самараси паст эканлигини кўрсатди. Рентабелликнинг ўсишига йўл қўймасликка уриниш харажатларнинг ўсишига мойиллик яратади, бу эса инфляция шароитларида унинг технологик занжирда ўз-ўзидан тарқалишини англатади. Боз устига, монополиячи корхоналар учун бундай шароитларда даромад ҳажмини тартибга солишнинг ягона йўли сифатида таннархни ошириш қолади, бу эса саноат монополиясининг юқори даражасида харажатларнинг ўсишини англатади.

Мана шунинг учун ишлаб чиқариш ҳажмларини камайтириш муайян бир корхона учун иқтисодий томонлама қулай, чунки фақат угина жорий харажатларни тежайди ва шартли равишда олинadиган доимий харажатлар ва таннархда улушининг ортишига олиб бориши баробарида, даромадлар ҳажмини қувватлаб туради. Б.Э. Тошмуродованинг таъкидлашича, нафақат янги ташкил этилган корхоналарга, балки мавжуд ишлаб чиқариш корхоналарига ҳам молиявий жиҳатдан тикланишларига, янги ишлаб чиқариш техникаларига эга бўлишлари учун молиявий маблағларга эга бўлишларига солиқлар оркали имконият бериш лозим [10, 69-б.].

Амалдаги солиқ тизими инвестицион жараёнида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг қарз маблағларидан фойдаланиш имкониятларини чеклайди. Ҳисобга олиш ва солиққа тортишнинг мавжуд механизми инвестицион кредитларнинг фоизлари бўйича харажатларни таннархга киритишга йўл қўймайди. Шундай фоизларни (шунингдек, айланма маблағлардаги кредитлар) бўйича ўз даромадларининг етишмовчилигидан ортадиган миқдорда соф даромаддан тўлаш нафақат кредит ресурсларининг қизиқарлилик даражасини камайтиради, балки уларни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг кўпчилиги учун етиб бўлмас нарсага айлантиради. Кредитлардан узоқ муддатли инвестицияларни молиялаш учун облигациялар кўринишида фойдаланиш имкониятлари ҳам катта эмас, чунки улар бўйича фоизлар соф даромаддан тўланади.

Портфел инвестициялари бўйича солиқ имтиёзларининг йўқлиги нафақат фонд бозорининг ривожланишини сусайтиради, балки ишлаб чиқаришнинг, айниқса илм-фанга боғлиқ самарали тармоқларига капитал оқимига ҳам тўсқинлик қилади [7, 52-б.]. Активлар қийматининг ошишидан келидиган даромад (жумладан, қимматбаҳо қоғозлар) тўғриланган ставка бўйича солиққа тортилади. Амалдаги қонунчилик бўйича бу даромадлар фақат инфляциядан асрайди (кўпинча, қоғозда), лекин уларни солиққа тортиш бўйича имтиёзлар йўқ, бу эса илм-фан соҳасидаги лойиҳаларни молиялашни қийинлаштиради, тез ўсувчи молиявий активларга ҳар қандай портфел инвестициялари фойдасиз бўлиб қолади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун мол-мулк солиғи амал қилиши боис, портфел инвестициялари билан боғлиқ вазият янада мураккаблашади. Мамлакатда молиявий бозор ривожланмаган экан, бу ниҳоятда кучли сезилмайди, лекин хусусийлаштириш ва акционерлаштириш жараёнининг ривожланиши ушбу муаммони, шубҳасиз, биринчи ўринга олиб чиқиб қўяди. Солиққа тортиш режими дивидентнинг кўп сонли тортилишига олиб келади, яъни: уни тўлаётган субъектнинг даромади таркибида; уни акция эгасига тўлаш манбаида; акция эгасининг ҳисобрақамидаги маблағлар таркибида; акция ёки облигацияларнинг баланс қийматини солиққа тортишда.

Мол-мулк солиғи кўзда тутилмаган инвестицион фондлардан ташқари, барча хўжалик юритувчи субъектлар учун портфел инвестициялари ўта фойдасизга айланади. Чунинчи, улар қимматбаҳо қоғозлар баласида узоқ муддат турадиган реал инвесторлар учун энг кўп даражада фойдасиздир. Буни ҳозирданок инобатга олиш керак, йўқса, портфел инвестицияларига тармоқлараро капитал оқимининг шакли сифатидаги озгина рағбат яна ҳам камайиб кетади.

Портфел инвестицияларга имтиёзлар механизми тўғрисидаги масаланинг қонуний қайта ишланишини бошлаш мақсадга мувофиқ, унга даромад ва мулкка қараб солиққа тортиш киради. Шунинг учун, инвестицион солиқ кредитини жорий қилиш зарурияти – бозор механизмларига мослашган солиқ тизимини яратишда олға ташланган қадам. Лекин солиқ имтиёзларининг бу тури иқтисодиётни модернизация қилишнинг ҳозирги шароитларида кенг оммаланиши қийин. Солиқ кредити берилиши мумкин бўлган инвестиция йўналишлари (импорт ўрнини босувчи, илмий ва атроф-муҳитни ҳимоя қилиш учун ускуналар, ставкалар ва саноат роботлари ва ҳ.к.) бор. Бунда кредит суммасини ускуна нархи суммасидан чекланиши солиқ тўловини камайитириш ҳажми бўйича чеклов билан тўлдирилиши мумкин. Бозори ривожланган мамлакатлар, жумладан Россия Федерацияси тажрибасидан кўринишича, солиқ

инспекцияларига солиқ кредити бўйича хоҳлаган (инфляциянинг мураккаб даражасидан ошмайдиган) ставкани ўрнатиш ваколатини бериб қўйиш инвестицион солиқ кредити олдида жиддий чеклов ҳисобланади. Айни вақтда, жаҳон тажрибасида инвестицион солиқ кредити механизми кенг қўламли капитал қўйилмаларини қўллаб-қувватлаш ва уларни амалга ошириш воситаси сифатида ўзини намоён қилган.

Ишлаб чиқариш фаолиятининг кам жозибадорлиги ва инфляция шунга олиб келадикки, кичик бизнес субъектлари учун вақтинчалик бўш маблағларни депозитларга қўйиш микроиқтисодий жиҳатдан энг самаралиси бўлиб қолади. Натижада, молиявий ресурсларнинг ишлаб чиқариш соҳасидан муомала соҳасига ўтиши юз беради, негаки, амалда айнан муомала бугунги кунда кредит ресурсларининг реал бозор фоизи остидаги ягона истеъмолчиси бўлиб қолмоқда.

Жорий солиқ тизимида ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлашнинг мустаҳкам дастаги сифатида фаол амортизация сиёсатининг йўқлиги асосий камчиликлардан биридир. Бу масалалар бўйича қонунчиликнинг ишлаб чиқилиши ҳали бошланғич босқичда турибди.

Солиқ тизимини модернизация қилишнинг юқорида кўрсатиб ўтилган долзарб жиҳатлари солиқ тизимини модернизациялашнинг баъзи йўналишларини кўрсатиш имконини беради [6, 83-90 б.]. Аввало, Солиқ кодексида келтирилган мақсад ва вазифаларга мос равишда чет субъектларга бевосита инвестицияларга даромад солиғи бўйича имтиёзларни кенгайтириш мақсадга моликдир. Бу, биринчи навбатда, фермер хўжаликлари ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослаштирилган фирмаларга тааллуқли. Реал инвесторларнинг даромадларини қатъий чеклаш билан бирга, портфел инвестицияларига ҳам имтиёзлар керак.

Шу мақсадда, агар қимматбаҳо қоғозлар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг балансида бир йилдан ортиқ қолган бўлса, улар қийматининг ўсишидан келадиган даромадга 50 фоизлик пасайтирилган солиқ ставкаларини жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Жумладан, солиқ декларацияси асосида индивидуал инвесторлар учун ҳам шунга ўхшаш имтиёзни ўрнатиш керак. Шу билан яқка даромадларни декларациялаш ҳам рағбатлантирилади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш учун инфляция суръатларига индексацияланган даромаднинг солиққа тортилмайдиган минимумини жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Минимум миқдорини, ҳеч бўлмаганида, жисмоний шахслар даромадини солиққа тортишнинг биринчи интервалини 50 фоизи миқдорида ўрнатиш кичик бизнесни инфляциядан ҳимоя қилиш имконини беради.

Солиқ кодексида ҳозирги вақтда кичик бизнес субъектларининг молиявий барқарорлигини таъминлашнинг муҳим тартиби, ўтган йиллар учун зарарларнинг солиққача қопланиши кўзда тутилган. Лекин ушбу тартиб ҳам келтирадиган чекловлардан холи эмас. Биринчидан, зарарларни қоплаш солиқ тўловини камайтириш бўйича чекловнинг 50 фоизи миқдорида қопланиши, иккинчидан эса белгиланган муддатда зарарларни қоплашда мажбурий бир хилдаги ўлчов кўзда тутилган. Инфляциянинг юзага келган ҳозирги суръатларида бу шуни англатадики, ушбу имтиёз фақат зарарнинг биринчи йилда қопланадиган қисмининг 1/5 қисмига берилади, зарарнинг қолган суммаси эса деярли инфляция томонидан “ютиб юборилади”. Шунингдек, Солиқ кодексида зарарларни кейинги қоплаш тартиби кўзда тутилган.

Қатор давлатларда хўжалик юритувчи субъектлар зарарларни ўз хоҳишлари бўйича келгуси ёки ундан кейинги йилларга жойлаштириш ҳуқуқига эгалар. Бу бюджет тушумлари миқдorigа сезиларли таъсир ўтказмасдан, даромад миқдорининг тебранишларини самарали тўғрилаб туриш имконини беради. Бюджет танқислиги шароитида бундай ёндошувни жорий қилиш қийин, лекин истиқболда ундан фойдаланиш имкониятларини бутунлай четга суриб қўйиш ҳам керак эмас [5, 94-99 б.].

Кичик бизнес субъектларига даромад солиғи бўйича ва реал солиқ ставкасининг камайишига олиб борадиган имтиёзлар билан биргаликда, бизнинг солиқ тизимимизда солиқнинг самарали ставкасини оширадиган иккита элементи бор. Булар – таннархни қоплаш харажатларининг меъёрланган катталигини ошириш учун жарима санкциялари ва рентабелликнинг чегаравий даражаларини ошириш учун жарима санкциялари. Уларнинг амал қилиши шунга олиб келадики, номинал солиқ ставкаси 10 фоиз бўлгани ҳолда даромадни олиб қўйишнинг реал меъёрий 25 фоизгача боради.

Бугун банк ва суғурта ташкилотларига нисбатан мустақил солиқ сиёсатини юритишга уриниш катта аҳамиятга эга, унинг биринчи қадами тўловчиларни мустақил тоифаларга ажратишдир. Мазкур институтлар томонидан даромад солиғини 10 фоиз ставка бўйича тўланиши асосан фискал юкланишга эга, чунки у тўловчиларнинг ушбу тоифаси бўйича тушумларнинг нисбий катта барқарорлигини таъминлайди ва қатор ҳолларда банкнинг даромад солиғи ставкасини самарали ошириш имконини беради.

Хулоса. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш жараёнидаги тафовутлар ҳозирги вақтда уларни тенг бўлмаган молия-солиқ шароитларига қўяди, уларнинг рақобат ўринлари, турли активларга инвестицияларнинг самарадорлигини баҳолашни бузади ва умуман, банк ҳамда суғурта хизматларининг нархларини нисбатан оширади. Суғурта ташкилотлари

бўйича солиққа тортишнинг икки тартиби назарда тутилмоқда: суғурта фаолиятидан даромад бўйича солиқ, даромаднинг солиққа тортилиши. Бу солиқларни ҳисоблашни қийинлаштиради.

Мавжуд солиқ тизимининг асосий тузатувчан вазифалари қуйидагилар: хўжалик юритишнинг барча субъектлари учун солиқ шароитларининг барқарорлигини таъминлаш; солиқ хизмати ходимларининг ваколат даражаларини ошириш; солиқ қонунчилигини турлича тушуниш ва Солиқ кодекси билан зид келмаслиги учун солиққа тортиш бўйича йўриқномаларни такомиллаштириш. Ягона, барқарорлашган сиёсатни ўтказиш солиқ сиёсатида принципиал янги йўналишларни аниқлаш имконини беради.

Изланиш давомида қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Солиққа тортишда тармоқ тафовутларини ҳисобга олиш амортизация сиёсатига қаратилган бўлиши керак. Шу қаторда, даромад солиғи доирасида имтиёзларни мулк бўйича солиққа тортиш кўлами билан боғлаган афзал, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини солиқ билан қўллаб-қувватлаш эса солиққа тортилмайдиган даромад минимумини киритишни тақозо этади.

2. Солиқ тизимининг фискал хусусияти билвосита солиққа тортишга, жумладан, қўшимча қиймат солиғи ва акцияларга қаратишга мувофиқлаштирилиши зарур. Бунда билвосита солиқ тўлаш механизмини мураккаблаштиришдан воз кечиш, солиқ тизимининг айланмадан солиқ тартибига қайтишига йўл қўймаслик ва амалда соф молиявий оқимларни ҚҚСдан озод қилиш керак бўлади.

3. Солиқ имтиёзларини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник янгилаш ва диверсификация қилиш, инновацион технологияларни кенг жорий этиш йўналишида такомиллаштириш - уларни мақбуллаштиришнинг асосий замонавий йўналиши эканлигини назарда тутиб, бу борада юқорида ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар мамлакатимизда рақобатдошликни таъминлаш учун ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш бўйича катта ва кичик лойиҳаларни излаш, бунинг учун зарур маблағ ва манбаларни топиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Шу боис солиқ имтиёзларини тақдим этиш хизматларини давлат томонидан тартиблаштирилиши масаласини айнан шу йўналишда такомиллаштириш ҳозирги пайтда бутун дунё мамлакатлари, жумладан, мамлакатимиз олдида турган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини асосий йўналишларини белгилашда муҳим чоралардан бири сифатида эътироф этилиши лозим.

Адабиётлар рўйхати / Список литературы / References

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 31.12.2019 й. <https://lex.uz/docs/4674902>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947 сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/3107036>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 29 июндаги “Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида”ги ПФ-5468-сон Фармони. <https://lex.uz/docs/3802378>
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси аъзоларига 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномаси. //Зарафшон, 2017 йил 23 декабр. www.uza.uz.
5. Ahrorov Z.O. Increase budget revenues of various levels by economically limiting tax paying potential //European Journal of Business and Management.–2019. DOI. 10.7176/EJBM – 2019. – Т. 10. – Р. 94-99.
6. Ahrorov Z.O., Zaynalov J.R. Theoretical aspects of improving the system of taxation. // Journal of Critical Reviews. 2020; 7(7): 83-90. [doi:10.31838/jcr.07.07.14](https://doi.org/10.31838/jcr.07.07.14)
7. Imomkulov T.B. Financial Aspects of Selection of Investment Projects by Enterprises in Developing Market Conditions. // European Journal of Business and Management. Vol.12, No.5, 2020. – p. 51-54.
8. Барулин С.В., Казак А. Ю., Слепухина Ю. Э. Оптимизация налоговых льгот на основе их оценки //Вестник УрФУ. Серия: Экономика и управление. – 2014. № 6. – С. 117-127.
9. Миляков Н.В. Налоги и налогообложение: курс лекций. – М.: ИНФРА-М, 2000. - 347 с.
10. Тошмуродова Б. Солиқ муносабатларини оптималлаштириш. Ўқув қўлланма. – Т.: ТМИ, 2005. – 154 б.
11. Урмонов Ж.Ж. Тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш механизмининг такомиллаштириш масалалари. Монография. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2018. - 240 б.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

THE ROLE OF THE DIGITAL ECONOMY IN ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF THE COUNTRY

Tukhtabaev Jamshid Sharafetdinovich

Tashkent State Economic University, Senior Lecturer at the Department of Economic Security, Ph.D

Razakova Barno Sayfiyevna

Tashkent State Technical University, Senior Lecturer at the Department of Industrial Economics

Uktamov Husniddin Fakhriddinovich

Tashkent State University of Economics, Assistant of the Department of "Economic Security

МАМЛАКАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЎРНИ

To'xtaboev Jamshid Sharafetdinovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, "Iqtisodiy xavfsizlik" kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD

Razakova Barno Sayfiyevna

Toshkent davlat texnika universiteti, "Sanoat iqtisodiyoti" kafedrasida katta o'qituvchisi

Uktamov Husniddin Faxriddinovich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, "Iqtisodiy xavfsizlik" kafedrasida assistenti

РОЛЬ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ

Тухтабоев Джамшид Шарафетдинович

Ташкентский Государственный Экономический Университет,
Старший преподаватель кафедры экономической безопасности, кандидат
экономических наук, jamshidtukhtabaev@gmail.com

Разакова Барно Сайфиевна

Ташкентский Государственный Технический Университет, старший преподаватель кафедры экономики промышленности, happyme7714@gmail.com
Уктамов Хусниддин Фахриддинович
Ташкентский Государственный Экономический Университет, Ассистент отдела экономической безопасности, husniddin1309@gmail.com

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Tukhtabaev J.S., Razakova B.S., Uktamov H.F. The role of the digital economy in ensuring the economic security of the country // Actual problems of Humanities and Social sciences.. – 2020. – № 1(1). – P. 81–87.
<https://doi.org/10.47390/A1342112020N9>

Abstract. *The article examines the main conditions for the development of the digital economy, the dependence of the economic development model on new means of production associated with the development of microelectronics, automation systems, information and computer technologies that generate demand for digital technologies. The current state of production facilities and related infrastructure makes digital diffusion possible, since the process is largely determined by the extent to which these technologies are used in these types of devices and equipment.*

Keywords: *digital technologies, economic growth, digital modernization, economic security, digital economy.*

Аннотация. *Ушбу мақолада рақамли иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий шартлари, иқтисодий ривожланиш моделининг рақамли технологиялардан фойдаланишга талабни шакллантирадиган микроэлектроника, автоматлаштириш тизимлари, ахборот ва компьютер технологияларининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган янги ишлаб чиқариш воситаларига боғлиқлиги кўриб чиқилди. Ишлаб чиқариш воситалари ва тегишли инфратузилманинг ҳозирги ҳолати рақамли технологияларнинг тарқалиш имкониятини яратмоқда, чунки бу жараён асосан ушбу турдаги қурилмалар ва ускуналарда қўлланиладиган ушбу технологиялар кўлами қанчалик кенглиги билан белгиланади.*

Калит сўзлар: *рақамли технологиялар, иқтисодий ўсиш, рақамли модернизация, иқтисодий хавфсизлик, рақамли иқтисодиёт*

Аннотация. *В статье рассматриваются основные условия развития цифровой экономики, зависимость модели экономического развития от новых средств производства, связанных с развитием микроэлектроники, систем автоматизации, информационных и компьютерных технологий, которые формируют спрос на цифровые технологии. Текущее состояние производственных мощностей и соответствующей инфраструктуры делает возможным распространение цифровых технологий, поскольку процесс во многом определяется степенью использования этих технологий в этих типах устройств и оборудования.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, экономический рост, цифровая модернизация, экономическая безопасность, цифровая экономика.*

DOI: 10.47390/A1342112020N9

The result of economic growth of the national economy is usually viewed as a shift in the production opportunity curve, which makes it possible to produce a larger volume of consumer and investment goods. The process of such expansion usually covers all types of resources, but an important point is the increase in manufacturability, the total productivity of factors.

The complication of industrial and social structures and relations, characteristic of modern society, brings to the fore the question of the formation of a digital economy, which is based on modern digital technologies that cause an exponential growth of data flows, the analysis and use of which can significantly increase the efficiency of various types of production, technologies, equipment, storage, sale and delivery of goods and services.

The production possibility frontier is determined not only by the combination of consumer and investment products (consumer goods and means of production), but also by other factors, such as institutional factors, as well as by economic policy instruments. These moments are less often taken into account in growth models, especially when the existing economic structure determines economic dynamics, acting as a kind of rule for the overflow of resources in it. With growth, for example, a reduction in national wealth can occur, which is not reflected either by the frontier of opportunities itself and by many models describing economic dynamics. But the most important determinant is how much resources are available to organize a particular growth model, and how efficiently they are used [1, p. 118].

The latter circumstance is related to the current level of technological effectiveness of the economy, although even technologically backward countries can demonstrate a growth rate that exceeds the growth rate of developed countries. This is determined by the contribution of other factors and sectors of activity. The emerging economic structure and institutions, as well as methods of influence, set the parameters of this phenomenon of overflow of resources, which affects the dynamics of the system.

In this regard, structural policy aimed at changing economic proportions and basic institutions can affect the quality and dynamics of the economy. If the growth rate is low, then one can try to stimulate aggregate demand, in the case when it is low, by stimulating spending, while curbing inflation by monetary policy measures [2, p. 47]. However, expenditures are channeled in the directions determined by the existing structure of sectors and types of activity, without a serious change in proportions, so this will not directly change the nature of resource allocation in the economy.

Another mechanism to stimulate demand is the expansion of production capabilities, that is, an increase in investment, which will allow expanding production

capacity at the next stages of development, creating the conditions for new growth. Business incentives, tax cuts and administrative barriers, and risk mitigation are commonly referred to as supply stimulation methods.

The classical approaches to stimulating growth, presented above, may contradict the existing structure and existing institutions; moreover, the range of their application may be extremely limited by the current amount of resources used (elements of national wealth) and gross domestic product.

We need measures of influence that transform the economic structure in conditions of economic security, and due to this transformation, freeing up resources adsorbed in swollen economic sectors. This is possible within the framework of the structural policy, which is reduced to the formation of completely new industries, technical solutions, research and development, etc. The macroeconomic policy of growth through the transformation of the economic structure should directly influence the formation of new markets and the flow of resources for them, and not be limited to the task of redistributing the current limited resource according to the value of the created product / income [3, p. 72]. This is its fundamental difference from standard approaches to economic growth policy. It is possible to implement this policy on the basis of the project method in the development of the real sector of the economy, in the development of strategic and indicative plans and development institutions that allow lending to long-term solutions and the development of new markets within the country.

The main goal of the structural policy should be the formation of sectors that create new means of production, which will subsequently produce end-use products, or which will improve the quality of management, maintenance, processing and distribution of information and other services.

The demand for digital technologies is provided by the scale of their application in various technological chains, built on the existing means of production, and is determined by the state of current technologies and equipment. In addition, this demand depends on how expensive it is to use analog technology and implement digital. Certain types of equipment can only be created using digital technology; analog technology is no longer used in them.

Ultimately, in a quantitative sense, the lag in the field of digital technologies will be expressed in the level of labor efficiency, with the ensuing influence not only on the pace, but most importantly, on the quality of growth. On the one hand, digital technology, in contrast to analog signal processing technology, offers advantages in quality and speed, due to the fact that it represents the signal discretely, and not in the form of a continuous spectrum like analog technologies [4, p. 102]. It seems that this, at first glance, is a small advantage, but it allows you to create completely new devices

that have higher capabilities in medicine, engineering solutions, scientific research, management, storage and processing of information in many other ways.

Computer equipment, telephony, telecommunication systems, communications, software application, automatic control systems, telemechanical systems, etc. Develop on the basis of digital technology, give many advantages in solving many problems, increase the efficiency of services provided, save time, generate new types of labor, functions that become immanent in the information economy. This leads to an expansion of the share of the service sector in the gross product, which in itself means a structural shift in most developed economies.

For several decades, two vectors have become the main direction of technological development - ensuring wastelessness (environmental cleanliness) and desertedness of industrial production. These two areas set completely different requirements for the means of production, which are created using digital technologies involved in the automated and robotic control schemes for new factories and plants [5, p. 154].

Thus, the state of such science-intensive sectors as microelectronics, radio engineering, instrumentation will determine the possibility of spreading digital technologies. If microelectronic products and special technological equipment as the main means of manufacturing microelectronic products are created mainly outside this economy and are purchased, then the task of developing digital technologies automatically becomes tied in its decision to these purchases and is generated actually outside the boundaries of this economic system. Consequently, the scale of digitalization, the domestic contribution to it, provided that software, processors, computer equipment are bought abroad or manufactured domestically under a license, while the microelectronics industry is not large in terms of volume and control even of the domestic market, creates a very powerful limiting condition for the development of the digital economy [6, p. 78]. Moreover, in this case, the digital economy is unlikely to become that strategic imperative for the development of high-tech industries, since it is tied to external sources.

Therefore, to organize a new model of economic growth in Uzbekistan by changing the economic structure, it is necessary to solve at least two central tasks [7, p. 124]:

- 1) implement the deployment of high-tech industries that create the basis (in the form of means of production) for the digital economy;
- 2) within the framework of the state digitalization program, with a reasonable allocation of resources for them immediately with the substitution of imports for a whole set of devices and equipment, computer equipment entering the country.

This approach will make the digitalization program an element of a sound structural policy for economic growth based on new factors. It should be noted that the management of the flow of resources between sectors should become the main direction for macroeconomic policy, which would take into account the presence of tasks within the framework of the adopted state development programs.

The excitement that has arisen, both in political and analytical circles of society about digitalization, new types of electronic money and currency (bitcoins, blockchain technology), which form another, institutionally (legal) unsecured currency and electronic pyramid, and cut off many agents from participation in it, since the cost of an electronic money surrogate is such that a non-rich agent is not even able to cash out this cryptocurrency in a standard currency, it is a vivid example of the model of "irrational optimism" not only in the currency and financial market, as Robert Schiller wrote about, but and in management, since this model extends to the digitalization program.

Uzbekistan, like every state, despite the ongoing integration processes in the modern world, pursues its national interests, which imply the state's pursuit of an independent political and economic course. Security in all its aspects is one of the most important national priorities of Uzbekistan.

Recently, the process of globalization, which is an important external factor in the national and economic security of the country, has become the subject of heated discussions in business and scientific circles. At the same time, there is a significant difference of opinion in assessing its essence and consequences. The use of the latest information technologies and the globalization of financial markets lead to a significant acceleration of commodity-money circulation.

Summing up this short overview of the main problems and conditions for the development of digital technologies in Uzbekistan, we note that a scientifically based structural policy can and should make the digitalization program as the main core of changes in the economic structure, which forms new factors and motives for economic growth, but this requires a different level preparation of analytical decisions, implementation of analytical planning methods, which would lead to coordinated adoption and implementation of various development programs, with an accurate calculation of resources and the effectiveness of their use.

The project approach here acts as the main planning method, allows you to assess the payback of programs, including not only the budgetary component, but also the assessment of new social functions, new jobs, staff development and changes in living standards, which is provoked by new technologies, including digital ones. Not the number of computers, telephones, networks, programs per 1000 people, the provision of production with the Internet and information, but the level of transaction costs per

useful transaction that creates a unit of added value for high-tech production (operations) can be the most important indicator of the effectiveness of digitalization, of course, taking into account the costs of digitalization itself. This will require the calculation of the so-called full economic efficiency of the developed and implemented state development programs.

However, all these parameters require correction in order to take into account with what means of production, technologies and in what volume they are created within the country at the expense of its resource base in a broad sense, and in what proportion they are purchased ready-made abroad, and in what amount are they created by licenses when deploying screwdriver production in the territory of a given country. Even the aspect of who owns such industries is important, how profits are distributed, and how much of it is exported or reinvested in the country for the development of the same digital technologies.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Tursunov, B. (2020). Aspect of financial security of industrial enterprises under influence of global crisis. Asian journal of technology & management research, 10(01), 116-122.
2. Tukhtabaev J.Sh. (2016). [The theoretical approach on increase of professional skill of workers and stimulation of their creativity](#). Theoretical & applied science, № 3, - p. 45-48.
3. Tukhtabaev J.Sh, Tillaeva B.R, Ismagulova G.N. (2020). [Labour protection problems in ensuring the economic security of industrial enterprises](#). Asian journal of technology & management research, vol.10 – issue: 01. – p. 69-74.
4. Tursunov, B.O. (2020). Mechanism for determining optimal management of use of production capacity at the textile enterprises. Vlakna a textil, 27 (1), 99–106. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3787291>
5. Tuxtabaev J.Sh. (2017). Korxonalarda mehnat samaradorligini oshirishning metodologik asoslari. Monografiya. - Toshkent, “Fan va texnologiya” nashriyoti. – 260 b.
6. Tursunov, B.O. (2019). Methodology for assessment the efficiency of production capacities management at textile enterprises. Vlakna a textil, 26(2), 74-81.
7. Tuxtabaev J.Sh. (2020). Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida sanoat korxonalarida mehnat samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi. Monografiya. - Toshkent, – 170 b.
8. Uktamov H.F. Problems of Evaluation and Procuring Economic Security At Enterprises. Asian Journal of Technology & Management Research. Vol.10 - Issue: 01 [Jun-2020]. 123-129.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

EXTERNAL ECONOMIC ACTIVITIES OF UZBEKISTAN: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Saidova O'g'iloy Rustamjon qizi

Accountant, ООО "Wide Tent System"

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЗБЕКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Саидова Угиллой Рустамжон кизи

Бухгалтер, ООО "Wide Tent System"

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ: МУАММОЛАР ВА ЕЧИМЛАР

Саидова Ўғиллой Рустамжон кизи

"Wide Tent System" МЧЖ ҳисобчиси

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Saidova O'g'iloy. External economic activities of Uzbekistan: problems and solutions // Actual problems of Humanities and Social sciences. – 2020. – № 1(1). – P. 88–94. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N10>

Аннотация: Мазкур мақолада халқаро савдо, ташқи савдо, импорт ва экспорт операциялари, шунингдек, ҳозирги ҳолат муҳокама қилинган. Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолиятида 2015 йилдан 2020 йилнинг биринчи тўрт ойигача булган даврдаги кўрсаткичлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: халқаро савдо, ташқи савдо, импорт, экспорт, ташқи иқтисодий фаолият.

Аннотация: В этой статье обсуждается международная торговля, внешняя торговля, импортные операции и экспортные операции, текущая ситуация в Узбекистане. Проанализированы показатели внешнеторгового оборота Узбекистана с 2015 по первые четыре месяца 2020 года.

Ключевые слова: международная торговля, внешняя торговля, импорт, экспорт, внешнеэкономическая деятельность.

Abstract: *In this article international trade, external trade, import and export operations, the current situation are discussed. Figures from 2015 year to the first 4 months of 2020 year are analyzed in foreign economic activities in Uzbekistan.*

Key words: *international trade, foreign trade, import, export, foreign economic activities.*

DOI: 10.47390/A1342112020N10

As a result of the reforms undertaken in the country in recent years, economic and social prosperity is being achieved. Examples of such reforms include the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan on 7 February 2017, "Strategies for Action in Five Priority Directions for the Development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021". Chapter III of this strategy, "Priorities for Economic Development and Liberalization," focuses on the further development of our national economy. In particular, there is a need to liberalize foreign economic activity and to increase inflow of foreign investment. In other words, further development of international economic cooperation, including the expansion of relations with leading international and foreign financial institutions, the continuation of a well thought out foreign debt policy, the effective use of attracted foreign investments and loans, the functioning free economic zones, to increase effectiveness of technology parks and small industrial zones, to create new ones, to liberalize and simplify exports, to diversify export structure and geography, to expand and mobilize export potential of industries and regions, to improve investment climate, the active involvement of foreign direct investment.[9] As well as, the issues of further increasing the content of export-oriented products, the gradual transition from the export of raw materials to the export of finished products were also discussed.

Besides, import customs duties and excise tax rates on imported goods have been revised. The changes came into force on January 1, 2020.

The changes are aimed at diversifying the national economy, supporting the competitiveness of local producers, creating conditions for innovative development and the organization of export-oriented production, creating a favorable investment climate.

The study of the role of the state in the foreign economic activity of the enterprises and their organization is reflected in researches, scientific works, brochures and articles of foreign and republican economists. Among foreign scientists, David Ricardo [4; 85-103 pp], Mark Blaug[6; p. 201], Murray Rothbard[3; 96–98 pp] researched this topic in his works. Among scientists in our country, Vakhobov A.[8; 11-12 b], Egamberdiyev F.[5; 15-20 b], Hidirov N.[7; 13-17 b], Boymurodov S.[2; 6-11 b] and Botirova N.[1; 30-32 b] carried out scientific researches.

In this article scientific abstracting, comparative analysis, grouping, systematic approach, economic-statistical analysis, correlation analysis was used by the author.

From our point of view, in order to obtain full information about foreign trade turnover in Uzbekistan, the data of export and import in 5 years: between 2015 and 2020 were analyzed in the following. Table №1 is about export in Uzbekistan.

We can see from the table that the volume of export from year to year has been increased. For example, in 2015 the total amount of export goods was approximately 9.5 billion dollars and in 2019 this indicator was equal to 14 billion dollars, rising 50 % than at the beginning of the period.

Besides, Russia has a valuable place in the export operations of Uzbekistan, obtaining 15 % and 12 % of total export goods from Uzbekistan, respectively in 2019 and in the first four months of 2020. As well as, another one of main exporters is considered to be China, with 13 % in 2019 and 9 % from January to April of 2020. After China, Kazakhstan takes the third place, importing goods in the amount of 1 242 846.4 thousand dollars in 2019.

Countries	2015 year	2016 year	2017 year	2018 year	2019 year	Jan-Apr 2020 year
Afghanistan	371 670,8	416 079,5	507 912,2	467 087,1	455 608,1	168 056,1
Bangladesh	130 986,4	86 105,6	50 542,0	37 828,4	1 628,8	10 008,6
China	1 922 871,3	1 401 800,1	1 590 493,5	2 165 190,7	1 825 682,2	318 309,2
Georgia	77 218,4	61 799,9	61 916,0	8 748,4	17 354,8	5 099,2
Iran	309 282,5	341 794,1	258 298,1	164 374,4	208 514,9	45 108,1
Kazakhstan	1 791 561,8	876 602,2	991 308,9	1 242 846,4	1 256 533,6	181 421,6
South Korea	69 596,7	90 230,9	45 857,2	33 619,9	43 473,5	8 439,8
Kyrgyzstan	89 771,2	114 141,5	169 096,1	252 771,6	645 869,5	174 779,2
Russia	1 236 175,4	1 237 401,8	1 527 346,6	1 636 827,7	2 071 685,6	435 284,7
Singapore	64 653,1	57 463,0	56 273,1	54 708,0	26 981,0	11 651,5
Tajikistan	6 380,1	43 395,2	75 347,6	141 466,9	204 719,7	92 133,9
Turkey	758 798,6	654 258,3	833 514,5	865 828,3	1 157 666,6	310 860,7
Turkmenistan	66 798,1	55 829,0	53 177,3	35 336,8	52 853,9	17 350,2
Ukraine	60 877,1	46 874,3	99 770,8	92 705,1	113 671,8	29 543,4
UAE	26 281,8	44 705,5	27 016,5	31 052,4	119 686,1	29 339,3
The United Kingdom	12 231,7	15 840,4	21 714,0	134 265,2	55 702,5	1 164,4
USA	3 484,7	28 144,6	7 954,3	4 816,3	6 806,1	2 188,2
Others	2 447 702,8	3 401 538,6	4 014 034,7	3 551 226,1	5 759 400,7	1 826 833,6
Total	9 446 342,5	8 974 004,5	10 391 573,4	10 920 699,7	14 023 839,4	3 667 571,7

Table №1. External trade, goods, export in thousand dollars¹

¹ Author's compilation using the data of The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics

Table № 2 illustrates the information about importing products by Uzbekistan in the period of 2015-2020 years. Unfortunately, the volume of import goods has also been risen between 2015 and 2020. At the beginning of the period Uzbekistan imported goods in the amount of 11 462 500 thousand dollars. As well as, in 2019 there was a dramatical increase, being 21 866 454.7 thousand dollars. This is considered 2 times more than that in 2015. However, on January -April 2020 year the amount of imported products was 5 884 558.1 thousand dollars, decreasing about 633 000 thousand dollars than at that time of 2019 year.

In general, main importers do not change during the whole period: from 2015 to 2020. Uzbekistan's main imports are machines and equipment, chemical products, food and metals. Uzbekistan's main import partners are Russia, South Korea, China, Germany and Kazakhstan[11]. For example, at the beginning of the period from China about 25 % of total import was obtained and on January-April 2020 year the indicator was almost not changed, being 23 percent. In import operations Russia takes the second place at the end of the period, being the first place in 2015. The amount of imported products equaled approximately 2.49 billion and 1.25 billion dollars, relatively in 2015 year and in the first four months of 2020 year. The third place was taken by South Korea. From January to April of 2020 year South Korea exported goods to Uzbekistan in the amount of 724 862 000 dollars, considering 12 percent of the total imported products during the period.

Countries	2015 year	2016 year	2017 year	2018 year	2019 year	Jan-Apr 2020 year
Austria	66 859,4	92 767,8	53 005,9	100 266,5	119 564,0	26 451,5
Belarus	87 251,8	91 837,8	152 126,1	373 361,6	279 600,0	62 990,6
Brazilia	314 843,2	355 012,8	320 922,2	50 725,1	115 503,8	39 414,5
China	2 227 037,5	2 234 226,2	2 700 637,7	3 539 507,1	5 052 445,2	1 280 533,0
France	148 550,9	143 954,6	102 669,5	110 454,3	133 559,5	39 181,8
Germany	474 555,9	480 876,7	574 076,3	699 813,6	884 337,9	172 899,5
India	251 107,0	308 506,7	282 033,5	252 030,3	319 153,7	86 545,1
Italy	149 627,6	160 507,6	147 849,6	267 408,4	364 386,3	104 313,5
Japan	241 710,1	238 794,9	140 856,2	683 604,6	381 285,0	49 849,7
Kazakhstan	831 387,8	935 533,4	975 266,8	1 543 659,5	1 909 160,6	657 647,6
South Korea	1 406 069,7	807 131,4	1 156 709,6	1 936 163,8	2 524 586,3	724 862,0
Lithuania	263 454,3	277 223,6	257 748,7	276 608,9	441 930,9	127 768,4
Russia	2 487 494,0	2 274 517,3	2 564 168,2	3 382 849,3	3 974 424,4	1 247 201,8
Turkey	401 187,6	475 406,3	594 485,3	1 096 822,9	1 296 532,5	274 130,9
Turkmenistan	211 970,7	127 209,8	105 423,2	239 274,4	404 647,9	119 804,4
Ukraine	266 957,7	202 345,7	182 951,6	326 246,1	263 899,3	87 081,1
USA	194 704,1	388 790,1	148 711,7	314 243,9	498 072,6	75 350,8
Others	1 437 770,7	1 733 764,4	1 575 567,0	2 119 218,6	2 903 364,8	708 531,6

	11 462	11 328	12 035	17 312		
Total	540,0	407,0	209,3	259,0	21 866 454,7	5 884 558,1

Table № 2. External trade, goods, import in thousand dollars²

In the following diagram the indicators of foreign trade turnover, import and export are given in the period of time: between 2014 and 2019.

It can be seen from the diagram, there was a growth trend in foreign trade turnover during the whole period. In 2014 the indicator was equal to approximately 28 000 million dollars. At the end of the period it was 41 000 million dollars. In the first 3 years of the time the amounts of export and import goods were almost equal to each other, however from 2017 to the end of the period import figures were higher than those in export. This means Uzbekistan imported more than it exported. In economics, it is not good situation.

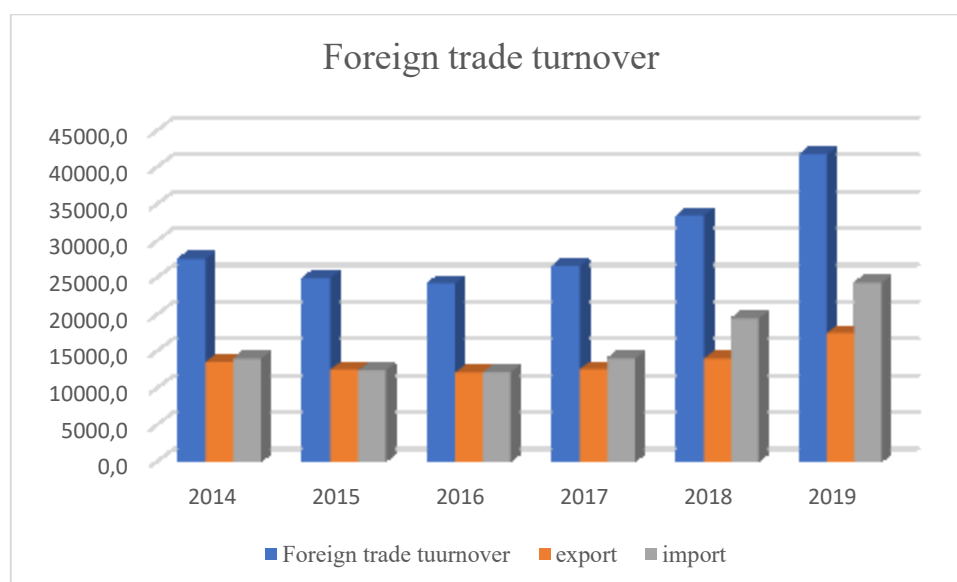

Diagram № 1. Foreign trade turnover of the Republic of Uzbekistan in million dollars³

Today, there are several barriers to our country's export-import operations. For example, the export surplus reserves are inadequate; while the structure of exports is largely the proportion of raw materials, in imports the share of finished goods are quite larger than others and etc.

In conclusion, consumers should be able to choose cheap and high-quality goods and services. The rights of domestic manufacturers are protected. Traders help developers comply with international market requirements to develop national standards in accordance with accepted international standards. Firstly, to further

² Author's compilation using the data of The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics

³ <http://www.stat.uz>

enhance the export potential of our country, it is necessary to establish the export of ready and semi-finished products, not raw materials by the enterprises. Then, the development and growth of the economy of our country will be accompanied by an increase in the inflow of goods to the country through the full utilization of export potential, and the rise in the national currency's value.

Secondly, the optimization of imports in our country is in a totally unsatisfactory state. The factors contributing to this situation are mainly due to the fact that studying the structure of imports and the optimization of imports have not been adequately organized, and that in first quarter of 2019 instead of purchasing goods produced by the enterprises of the complex, the imports of such products from abroad passed away. As well as, the share of finished goods in imports is higher. The optimization of imports and the organization of production of its substitutes in our country are needed.

In addition, we can say that in order to ensure economic balance and encourage export, as well as produce products which can be replaced import goods, the following measures should be taken:

1. Increasing the quality of government institutions in the process of government investment management in the country;

2. Improvement of the regulatory and legal framework regulating foreign investment activity and legislation;

3. Accelerate and expand the development of production infrastructure across the entire region;

4. Organization and improvement of quality of rational use of available labor resources in the economy;

5. Ensuring acceleration of capital flows through reforming the banking and financial system and the development of the financial market;

6. Creation of favorable business and investment climate in the country, ensuring freedom of entrepreneurship;

7. Liberalization of foreign trade activities and export promotion;

8. It is necessary to develop long-term economic development programs through the identification of ways of long-term economic development by identifying ways for the development of the industry based on social, political, ecological and resource potential of the national economy.

Solving such problems will help the country achieve good results in foreign economic activity.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Botirova N. Milliy iqtisodiyotni sanoatlashtirishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyati.// “Biznes-Expert” jurnali, 2017, 30-32 betlar

2. Boymurodov S. Erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalar faoliyatini tashkil etishdagi qo'shimcha tadbirlar to'g'risida. // "Soliqqa solish va buxgalteriya hisobi" jurnali №12 (138). 2017 6-11 betlar
3. Classical Economics: An Austrian Perspective on the History of Economic Thought, by Murray Rothbard, vol. 2, Hants, UK: Edward Elgar, 1995, 96–98 pp.
4. David Ricardo “On the Principles of Political Economy and Taxation” Batoche Books 52 Eby Street South, Kitchener, Ontario. N2G 3L1 Canada – 1817, 85-103 pp
5. Egamberdiyev F, Daniyarova F, Holmatjonov F. Mamlakatimiz iqtisodiyotida investitsiyalarning tutgan o'rni. // " Iqtisod va moliya " jurnali №10,2017, 15-20 betlar
6. Great Economists before Keynes, by Mark Blaug, New York: Cambridge University Press, 1986, p. 201.
7. Hidirov N. Инвестиция муҳитига таъсир этувчи омиллар . // “Biznes-expert” jurnali, 13-17 betlar
8. Vahabov A.V. Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgarishlarni optimallashtirishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyati. // "Iqtisodiy baqarorlikka erishishda modernizatsiyalash va iqtisodiy mutanosibliklarni ta'minlash muammolari" konferensiya. 27-April 2016, 11-12 betlar
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni “2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi”
10. <http://www.stat.uz> - Annual reports of The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics from 2015 year to 2020 year
11. <https://www.tradingeconomics.com/>

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Фалсафа фанлари

**АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ОИЛА ВА НИКОҲГА ДОИР ҲИКМАТЛАРИ
(“Маҳбуб ул-қулуб” (Кўнгилларнинг севгани) асари мисолида)**

Турсунов Бахтиёр Темурович

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий
халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий котиби

**ПОУЧЕНИЯ АЛИШЕРА НАВОИ, КАСАЮЩАЯСЯ СЕМЬИ И БРАКА
(на примере произведения «Махбуб уль-кулуб» (Возлюбленная сердец))**

Турсунов Бахтиёр Темурович

ученый секретарь Международного научно-исследовательского центра Имама
Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан

**TEACHINGS OF ALISHER NAVOI CONCERNING FAMILY AND
MARRIAGE (on the example of his work “Mahbub ul-kulub” (Beloved by
Hearts))**

Tursunov Bakhtiyor Temurovich,

Scientific Secretary at Imam Bukhari International Scientific Research Center under
the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Турсунов Б.Т. Алишер Навоийнинг оила ва никоҳга доир ҳикматлари (“Маҳбуб ул-қулуб”
(Кўнгилларнинг севгани) асари мисолида) // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари.
– 2020. – № 1(1). – Б. 95–101. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N11>

*Аннотация. Мақолада Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асаридаги оила ва
никоҳга доир панду-насиҳатлари синергетика тамойиллари асосида таҳлил этилади.
Шунингдек, оилага эр-хотиннинг яхши феъл-атворидан етадиган саодатлар ва аксинча ёмон
хулқдан етадиган ҳалокатлар тавсифланади.*

Калит сўзлар: яхши феъл-атвор, ёмон феъл-атвор, келажакнинг бугунга таъсири, мураккабликдаги соддалик, соддаликдаги мураккаблик.

Аннотация. В статье на основе синергетических принципов анализируются советы Алишера Навои, касающиеся семьи и брака на примере произведения «Махбуб уль-кулуб». В частности, описывается то, как хорошее поведение пары приводит к счастью и, наоборот, как проблемы, возникшие из-за плохого поведения пары, приводят к разрушению брака.

Ключевые слова: хорошее поведение, плохое поведение, влияние будущего на настоящее, простое в сложном, сложное в простом.

Abstract. The article analyzes the advice of Alisher Navoi concerning family and marriage based on synergetic principles on the example of the work "Mahbub ul-kulub". The family is considered to be blessed with the couple's good behavior and, conversely, devastated by the it's bad behavior.

Keywords: good behavior, bad behavior, the influence of the future on the present, the simplicity in complexity, the complexity in simplicity.

DOI: 10.47390/A1342112020N11

Маълумки, ёш авлод тарбияси масаласи ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масала ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамот масаласига айланиб бормоқда. “Тарбия қанча мукамал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди”, дейди донишмандлар. Тарбия мукамал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Барчага аён, ҳозирги кунда дунё миқёсида бешафқат рақобат, қарама-қаршилик ва зиддиятлар тобора кескин тус олмоқда. Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, «оммавий маданият» каби хавф-хатарлар кучайиб, одамзот асрлар давомида амал қилиб келган эътиқодлар, оилавий қадриятларга путур етказмоқда. Мана шундай ва бошқа кўплаб таҳдидлар инсоният ҳаётида жиддий муаммоларни келтириб чиқараётгани — айна ҳақиқат ва буни ҳеч ким инкор этолмайди” [6], дея таъкидлаган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзеев.

Дарҳақиқат, замонавий билим ва кўникмаларга эга, мамлакатнинг муносиб келажаги учун жавобгарликни ўз зиммасига ола билладиган баркамол, мақсадга интилувчан ва серғайрат ёшларни тарбиялаш мамлакатни барқарор ва илдам ривожлантиришнинг энг муҳим шартидир. Зеро, “ҳар бир миллатнинг саодати, давлатларнинг тинчлиги ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғлиқдир” [1].

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, соғлом, барқарор, бахтли оилаларда тарбияланган болалар одатда ўзларининг наъмунали хулқи, билими, интилувчанлиги, масъулиятни чуқур ҳис этиши билан ажралиб туради. Шубҳасиз, бундай ёшлар жамиятнинг келгуси тараққиёти учун катта самара

беради. Аксинча, муаммоли, нотинч ва руҳий тушкун оилаларда ўсган болалар феъл-атворида эса худбинлик, ишончсизлик, умидсизлик, шафқатсизлик, зўравонлик каби салбий сифатлар устунлик қилади. Бугун турли хил жинойтларга қўл ўраётган ёшларнинг аксариятини ана шундай беқарор оилаларда ўсганлар ташкил этмоқда.

Афсуски, Ўзбекистонда оилавий ажримлар даражаси ҳамон юқориликча қолмоқда. 2019 йилнинг 11 ойи давомида мамлакатда 277 минг 420 та никоҳ қайд этилган ҳолда, 28 минг 755 та оила, асосан ёшлар ўртасида ажримлар юз берган. Маълумотларга кўра, 2017 йилда никоҳлар ва ажримлар сони мос равишда 306,2 минг ва 31,9 мингни, 2018 йилда эса 311,3 минг ва 32,3 мингтани ташкил этган [4].

Айни бу ҳолат аксарият ёшлар турмуш қуриш масъулиятини етарли ҳис этмаслигини, ҳуқуқ ва мажбуриятларини яхши англамасликларини, уларда бу борада билим ва ҳаётий тажриба етишмаслигини кўрсатмоқда.

Шу нуқтаи назардан қараганда, улуғ аждодларимизнинг бой маънавий меросида, хусусан, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” [2] асарида илгари сурилган ижтимоий ҳаётнинг кўпгина муҳим масалалари қаторида оилавий ҳаётга оид қимматли панду-насихатларини ёшлар онги ва қалбига сингдириш долзарб аҳамият касб этади.

Дарҳақиқат, “Ёшларимиз Навоийни қанчалик чуқур ва пухта билса, маърифат, эзгулик, комиллик сирларини ўшанча кенгроқ эгаллайди. Навоийнинг сўзлари дилига ўрнашган одам, ўзи истасин-истамасин одамийлик шарафи ва куч-қувватини идрок этади. Навоий сабоқларига амал қилган киши ўз-ўзидан халқ дарду ташвишларини енгиллатишга бел боғлайди, фикрни – фикрсизликка, илм-маърифатни – нодонликка ва жаҳолатга қарши қурол ўрнида ишлатади” [3].

“Маҳбуб ул-қулуб” асарининг “Уйланиш сифати ва хотинлар зикрида” деб номланган фаслида иқболли келиндан оила хонадонига етадиган саодатлар ва шунингдек, ноқис феъл-атвор соҳиби бўлган бекалардан етадиган ҳалокатлар ҳақида баён қилинади [2, 55-57 б.].

Алишер Навоийнинг маълум қилишича, - “Кадхудолик (оила бошлиғи) бўлиш қутулиб бўлмайдиган балога мубтало бўлмоқдир. Уйланиш бошдан-оёқ алам ва озордур. Агар келин яхши бўлса, барча ҳолатларда сенга ҳамдам бўлади. Уйнинг осойишталиги ҳам, хонадон орасталиги ҳам ундандир. Чиройли бўлса, кўнгилга ёқимлидир ва солиҳа бўлса, жонга ёқимлидир. Оқила бўлса, рўзғорда интизом бўлади, уй анжомлари тартибда ва саранжом бўлади. Бу навъ жуфт кишига қовушса, иқболли хотин қўлга тушса, у яширин ғамингга шерикдир ва пинҳон дарду машаққатингга ҳар қандай жафо тушса ҳам дардкашингдир. У кажрафтор фалақдан бошингга ҳар бало келса, кўмақдошинг бўлади. Кўнглингга

ғам тушса, у ҳам ғам чекади, баданингга заифлик етишса, унинг ҳам жони ҳалак бўлади. Агар ҳусну жамоли ўртача бўлса, унинг ҳамфикрлиги риштаси муҳолифатга (тескари, зид) айланмаслиги учун эҳтиётлик ва умид-ла, у билан яшаш керак ва шунда ҳикмат ва кўмак билан тириклик – ҳаёт ўтади” [2, 55 б.].

Ҳазрат Навоий оила қуриш киши зиммасига улкан масъулият юклашига ва айниқса оила бошлиғидан катта куч-ғайрат ва шижоат талаб этилишига, оилавий ҳаётнинг ўзига яраша ташвиш ва қийинчиликлари бисёрлигига, турмушнинг ўта мураккаблигига ишора қилмоқда. Мураккаблик эса синергетиканинг тадқиқот объектларидан бўлиб, мутафаккир ушбу мураккабликни баратараф этишнинг осон йўллари кўрсатиб беради. Чунончи, киши аввало солиҳа ва оқила келин танлаш орқали турмушнинг барча ҳолатларида ўзига ҳамдам, ҳамфикр, кўмакдош шерик топади. Натижада оилавий ҳаётнинг кўпгина қийинчиликлари осон ҳал этилиб, турмуш осуда ва саодатли кечади.

Шунингдек, шоир “Уйланган кишининг баъзи қийинчиликлари осонлик билан битади. Аммо қийинчиликлар осонлик билан битаверса, уларнинг ташвиши ҳам чиқаверади. Бундай ҳолда, ташвишларни бартараф этишда сабр қилса ва ҳар хил воқеаларга парво қилмаса, турмуш тинч-осойишта кечади. Лекин хотин шармсиз бўлса, кўнгил ранжийди. Хотин ёмон, қабиҳ ишлар қилувчи бўлса, ундан руҳ азоб чекади, тили аччиқ бўлса, кишилар кўнглини яралайди. Ёмон ишларни қилса, эрига юз қаролик келтиради. Худо сақласинки, мурасасиз жуфтлик хонадонга ҳалокат келтиради. Майхўр бўлса, уй хароб бўлади, ахлоқсиз бўлса, оилага расволик келтиради. Юқорида зикр этилган яхши хотин юз йилда бир туғилади, юз минг кишидан битта чиқади. Кимга шундай хотин йўлиқса, унинг тожиги безак бўлсин ва бу саодат унга муборак бўлсин” [2,5 б.], - дея қайд этади.

Навоий яхши келинга уйланиш кишига келгусида ҳаёт қийинчиликларини осонлик билан енгиш имконини беришини, аммо киши турмуш ташвишларига доим тайёр туриши лозимлигини, шунингдек, бўлажак ташвиш ва қийинчиликларни оқиллик ва сабр-қаноатлилик билан бартараф этиш мумкинлигини уқтирадики, бу синергетиканинг келажакни бугунга таъсири тамойилининг акс этишидир.

Хотиннинг ҳаёсиз, тили аччиқ, мурасасиз, ахлоқсиз ва майхўр бўлишидан оилага кўп расволиклар ва ҳалокатлар етишидан огоҳлантирган шоир, ҳаётда яхши хотинлар кам учраши сабабидан киши уйлангач, тақдирига, қисматига шукр қилиб, оқиллик билан мурасаю-мадора қилиб яшаш, хотинга яхши муомалада бўлиш, камчиликларига сабр қилиш, баъзи хатоларидан кўз юмиш орқали, энг муҳими, оилани сақлаб қолишга даъват этади. Мутафаккир

ижтимоий зулмни, ёмонликни эзгулик ва яхшилик орқали тийиб қўйиш йўллари асослаб беради.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, инсон фитрати, кишининг табиати битта никоҳ учун мослашган бўлиб, никоҳлар сони кўпайиб боргани сайин инсоннинг сабр-тоқати ҳам, шарм-ҳаёси ҳам, ҳурмат-иззати ҳам камайиб боравериши тажрибада кўп кўрилган. Шу боис, мутафаккир арзимас важлар билан муқаддас қадрият саналмиш - никоҳ ва оилани пароканда қилинишидан сақланишга чақиради.

Шунингдек, шоир - “Бундай тоифани Тангри таоло ноқис (*камёб*) яратиб, зотларидан ростлиги камолотини аритибдур. Феълларини ёқимсиз ва кўп эранларни (*улуғ зотларни; авлиёларни*) улар олдида соқов ва ҳаммол қилибдур. Касблари – фитна ва макр, афсун ва найранг эса уларнинг ниятидир. Тангри таоло берган ниятларга норози бўлади ва халқ томонидан берилган яхшиликларга кўрнамаклик қилади. Уларнинг динлари - қироат қилмаслик, ноинсофлик – қоидалари. Хушёрлари жаҳолат майидан маст, мастлари майпараст ва маъшуқапараст” [2, 56 б.], - дея келтиради.

Навоий ёмон хотинларга хос сифатларни санаб ўтар экан, феълларининг ёқимсизлиги, касбларининг фитна ва макрдан иборатлигини, яратганнинг иноятига ношукрлигидан ва халқдан кўрган яхшиликларга кўрнамаклигидан, ноинсофликлари олдида ҳатто улуғ зотлар ва авлиёлар ҳам ожизлигини, хушёрларини ҳам билимсизлик ва жаҳолатпарастликдан сархўш эканликларини айтади.

Жумладан, шоир “Кўзлари нуқул кишиларнинг айбини кўради, хунарлари - айб қилиш. Макру фирибда сеҳргар. Бегуноҳларни ғийбат билан ўлимгача олиб борадилар ва бегуноҳларга ёлғондан тухматни ростга ўхшатиб юборадилар. Ҳақликларини даъво қилишлари таъсирли, ботилдан қайтмоқлари мушкулдир. Тезлик билан юз қизартирмоқ уларга зийнатдир, сўз асносида юзига қора тиламаклик – уларнинг одати. Ҳийлалари ўргимчак тўридан пардапўш қилишдир ва кишига шундай пардадор керакки, у эски мешга ғоза (*уна*) суртгай ва қалтирайдиган бошга жиға (*бош кийимга тақиладиган, уқпар ва қиммат баҳо тошлар билан безатилган зийнат буюми*) санчгай, аълоси шулки, тақдир бундай бошни ажал тоши билан янчгай” [2, 56 б.], - деб ёзади.

Буюк шоир иқболсиз хотинларга хос салбий сифатларни таърифлаб, кўзлари фақат кишиларнинг айби ва камчиликларини кўрадиган, юмуши айб ва гуноҳ қилишдан иборат бўлган, макру фирибда тенгсиз, бегуноҳларни ғийбат ва ёлғон тухмат билан ўлимгача олиб борадиган, ҳақликларини даъво қилишда ҳаёсизликни, ноҳақликдан қайтмоқликлари мушкуллигини, обрўсизлантириш орқали юз қизартиришни ўзига зийнат ва қабих сўзлар билан ўзгалар юзига қора

суртишни ўзига одат деб биладиган хотинларга фақат сабр-қаноат ва муроса қилиш лозимлигини қайд этади. Мутафаккир сабр-қаноат ва муроса кишиларнинг ўзаро муносабатларига оид ҳар қандай мураккабликни бартараф этишнинг содда йўли сифатида илгари сурилади.

Алишер Навоий шунингдек, - “Бу тоифадаги қари бир югурдакки, у ясанишга мойил ва арпа ея олмайдиган эшакдурки, шу ҳолида нақшинкор тош ва жиғага талабгордир. Бундай хотинларнинг эрлари уларнинг юк тортадиган эшакларидур ва ожиз, қурумсоқ қулларидир, балки югурдакларидир. Бундайларнинг тафовутлари эса беҳисобдир. Бу тафовут уч қисмдур: бири авомдур (*оддий халқ*), бири хослардур, бири хосларнинг хосидур. Авомлари ҳайвон сифат ва йиртқич сифат; еб-ичиб ухласа, шунга хурсанд бўлади. Тоатлари ясан – тусан, ибодатлари зийнатларини намойиш қилиш. Шиорлари – исломдан ғафлат ва мақсадлари фисқ-фасод билан шуҳрат қозониш. Хусусиятлари – иблислик ва девлик, одатлари-макр ва кудурат. Ўй- фикрлари – алдов ва маккорлик, тақволари – ситаму ғаддорлик. Ситаму жавфо қилишда дев улар олдида соддалик қилади. Қариндошлар орасини бузмоқ улар учун гўё масжид куришдек, ноҳақ қон тўкиш эса ўликни тирилтиришдек яхши ишдир... Аммо хоссал-хослар буларнинг бутунлай аксидирлар. Улар ҳақшуносдирлар, тилларида ҳам Ҳақ, кўнгилларида ҳам Ҳақ зикри. Ислом уламолари улардан фойда умид қиладилар. Авлиёлар уларнинг нафасидан фойда оладилар. Пайғамбарлар ва авлиёлар уларни мақтаганлар. Иффат ипларидан бошларида ёпинчиқ ва исмат (*поклик, маъсумлик*) пардасидан юзларида ҳижоб, шу ҳижобни уларнинг юзларидан Ҳақ таоло қироқ қилмасин ва зарарли шамол туфайли бу ҳижоб у юздан тушмасин [2, 57 б.], - дея ёзади.

Алишер Навоий эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, ижобий хислатлар ва салбий иллатларни ўзаро қиёсий таққослаш орқали ўқувчига тақдим этади. Бунда мутафаккир “Ёмонни кўрмасдан туриб, яхшининг қадрига етмас киши” иборасига амал қилиб, ёмонликни тартибсизлик келтириб чиқарувчи сифатида ва яхшиликни эса тартиб ўрнатувчи омил сифатида келтиради ва уларга ўзининг муносабатини билдиради. Салбий хислатларнинг ёмонлигини бўрттириб кўрсатиш орқали улардан тартиб ясовчи сифатида фойдаланиб, кишиларни ёмонликлардан сақланишга чақириши оддийликдаги мураккаблик тамойилининг акс этишидир [5, 137 б.].

Ҳазрат Навоий ёмон хулқ-атворли хотинлар хулқининг мураккаблиги боис улардан атрофдагиларга қандай ёмонликлар етиши мумкинлигини олдиндан башорат қилиб бўлмаслигини айтиб, ҳар қандай вазиятда ҳам уларга сабрли бўлишга чақиради. Буюк шоир хотинларнинг авом, хос ва хослар хоси каби уч қисмга бўлинишини айтиб, авомлари йиртқич ҳайвон сифат бўлиб, еб-ичиб

ухласа, ясан-тусан қилиб, зийнатларини намоиш қилса хурсанддир, дейди. Уларнинг ишлари яхшиликка ёмонлик қилиш, асал келтирганга найза уриш, ўзгаларга ситам етказишдан иборат. Улар учун қариндошлар орасини бузиш ва ноҳақ қон тўкиш савоб иш кабидир, дея ёмон феъл-атворнинг ва умуман ёмонликнинг мураккаблигига қайта - қайта далолат қилади.

Хулоса қилганда, Алишер Навоий “Махбуб ул-қулуб” асарида инсон ҳаётининг жуда кўп масалалари қаторида оила қуришга доир панду-насихатларини, ҳаётий хулосаларини ҳам баён этади. Турмушнинг бахтли ва иқболли бўлиши эр ва хотиннинг хулқ – атворига, бурч ва вазифаларни қай даражада ҳис этишларига боғлиқлиги ҳаётий мисоллар билан очиб берилади. Яхши жуфт танлаш орқали киши эришадиган саодат ва шунингдек, ахлоқсиз, ҳаёсиз, иқболсиз хотинлардан етадиган ситам ва ҳалокатлар санаб ўтилади. Ёмон феъл-атворга хос бўлган бошқалардан айб қидириш, ғийбат ва ёлғон тухмат қилиш, ҳақлигини даъво қилишда ҳаёсизлик, бетга чопарлик қилиш, обрўсизлантириш орқали юз кизартириш каби иллатлардан покланишга даъват этилади. Инсон бисотидаги энг қимматли гавҳар ҳисобланмиш - ҳаё, ибо, орномус каби муқаддас туйғулар турмушнинг иқболли бўлишини таъминлашда муҳим аҳамиятга эгаллиги таъкидланади. Шубҳасиз, ҳазрат Навоий ўғитларига амал қилиш киши ҳаётининг бахтли ва саодатли бўлишига хизмат қилади.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Avloniy, Abdulla. Turkiy guliston yuohud axloq//Электрон ресурс http://ferlibrary.uz/f/abdulla_avloniy_turkiy_guliston_yoxud_axloq.pdf (Мурожаат санаси 11.06.2020)
2. Навоий, Алишер. Махбуб ул-қулуб. (Қалбга махбуб ҳикматлар ва ҳикоятлар). Ҳозирги ўзбек тилига таъдил.Т.: Sano-standart, 2018. -189 б.
3. Ҳаққул, Иброҳим. Навоийга қайтиш//<http://www.e-adabiyot.uz/kitoblar/maqolalar/856-navoiyiga-qaytish.html> (Мурожаат санаси 22.07.2020)
1. Президент ажримлар сони ортаётганига бепарво раҳбарларни танқид қилди//Электрон ресурс// <https://www.gazeta.uz/uz/2019/12/29/divorce/> (Мурожаат санаси 22.07.2020).
4. Турсунов, Бахтиёр. Алишер Навоийнинг комил инсон таълимотида мураккабликдаги оддийлик тамойили (“Махбуб ул-қулуб” асари мисолида)//Имом Бухорий сабоқлари журнали, 2020, №3. 137-139 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқи.//Электрон ресурс <https://www.gazeta.uz/uz/2017/07/01/nutq> Мурожаат санаси 25.08.2020).

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Филология фанлари

“GULLIVERNING SAYOHATLARI” ASARIDAGI ATAMALAR TASNIFI

Yuldasheva Ma'mura Boqijonovna

NamDU Fakultetlararo chet tillar kafedrasi o'qituvchisi

КЛАССИФИКАЦИЯ УСЛОВИЙ В “ПУТЕШЕСТВИИ ГУЛЛИВЕРА”

Юлдашева Мамура Бакижонова

Преподаватель кафедры межфакультетских иностранных языков, НамГУ

CLASSIFICATION OF TERMS IN “GULLIVER'S JOURNEYS”

Yuldasheva Mamura Bokijonovna

Teacher at the Department of Interfaculty Foreign Languages, Namangan State University

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Yuldasheva M.B. “Gulliverning sayohatlari” asaridagi atamalar tasnifi // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 102–109. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N12>

Annotatsiya: *Ushbu maqola Jonatan Sviftning “Gulliverning sayohatlari” asaridagi atamalar va ularning tasnifi hamda ulardan mazkur asarda qay darajada mohirona qo'llanishi bilan bog'liq masalalarga bag'ishlangan.*

Kalit so'zlar: *Jonatan Svift, Gulliverning sayohatlari, atamalar, navigatsiya, dengizchilik, harbiylik, musiqa, matematika, leksik birlik, ijtimoiy tuzum*

Аннотация: *В этой статье рассматриваются термины и их классификация в «Путешествиях Гулливера» Джонатана Свифта, а также то, как умело они используются в работе.*

Ключевые слова: *Джонатан Свифт, Путешествия Гулливера, термины, навигация, морское дело, военное дело, музыка, математика, лексическое единство, социальная система*

Annotation: *This article deals with the terms in Jonathan Swift's “Gulliver's travels” and their classification, and how skillfully they are used in the work.*

Key words: *Jonathan Swift, Gulliver's travels, terms, navigation, maritime, military, music, mathematics, lexical unity, social system*

DOI: 10.47390/A1342112020N12

XVIII asrning buyuk ingliz yozuvchisi Jonatan Svift (1667-1745) o'zining "Gulliverning sayohatlari" satirik romani bilan dunyoga nom taratdi.

Yozuvchi g'azab va ehtiros bilan yozgan bu kitobida o'zi yashagan davr –burjua dvoryan Angliyasidagi mavjud davlat tuzumi, ijtimoiy tartib va xulq-atvorlar ustidan qattiq kuladi, ularni qoralaydi. Yozuvchi hokim sinflarning tekinxo'r va munofiqligini, davlatmand shaxslarning toshbag'ir, qabih va hudbinligini fosh etadi.

"Gulliver sayohatlari"dagi voqealar shunday ajoyib tizilganki, kitobxon asar qahramonining g'aroyib kechmishlarini uzluksiz diqqat bilan kuzatadi, adibning jo'shqin fantaziyasidan zavqlanadi.

Yozuvchi o'z romanini yaratar ekan, jimit karliklar-u ulkan odamlar, tantiqlar-u yolg'onchilar haqida hikoya qiluvchi xalq ertaklaridagi usul va obrazlardan, shuningdek, XVII asr Angliyasida keng tarqalgan memuar sarguzasht adabiyoti-haqqoniy va uydirma sarguzashtlar tasvirlangan kitoblardan keng foydalanadi. Natijada Sviftning satirik-falsafiy, nihoyatda ma'nodor, keskin bu romani qiziq va o'qimishli bir asarga aylandi va ayni vaqtda bolalarning eng quvonchbaxsh, sevimli kitoblaridan biri bo'lib qoldi.

Svift olti yildan ziyod mehnat qilib yaratgan "Lemyunel Gulliverning jahondagi bir necha olis mamlakatlariga avvalo jarroh, keyinchalik esa bir necha kemalar kapitani sifatida qilgan sayohatlari" romanini sir tutgan. Sviftning boshqa hamma asarlari kabi bu kitob ham imzosiz chiqqan. Xatto, 1726-yili "noma'lum shaxs"dan roman qo'lyozmasini olgan ham noshir uning adibi kim ekanligini bilmagan. Asar avvalo o'zining ajoyib syujeti, qahramonning liliputlar va devqomat odamlar, laputlar va guignnmlar yurtidan olgan taassurotlari hayratona aniq va puxta tasvirlanishi bilan kitobxonni o'ziga maftun etdi. Ko'plar "Gulliverning sayohatlari" asarini qiziq, kulgili qissa deb bilishdi va bu fantastik qissada chuqur mazmun borligini, unda ingliz tartib-qoidalari, urf-odatlar va siyosatiga nisbatan keskin satira yashiringanini anglab yatishmadi.

"Gulliverning sayohatlari" yozuvchining o'zi yashagan davr borasida uzoq yillar yuritgan fikr-mushohadalari mahsuli bo'ldi.

Atayin to'qilgan yolg'on narsalar haqida Svift shunday bemalol va rostgo'ylik bilan hikoya qiladiki, go'yo so'z hayotda har qadamda uchraydigan narsa va voqealar ustida borayotgandek tuyuladi. Gulliver hikoyalari shunday asosli va ishonarliki biz ham, xuddi Gulliver kabi, o'sha jimit odamchalarni, ular qurshagan butun muhitni aniq-ravshan ko'rayotgandek bo'lamiz.

Ho'sh, "Gulliverning sayohatlari" asarining bu qadar ishonarli va qiziqarli asar bo'lishiga nima omil bo'ldi? Bunga albatta Jonatan Svift tomonidan ishlatilgan o'ziga xos bo'lgan til, deb aytsak bejiz bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu asar tili to'g'risida turli olimlar tomonidan har xil fikrlar bildirilmoqda va bu haqida izlanishlar davom etmoqda.

Umuman olganda asar tili kitobxonga ulkan muammolar tug'diradi. Bunga sabab yozuvchining nasriy usuli sodda, jimjimadorlikdan xoli va tushunarli bo'lishiga qaramasdan, u qo'llagan so'zlar o'z ma'nosiga qaraganda ko'proq ma'no kasb etadi. Asar tili o'sha davr boshqa bir yozuvchilarida uchramaydigan tipik hususiyat bilan boyitilgan [7; B.5-6.].

Yaqinda tanqidchilardan biri Anna Kelli adib ishlarini chuqur o'rganib "Jonatan Svift va ingliz tili" nomli tezisini e'lon qildi. Kellining mazkur ishi ingliz tilini Svift asarlarida aks ettirilishini o'rganishdagi eng mukammal va so'nggi izlanish hisoblanadi. Anna Kelli fikricha, Svift "tabiiy tug'ma lingvist" bo'lgan va adib til va jamiyat bir-biriga bog'liq holda mavjud hamda yaxshiroq til yaxshiroq jamiyatga yetaklaydi, deb bilgan:

"Adib yaxshilangan til va aloqa hozirda mavjud yomonliklarni ildizi bilan ochib tashlaydi va ularni fosh etishga imkon beradi. Faqatgina standartlashgan an'anaviy ingliz tili (me'yorlashgan adabiy til) orqali hozirgi va o'tmishdagi eng zo'r g'oyalarni to'plab yuksak ijtimoiy rivojlanishga erisha oladi". Unga qarshi ravishda yana bir tanqidchi Toni Kroli "Svift uchun yaxshilangan til tarixiy rivojlanishga ta'sir etishga urinishdir" deya fikr bildiradi [1; B.82-83.].

Biroq Svift "Gulliverning sayohatlari" asarida faqatgina tanqidchilar aytib o'tgandek standartlashgan til (me'yorlashgan adabiy til)dan foydalanmaydi. Ko'p o'rinlarda tarixiy ingliz tiliga ham murojaat etadi. Buni o'sha davr adiblarining asarlarida deyarli uchramaydigan hamda bugungi kunda notabiiyroq holat sanalgan asarda yozuvchi tomonidan qo'llangan ko'plab arxaizmlar va atamalardan misolida yaqqol ko'rish mumkin. Asarning boshqa kitoblardan ajratib turuvchi keyingi farq shundaki, Svift butun asar davomida juda uzun gaplardan foydalangan. Misol uchun asarning birinchi qism beshinchi bobidan olingan mazkur gapga e'tibor qarataylik:

"I not yet seen it , and upon this notice of an intended invasion, I avoided appearing on that side of the coast, for fear of being discovered by some of the enemy's ship, who had received no intelligence of me, all intercourse between the two empires having been strictly forbidden during the war, upon pain of death, and an anbargo laid by our Emperor upon all vessels whoever. ..."

Ko'rib turganingizdek, yuqoridagi gap 68 ta so'zdan tashkil topgan. Bu kitobxon gapni boshidan to oxiriga qadar o'qiguncha ma'no davomiyligini xotirada saqlashda qiyinchiliklar va chalkashishlarga olib keladi. Mening fikrimcha bu bilan yozuvchi

o'quvchini chalkashtirmoqchi emas, balki uni nima haqida o'qiyotganligini qayta-qayta o'ylashga undaydi. Adib bunday turdagi gaplardan joylar, narsa va predmetlarni tasvirlashda keng foydalangan. Qiziq tomoni shundaki, butun asar asosiy qahramon bo'lmish Gulliver tomonidan hikoya qilinadi va dialoglar deyarli uchratilmaydi. Shunday bo'lsada asarning tili juda boy.

Shu bilan birga Swift asarda qahramonning kasbini, ish hunarini, u tashrif buyurgan yangi joylarni tanishtirishda va shu yerlik aholining tili, madaniyati, davlat boshqaruvi, urf-odatlarini hamda erishgan yutuqlarini tasvirlashda ko'plab atamalardan foydalangan. Ular quyidagilardan iborat:

- Navigatsiyaga oid atamalar;
- Harbiylikka oid atamalar;
- Musiqaga oid atamalar;
- Matematikaga oid atamalar;
- Dehqonchilikka oid atamalar;
- Astronomiyaga oid atamalar;
- Geografiyaga oid atamalar;
- Davlat boshqaruviga oid atamalar;
- Tarixga oid atamalar;
- Savdoga oid atamalar.

Quyida bu atamalarning ayrimlari haqida kengroq to'xtalib o'tamiz.

Ulardan dengizchilikka oid atamalarga asarning boshidan to oxirigacha keng o'rin berilgan. Bunga sabab asarning bosh qahramoni Gulliverning kasbi va u boshidan kechirgan sarguzashtlar dengiz bilan bog'liq bo'lganligidir. Endi quyidagi misolga e'tibor qaratsak:

1. "I therefore told the officer, that having been *shipwrecked* on the *coast* of Balnibarbi, and cast on a rock, I was received up into Laputa, or the flying Island (of which he had often heard) and was now endeavouring to get to Japan, from whence I might find a convenience of returning to my own country".

2. "It seems, upon my first reaching the *shore*, after our *shipwreck*, I was in such Confusion, that before I came to the Place where I went to sleep..."

Mazkur parchalardagi "*shipwreck*" so'zlari navigatsiyaga oid atamalar xisoblanib ularga Makmilan ingliz lug'atida quyidagicha izoh beriladi:

1. Dengiz halokati;
2. Kema halokati;
3. Dengiz halokatiga uchragan odam [8].

Kembrij lug'atida esa quyidagicha izoh mavjud:

1. Dengiz halokati;
2. Dengiz halokatiga uchramoq[2].

Bizga ma'lumki, ingliz tilida bitta so'z ham biror predmed va voqea-hodisalarning nomi, ham shu nom bilan bo'g'liq harakat ma'nosida qo'llanishi ko'p uchraydi, lekin bunday holatlar o'zbek tilida kuzatilmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, “*shipwreck*” so'zi ham birinchi parchada “kema halokatiga uchramoq”, ikkinchi parchada “kema halokati” ma'nolarida qo'llanilgan. Yozuvchi tomonidan shu ma'nolarni anglatuvchi “*shipwreck*”, “*wreck*”, “*destroy a ship*”, “*damage a vehicle*” kabi sinonimik qatordan “*shipwreck*” tanlanganligi sababli matn yanada oydinlashib, o'quvchiga chuqur ta'sir qila olgan.

Quyidagi asardan olingan parchalarda navigatsiya bilan bo'g'liq boshqa atamalarga duch kelish mumkin:

“I communicated to his Majesty a project I had formed of seizing the enemies whole *fleet*; which, as our scouts assured us, lay at *anchor* in the *harbour* ready to sail with the first fair wind. I consulted the most experienced *seamen*, upon the *depth of the channel*, which they had often plummed; who told me, that in the middle at high water it was seventy glumgluffs deep, which is about six foot of european measure; and the rest of it fifty glumgluffs at most”.

“This confirmed me in the opinion I have long entertained, that the *maps* and *charts* place this country at least three degrees more to the East than it ...”

“Some of our *sailors*, whether out of treachery or inadvertence, had informed the *pilots* that I was a stranger and a great traveller, whereof these gave notice to a custom-house officer, by whom I was examined very strictly upon my landing”.

“The place is stored with great variety of *sextants*, *quadrants*, telescopes, astrolabes, and other instruments”.

Yuqoridagi parchalardan shunisi ma'lumki, yozuvchi qahramonlarning kim ekanligini, o'ziga xos bo'lgan belgi-husuriyatlarini, harakterini va joylarni tasvirlashda hamda ularning induvidualligini ko'rsatib berishda “*fleet*” (“*uyushgan kemalar*”), “*anchor*” (“*langar*”), “*harbor*” (“*gavn*”), “*seaman*” (“*matros*”), “*depths of the channel*” (“*kanal chuqurligi*”), “*map*” (“*xarita*”), “*chart*” (“*suv xaritasi*”), “*sailor*” (“*matros*”), “*pilot*” (“*dengiz ilmini tushunuvchi shaxs*”), “*sextant*” (“*sekstant*”), “*quadrant*” (“*o'lchov uskuna*) kabi dengizshunoslikka oid atamalardan keng foydalangan va bu bilan tasvirni yanada jonlantirishga hamda ta'sirchanlikka erishgan.

Jonatan Svift asarda hayotiy hodisani aks ettirar ekan, shu hodisaning muhim belgi va xususiyatlarini anglatuvchi harbiy leksikalarni to'plab, ularni bevosita asar mazmuniga ko'ra ishlatadi. Masalan, asardan olingan quyidagi parchaga e'tibor bering:

“ But the *colonel* ordered six of the ring-leaders to be seized, and thought no punishment so proper as to deliver them bound into my hands; which some of his *soldiers* accordingly did, pushing them forwards with the butt-ends of their pikes into

my reach. The poor man squalled terribly, and the *colonel* and his *officers* were in much pain, especially when they saw me take out my penknife”.

Ko’rinib turibdiki, yozuvchi “*colonel*” (“*palkovnik*”), “*soldier*” (“*askar*”), “*officer*” (“*ofitser*”) kabi harbiy leksika yordamida asar qahramoni Gulliverning harbiylar orasiga tushib qolganligini payqash qiyin emas. Yana bir guruh misollar:

“He desired I would not take it ill, if he *gave orders* to certain proper *officers* to search me; for probably I might carry about me several *weapons* which must needs be dangerous things, if they answered the bulk of so prodigious a person”.

“...together with thirty thousand of our best seamen and *soldiers*; and the damage received by the enemy is *reckoned* to be somewhat greater than ours. However, they have now equipped a numerous fleet, and are just preparing to make a descent upon us; and his imperial majesty, placing great confidence in your valor and strength, hath commanded me to lay this account of his affairs before you”.

“...he is attended for state by a *militia guard* of five hundred horse, which indeed I thought was the most splendid sight that could be ever beheld, till I saw part of *his army* in *battalia*, whereof I shall find another occasion to speak” [3;B.165-166.].

“...with a *bow* and *arrow* in his hands, and a *quiver* at his back. In the meantime I felt at least forty more of the same kind (as I conjectured) following the first” [4;B.9-10.].

Yuqorida keltirilgan parchalardagi “*gave orders*” (“*buyruq berdi*”), “*officer*” (“*ofitser*”), “*weapon*” (“*qurol-aslaxa*”), “*soldiers*” (“*askarlar*”), “*reckoned*” (*josus orqali sir bilmoq*), “*militia guard*” (“*harbiy himoya*”), “*army*” (“*armiya*”), “*battalia*” (“*batalon*”), “*bow*” (“*yoy*”), “*arrow*” (“*o’q*”), “*quiver*” (“*o’qdon*”) kabi harbiy terminlardan foydalangan holda tasvirlanayotgan mamlakatlarning harbiy sohasi haqida ma’lumot, qanchalik rivojlanganligi va ularning dushman mamlakatlarga munosabatini ko’rsatib berdi.

Yozuvchi, shuningdek, musiqaga oid atamalardan keng foydalangan. Quyidagi misollarni olaylik:

“The king, who delighted in music, had frequent *concerts* at *court*, to which I was sometimes carried, and set in my box on a table to hear them; but the noise was so great that I could hardly distinguish the *tunes*. I am confident that all the *drums* and *trumpets* of a royal army beating and sounding together just at your ears, could not equal it. My practice was to have my box removed from the place where the *performers* sat, as far as I could, then to shut the doors and windows of it, and draw the window-curtains, after which I found their music not disagreeable. I had learnt in my youth to play a little upon the *spinet*. Glumdalclitch kept one in her chamber, and a master attended twice a week to teach her. I called it a *spinet*, because it somewhat resembled that instrument, and was played upon in the same manner” [5; B.56-57.].

“Before the *spinet* a bench was placed about four feet below the *keys*, and I was put upon the bench. I ran sideling upon it that way and this as fast as I could, banging the proper *keys* with my two sticks, and made a shift to play a *jig* to the great satisfaction of both their majesties; but it was the most violent exercise I ever underwent, and yet I could not strike above sixteen *keys*, nor consequently play the *bass* and *treble* together as other *artists* do, which was a great disadvantage to my performance.

Keltirilgan parchalardagi “concerts” (“konsertlar”), “court” (“konsert zali”) “tunes” (“kuylar”), “drum” (“nog’ora”), “trumpet” (“karnay”), “spinet” (“spinet-torli musiqa asbobi”), “performers” (“ijrochilar”), “keys” (“klavish”), “jig” (“jiga-ingliz matroslari raqsi”), “bass” (“bas”), “treble” (“diskant”), “artists” (“musiqachilar”) kabi Svift tomonidan musiqashunoslikka oid atamalardan foydalangan holda Brobdingnegdagi urf-odatlar, madaniyati va Brobdingneg aholisining musiqaga shinaandaligi bilan bir qatorda asar qahramoni Gulliverning kirishuvchanlik xarakterini yanada konkretlashtirishga erishadi.

Yozuvchi tomonidan butun asar davomida joy, shaxs, narsa-pretmet va voqealarni tasvir-u tavsif etishga qo’llangan matematikaga oid o’lchov so’zlardir. Buni quyida beriladigan parchalar bilan isbotlash mumkin:

“The queen's joiner had contrived in one of Glumdalclitch's rooms, a kind of wooden machine, *five-and-twenty feet high*, formed like a standing ladder; the steps were each *fifty feet long*: it was indeed a movable pair of stairs, the lowest end placed at *ten feet distance* from the wall of the chamber”.

“I have often seen the militia of Lorbrulgrud drawn out to exercise in a great field, near the city, of *twenty miles square*”.

“...his majesty's imperial heels are lower, at least by a *drurr*, than any of his court (*drurr* is a measure about the *fourteenth part of an inch*”.

“...it was *seventy glumgluffs deep*, which is about *six feet* of European measure; and the rest of it *fifty glumgluffs* at most....”

“On the fifth of November, which was the beginning of summer in those parts, the weather being very hazy, the seamen spied a rock within half a *cable's length of the ship*...”

“I was extremely tired, and with that, and the heat of the weather, and about *half a pint of brandy* that I drank as I left the ship, I found myself much inclined to sleep” [6; B.61-62.].

Bu parchalarda qo’llangan “feet” (“fut”-0.3048metrga teng), “mile” (“mil”-1.6 kmga teng), “drurr” (“Drer”-14 inchga teng), “glumgluffs” (“glyugleff”- yevropacha olti fut), “cable” (“kabelt”-183 metrga teng dengiz o’lchovi), “pint” (“pint”-yarim litrga teng) kabi o’lchov birliklardan foydalanish orqali Svift tasvirlayotgan detallarni kitobxonning yaqqol ko’z-o’ngiga keltirishini niyat qilgan.

Demak, Swift asarda turli ilm-fan sohalariga tegishli bo'lgan atamalargan qo'llab, uni yanada ishonarli, ta'sirli va asosli qilib tasvirlagan. Bu bilan kitobxon o'zini go'yo asar qahramoni Gulliver bilan birga sayohat qilayotganday his qiladi. Shu sababli mazkur asar uch asrdan beri o'z qadrini yo'qotgani yo'q.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Ann Cline Kelly, *Swift and the English Language* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1988), P. 82-83.
2. Cambridge Advanced Learner's Dictionary, Third Edition.
3. Jonathan Swift, *Gulliver's*, Oxford University Press, 2005 pages 165-166.
4. Jonathan Swift, *Gulliver's Travels Into Several Remote Regions of the World*, The Project Gutenberg eBook, November 26, 2005 pages 9-10.
5. Jonathan Swift, *Gulliver's Travels Into Several Remote Regions of the World*, The Project Gutenberg eBook, November 26, 2005 page 56-57.
6. Jonathan Swift, *Gulliver's Travels Into Several Remote Regions of the World*, The Project Gutenberg eBook, November 26, 2005 pages 61-62.
7. Julie Alexandra Bishop, *Language at work in Jonathan Swift*, University of Newcastle, 1998. pages 6-7.
8. Macmillan English Dictionary, Second Edition.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Филология фанлари

CHET TILI OG'ZAKI NUTQI TA'LIMIDA AHAMIYATLI OMILLAR

Hamzayev Hasan Rajabboyevich

Qarshi davlat universiteti «Fransuz tili va adabiyoti» kafedrasida o'qituvchisi

ВАЖНЫЕ ФАКТОРЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Хамзаев Хасан Раджаббаевич

Каршинский государственный университет Преподаватель кафедра французского языка и литературы

IMPORTANT FACTORS WHEN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Khamzaev Khasan

Teacher of Karshi State University Department of French Language and Literature

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Hamzayev H. R. Chet tili og'zaki nutqi ta'limida ahamiyatli omillar // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 110–117. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N13>

Аннотасија. Тилда оғ'закӣ нутқни та'лим беришда турли омиллардан турли усуллардан фойдаланилади. Бунда ҳар бир фойдаланилаётган усурлар, усуллар ва тил о'рганувчига аниқ ва тushunarли бо'лиши керак. Бунда яна бир жиҳат борки, чет тили оғ'закӣ та'лимни о'ргатишда бевосита мулоқот жарayони талабларига rioya etish talab etiladi. Оғ'закӣ нутқ та'лими жарayонida yozma нутқнинг аhamiyati ham alohida o`rin egallaydi.

Калит со'злар. Чет тили, оғ'закӣ нутқ, ко'никма, didaktika, tinglash, tinglab tushinish, yozma ifoda.

Аннотация. Для обучения устной речи на языке используются разные факторы и разные методы. В то же время каждый из используемых элементов, методов и языка должен быть ясным и понятным для учащегося. Другой аспект заключается в том, что обучение иностранному языку требует соблюдения требований процесса непосредственного общения. Важность письменной речи также играет особую роль в процессе обучения устной речи.

Ключевые слова. Иностранный язык, устная речь, навыки, didaktika, аудировании, понимание на слух, письменное выражение.

Abstract. *Different factors and different methods are used to teach oral speech in a language. At the same time, each of the elements, methods and language used should be clear and understandable for the student. Another aspect is that learning a foreign language requires compliance with the requirements of the process of direct communication. The importance of written language also plays a special role in the learning process of speaking.*

Key words. *Foreign language, oral speech, skills, didactics, listening, listening comprehension, written expression.*

DOI: 10.47390/A1342112020N13

Ilmiy bilimlarni berish va fikr almashinish dastlab yozma materiallar orqali amalga oshiriladi. Masalan ilmiy ishlar va jurnallar o'rganuvchilarga ma'lumotlar yetib borishning afzal vositasidir. Og'zaki nutq asta-sekin ilmiy aloqalar manzarasida o'z o'rnini topib boraveradi. Konferentsiyalar, seminarlar va simpoziumlar tashkil etiladi, ular esa fikr almashish hamda bilim va ko'nikmalar almashish imkoniyatini beradi. Jonli aloqada, o'quvchi uzatuvchisi qarshisida to'g'ridan-to'g'ri savollar berib, tushuntirishlar so'rashi mumkin. Texnologiyaning rivojlanishi ilmiy aloqa uchun yangi istiqbollarni ochishga imkon beradi. Bunda audio konferentsiyalarni rolini aytish mumkin va bu jarayonda ma'ruzachilar masofadan turib muloqot qilishlari mumkin. Aynan yangi aloqa va axborot texnologiyalari ushbu sohani rivojlantirishga yordam beradi.

Og'zaki nutq.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan:

Shuni tan olish kerakki, og'zaki nutqni aniqlashga qaratilgan har bir urinish avvalo lingvistik fikrlashdan boshlanadi. Agar biz uning tuzilishini, uning tizimli ishlashini, til fanlari bilan bog'ligini, ya'ni fonologiya, fonetika, sintaksis, va grammatik jihatlarini tahlil qilsak bu og'zaki nutqning lisoniy o'lchovi bo'ladi [3; 18 b].

"Og'zaki" atamasi og'iz bilan bog'liq bo'lgan holda ishlatiladi. Bu bizni og'zaki nutqni yaxshiroq ko'rib chiqishga undaydi: jismoniy amaliyotni o'zlashtirish esa har doim uning o'zaro bog'liq bo'lgan kichik tizimlarini avtomatlashtirish jarayoniga ko'proq tayyorgarlikni talab qiladi. Aynan « fonatura » apparati doirasida tovushlar tuziladi, shuning uchun gapirish fonetik voqelikdir va "til - bu avvalo e'lon qilingan haqiqat, eshitilgan haqiqat, qisqasi, fonetik haqiqatdir". Fonetika mavzusiga qaytib, uning og'zaki didaktika bilan chambarchas bog'liqligini va chet tilini o'rgatish va o'rganishda ahamiyatini aniqlashtiramiz.

Funksional nuqtai nazardan:

Og'zaki yoki og'zaki nutq inson nutqining odatiy moyilligini anglatadi. Agar yozma aloqa va almashinuv materiallarni ishlab chiqish orqali yetkazilgan bo'lsa, avvalo og'zaki nutq inson va uning atrofida gilar o'rtasidagi barcha ibtidoiy

almashinuvning boshida joylashgan. Og'zaki nutqning funksiyalari uning maqsadlarini ham, o'lchamlarini ham belgilaydi. Til - bu odamning ma'noga mos keladigan ovozli belgilar yordamida aloqa qilish qobiliyatidir. Bu qobiliyat boshqalarga murojaat qilish, uzatish va qabul qilish, ma'lumot berish va o'rganishdir. O'zining ijtimoiy o'lchovi orqali og'zaki nutq aloqa, ijtimoiy jarayondir va shu sababli u ijtimoiy integratsiya vositalaridan eng muhimi va imtiyozli bo'lib ko'rinadi. Endi boshqalar va yaqin atrof-muhit bilan o'zaro aloqada bizning og'zaki qobiliyatlarimiz rivojlanadi. Nutq og'zaki xabarni qurish, fikr tarqqiyoti va lingvistik avtomatizmlar almashinishi, o'zaro ta'sirlashish va dialogizm orqali amalga oshiriladigan lahzadir. [1; 14 b]

Og'zaki nutq didaktik ob'ekt sifatida:

Tilni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu uning o'rganish ob'ektidir hamda bu tilni o'qitish va o'rganish ob'ekti vositasiga aylantiradi. Shuning sabadan hoh yozma yoki hoh og'zaki nutq bo'lsin, tilni o'qitish to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita tilning o'ziga xos kichik qismlariga bag'ishlangan holda bo'ladi.

Og'zaki didaktikaga olib keladigan tadqiqotlar shuncha ko'p paydo bo'ladiki natijada tarixiy nuqtai nazardan, og'zaki nutq asta-sekin o'z o'rnini egallab oladi va yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda ustunliklardan biriga aylandi. Shu bilan birga, ba'zi metodologiyalar uni qat'iy ta'kidlab, takomillashtirib boraveradi.

Muayyan og'zaki didaktikani o'rnatishga bo'lgan qiziqish, ushbu sohaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish istagi va burchidan kelib chiqadi. Agar til didaktikasi "tabiiy bo'lmagan sharoitda chet tilini o'qitish va o'zlashtirish usullarini o'rganish" bilan bog'liq bo'lsa, bu holda jarayonlar va usullarni tuzishda savol tug'iladi va og'zaki nutqni o'rganish uchun sxematik, izchil va asosli usullar paydo bo'ladi.

Nutqning tugal fikr anglatuvchi bo'lagini puxta tashkil etilishi va shu bilan birga o'quvchilar auditoriyasining orzu-umidlariga javob berishi kerak. Ko'plab o'quvchilar, ayniqsa ilg'or o'quvchilar va taksonomik⁴ darajasi yuqori bo'lganlar uchun tinglashni tushunish unchalik tashvishlantirmaydi. Aksincha, nutq ishlab chiqarish o'quvchining eng yaxshi garovidan biridir. Muayyan didaktikaning maqsadi ham ushbu ehtiyojlarni o'rganish va o'quv muammolarini hal qilish uchun yetarli tartib va choralarni nazarda tutishdan iborat.

Tilni bilish:

"Og'zaki nutq o'qituvchi, talaba va guruh o'rtasida umumiy ishonch muhitini talab qiladi", uning asosiy maqsadi muloqotdir. O'qituvchi uchun bu sinfdagi taqlid qilish, hohish yaratish va o'quvchilarga tegishli bo'lsa, sinfdagi aloqa vaziyatlari bir nechta ko'nikmalarni talab qiladi.

⁴ Taksonimiya ingliz tilidan tarjima qilingan. Biologiyada taksonomiya biologik organizmlarning umumiy belgilariga qarab nomlash, aniqlash va tasniflash deyiladi.

Chet tilida o'quvchilarning "to'rtta ko'nikmalarini" rivojlantirish ko'pincha til o'qituvchilari tomonidan chet el tili sifatida ko'rsatiladigan va da'vo qilinadigan ob'ektiv holat bo'lib, haqiqatan ham o'qituvchilar "intellektual ko'nikmalarni rivojlantirishni ta'limda doimo asosiy maqsad deb bilganlar." To'rtta ko'nikma o'qishni tushunish, og'zaki tushunish, yozma ravishda ifoda etish va og'zaki bayon qilishni o'z ichiga oladi [2; 159 b].

Og'zaki tushunish:

Tinglab tushunish - bu tinglovchining birinchidan tinglashi, ikkinchidan, og'zaki bayonotlarni tushunish strategiyasini bosqichma-bosqich egallashga qaratilgan ko'nikma, u tinglash va xabar qabul qilishdan boshlanadi. Ikkinchisi, avvalambor, o'quvchilar uchun segmentlarga bo'linishi qiyin bo'lgan tovushlar zanjiri. Ayniqsa, o'quvchilar duch kelgan birinchi muammo bu ovoz zanjirini kesishdir. Shunday qilib, o'qituvchi o'z o'quvchilariga og'zaki xabarni to'liq tushunishni talab qilishdan oldin, ovozlarning, keyin so'zlarning zanjirida farqlashninishini o'rganadi.

Tinglab tushunish o'quvchilar o'qituvchi va boshqa o'quvchilarning guruhda aytayotganlarini tushunishlari va tinglashning haqiqiy vaziyatlarida moslashish va rivojlanishiga imkon beradigan usulni egallashlarini anglatadi. Ushbu tushuncha tinglash sifati, puxta o'rganish shartlaridan biri bilan bog'liq bo'lib, unga nafaqat tushunish, balki ifoda sifati ham bog'liqdir. Keyingi intonatsiya va urg'uga, xabarning ma'nosini anglatadigan ikkita elementni qo'shish, bu tinglash uchun eng qulay sharoitlarni yaratishni talab qiladi.

Og'zaki tushunish bosqichlari:

"Agar biz o'rganishni osonlashtirmoqchi bo'lsak, tushunish vazifasini bir necha bosqichga ajratish muhim bo'lib qoladi". Darhaqiqat, og'zaki tushunishni o'rgatishning maqsadlaridan biri bu o'quvchini gapirishga undash lekin birinchi navbatda tinglashdir: tinglash fikrni yaxshi ifoda etish uchun ishlatiladi; u quyidagi bosqichlardan o'tadi:

- Oldindan tinglash: bu o'qituvchi matnning holatini taqdim etishi mumkin bo'lgan tushunchani taxmin qilish uchun yangi lug'at kiritishga imkon beradigan tayyorgarlik bosqichi. Shunday qilib o'quvchi ma'no tarmog'ini qurishi mumkin (kim, nima, qaerda, qachon, qanday ..).

- Tinglash ikki qismni o'z ichiga oladi: birinchi tinglash matnning holatini tushunishga qaratilgan, ikkinchisi esa yozib olingan ma'lumotlarni tekshirishga imkon beradi; u faoliyatni amalga oshirishda yordam berishi mumkin (turli g'oyalarni sintez qilish) ammo tinglagandan so'ng: ushbu bosqichda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan taklif qilingan vazifalarni bajarishlari kerak bo'ladi. Shuning uchun bu olingan ko'nikmalarni hisobga olish haqida o'ylash zarur.

Tushunish mahoratini egallash, ma'no izlash bilan bog'liq vazifalar orqali amalga oshiriladi. Talaba idrok etishni o'rganishi kerak, u og'zaki elementlarni taniy

oladi, undan ma'no yaratadi, so'ngra ularni o'zaro bog'laydi va eshitilgan xabarni qayta tiklaydi.

Yozma nutq:

Tushunish yangi bilimlarni mavjud bilimlarga qo'shilishdan iborat. Darhaqiqat, o'quvchining bilimi o'qishni tushunishda muhim ta'sir ko'rsatadi.

Mashhur olim Jan Pier Kuk shunday deydi:

"O'qishni tushunish - bu o'quvchiga o'zi o'qiyotgan matnning mazmuniga kirishga imkon beradigan bilim jarayonini amalga oshirish qobiliyatidir". Aytmoqchimizki, "suhbatdoshning ma'ruzachi tomonidan o'rnatilgan muloqotdagi javobi, ikkinchisi uchun undan kutgan narsaga mos keladi. O'qishni tushunish o'zaro ta'sir qiluvchi ikkita qayta ishlash turini o'z ichiga oladi: sintaktik hisoblash va semantik integratsiya "Eng yaxshi o'quvchilar muhim ma'lumotlarni tanlash uchun ushbu ikkita jihatdan foydalanadilar.

Yozma nutqni tushinish o'quvchilarga quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi:

- matnlarni aniqlash (ertaklar, qofiyalar, bildirishnomalar va hokazo);
- matnning mohiyatini tushunish uchun ma'lum so'zlardan foydalanish;
- muloqotda suhbatdoshni tanib olish;
- umumiy mavzuni aniqlash.
- farazlarni tasdiqlash yoki rad etish uchun matndagi elementlarni aniqlash.
- hikoyaning turli xil elementlarini (belgi, joy, vaqt, voqea) farqlash.

Muammoli vaziyatlarni hal qilish.

- hujjatdagi asosiy so'zlarni va tegishli ma'lumotlarni bilish. [6; 21b]

Yozma ifoda:

Yozma ifoda ikki so'zdan iborat: "ifoda" va "yozma"

1. Ifoda: bu tilning ovozli yoki grafik belgilaridan foydalangan holda og'zaki yoki yozma xabar tayyorlashdan iborat jihati.

2. Yozma: bu sintetik intizom bo'lib, u mashg'ulot vaqti va guruh maydonida saqlanadi va talaba tomonidan amalga oshiriladigan yozma ifoda - bu o'qituvchi tomonidan taklif qilingan vazifalarni ta'minlaydigan va o'qitish ketma-ketligining kutilgan natijasini ko'rsatishga mo'ljallangan yozma javoblar to'plami sifatida belgilangan faoliyatdir.

Yozma ifoda lug'at, grammatika, turlanish-tuslanish va o'qish jarayonida ularni q'ollashdan iborat. Bunda harakat vositasi sifatida qaraladi, unda "o'quvchi o'zini tanishtirishi, kimnidir tanishtirishi, hikoya aytib berishi, tasvirlashi, yangiliklar chiqarishi, landshaftni, ob'ektni, shaxsiy yozishmalarni tasvirlashi kerak.

Yozma faoliyat ishlab chiqarish texnikasi o'rgatilishi kerak bo'lgan matn turlariga qarab har xil shakllarda amalga oshiriladi. Ammo shuni yodda tutishimiz

kerakki, ushbu mashg'ulotlar ko'pincha matnlarni tushunish turidagi mashqlarni bajaradi, aksariyat hollarda bu tushuntirilgan o'qishga olib keladi. [3; 44 b]

Og'zaki ifoda:

Og'zaki ifoda ta'rifi:

Ifoda: Inson nutqi buyurtma qilingan o'ziga xos tovushlar qatori sifatida taqdim etiladi. Ushbu belgi tizimining aniq tomoni, ifoda deb ataladi. Shunday qilib, ifoda mazmunga ziddir L. Xjelmslevda "har qanday xabar ham ifoda, ham tarkibni o'z ichiga oladi, ya'ni bildiruvchi (ifoda) nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi yoki ishora qilishidan (tarkibidan) kelib chiqishi mumkin ».

Og'zaki:

Og'zaki nutq so'zlashuv tilining sinonimidir; u aniqroq ovoz chiqarib gapirish (o'qish) tilining yozma shaklini belgilaydi.

Og'zaki (yoki nazal (burun tovushi) bo'lmagan) fonema - bu yumshoq tanglay ko'tarilishi natijasida hosil bo'lgan fonema bo'lib, u burun bo'shliqlarining yopilishini va og'iz bo'shlig'i orqali to`g'ri havo oqimini aniqlaydi.

Og'zaki ifoda "og'zaki ishlab chiqarish" deb ham nomlanadi, nutq bu o'quvchilar egallashi kerak bo'lgan qobiliyatdir; bu ko'nikma ularni turli xil aloqa vaziyatlarida o'zlarini namoyon etishlariga olib keladi. Haqiqatan ham "Og'zaki ifoda - bu aloqa vositasidir. Bu shubhasiz uning asosiy vazifasidir "

Og'zaki ifoda shakli: og'zaki ifoda quyidagilardan iborat.

a) Og'zaki bo'lmagan so'zlar: imo-ishoralar, tabassumlar, turli xil alomatlar ... Tabiiy ravishda moslashtirilgan imo-ishoralar bilan gaplarimizni tasvirlab, o'zimizni erkin va taskinli bo'lish orqali yaxshiroq tushunamiz.

b) Ovoz: tovush, artikulyatsiya, oqim, intonatsiya. Ovoz balandligi masofaga moslashtirilishi kerak. Chet tilida o'quvchilar artikulyatsiya va oqim haqida ko'proq g'amxo'rlik qilishlari kerak bo'ladi. Intonatsiya ifodali va mazmunli bo'lishi kerak.

c) pauzalar, sukunatlar, qarashlar: masalan, biz o'quvchilar to'g'ri tushunganligini tekshirib ko'rishimiz mumkin. Tanaffuslar va sukunatlar ham muhim ahamiyatga ega va ularni qanday ishlatishni o'rgatish muhimdir.

Og'zaki nutq turlari: tilda nutqning o'zaro ta'sir qiluvchi ikki turi mavjud:

- biri og'zaki nutq faoliyati bilan bog'liq bo'lgan og'zaki o'quv vaziyatlariga tegishli;

- boshqasi og'zaki almashinuv bo'lgan holda aloqa vaziyatlariga tegishli.

Ikkalasi ham og'zaki o'qish / o'qish uchun bir xil ahamiyatga ega, bu o'qish va yozishni o'rganishga asoslanadi.

Og'zaki ifoda xususiyatlari: Og'zaki ifoda quyidagilar bilan boshlanadi.

a) g'oyalar: ma'lumotlar, ifoda etilgan turli fikrlar va hissiyotlar; siz aytmoqchi bo'lgan narsaning aniq maqsadini ko'rishingiz kerak, tarkibni xabarlar oluvchilarga yoshiga, roliga va ijtimoiy mavqeiga qarab moslashtirish muhimdir.

b) Tuzilma: g'oyalarni taqdim etish usuli, bu to'g'ri tanlangan o'tish bilan mantiqan bog'lanadi.

c) Til: eng muhimi, o'zingizni tushuntirish va haqiqatan ham aytmoqchi bo'lgan narsani ifodalash: neytral, ammo mukammal bayonotlar.

Og'zaki so'zlashuvning maqsadlari:

Chet tilini o'rganish maqsadi yosh o'quvchida og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirish (tinglash / gapirish). va yozma ravishda (o'qish / yozish). U asta-sekin uning bilim rivojlanishiga moslashtirilgan sharoitida og'zaki va yozma ravishda muloqot qilishga olib keladi. Kommunikativ ravishda talaba almashinuv sharoitida munosib ifoda etish uchun o'z o'rnini egallaydigan aloqa vaziyatlariga kirishadi. Kognitiv ravishda, u og'zaki nutq va o'zaro ta'sir o'tkazish orqali o'z bilimlarini shakllantirish uchun yondashuvlarni ishlab chiqishga olib keladi. Lingvistik jihatdan u asta-sekin chet tilining fonologik, grammatik va leksik tizimidan xabardor bo'ladi. [6; 45 b]

Og'zaki masalalar va shartlar:

Gapirish amaliyoti, barcha o'rganish singari, o'ziga xos xususiyatlarga ega, u o'qituvchi va talabaning sa'y-harakatlarini talab qiladi, chunki u ham o'qituvchi, talaba va o'rganuvchi o'rtasida umumiy ishonch muhitini talab qiladi. Ta'lim oluvchi uchun og'zakida muammo yuqori bo'ladi: bunda u boshqasiga qarshi turish kerak, "bunda eshitishish, tushunishish kerak" hamda o'quvchi va o'qituvchi nutq hajmini e'tiborsiz qoldirmasligi muhim.

O'qituvchining vazifasiga kelsak, bu uch xil:

- bu ko'proq shakl va ohangni boshqaradi.
- u barchani tinglashga undaydi va guruhni ishlashga boshlash orqali tekshiradi;
- u muntazam ravishda tasdiqlaydigan yozma ishlarni taklif qilish orqali og'zaki tarkibni sintez qiladi.

O'quvchi uchun u har doim og'zaki nutqning sintetik ko'rinishiga ega bo'lishi va ushbu aloqa pillapoyasining har bir pog'onasiga ko'tarilishidan keyin yuzaga keladigan barcha o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olishi kerak, u og'zaki uslubga metodik tarzda qanday yondashishni biladi.

Nutqni qanday yaxshilash kerak?

O'qituvchi nutq qobiliyatini oshirish uchun o'quvchilar ishlashi kerak bo'lgan turli xil elementlarni ko'rsatishi mumkin:

- qayta boshlash / qayta tuzish
- mimika va imo-ishoralar

- intonatsiya va oqim
- talaffuz
- nutqni tashkil qilish
- reja qilinishi
- nuqtai nazardan qo'llab-quvvatlash
- yozuvlardan qaytarish.

O'rganish.

Umumiy ta'rif.

Keng ma'noda o'rganish deganda bilim va ko'nikmalarni, amaliyotlarni, bilimlarni, qarashlarni yoki qadriyatlarni o'zlashtirish tushuniladi. Shuning uchun o'rganishning bir necha usullari mavjud; kuzatish, taqlid qilish, mashq qilish yoki taqdim etish (ta'sir qilish). Ushbu ta'rif o'rganish ob'ektini qamrab oladi va ta'lim sohalarining xilma-xilligini nazarda tutadi.

Akademik sohada o'rganish bu muayyan organlar tomonidan boshqariladigan jarayon. Bu tashkilotining mavjudligi bilan ajralib turadi va me'yoriy-huquqiy qonuniylik bilan kifoyalanadi. Biroq, ma'muriyatga bo'ysunish hozirgi paytda hal qiluvchi mezon bo'la olmadi, har bir shaxs televizor va Internet kabi bir qancha vositalardan foydalangan holda o'rganishi mumkin.

O'rganish; fanlararo tushunchami?

O'rganish individual hodisadir. Axborotni yoki ma'lum bir ma'lumotni olish va assimilyatsiya qilish, bir qancha sharoitlariga, xususan atrof-muhitga bog'liq; ijtimoiy, hissiy va kontekstual (vaqt va makon). U anatomik moyillikka ham bog'liq bo'lib, unda irsiyat muayyan rol o'ynaydi, masalan, ta'limning o'zi bir nechta aqliy va miya jarayonlarini amalga oshirishga bog'liq. Psixologiyada ham o'rganish bu tashqi voqea (rag'batlantirish) tomonidan qo'zg'atilgan hodisaning aloqasi bo'lib, uning o'ziga bog'liq ravishda bir kishidan boshqasiga boshqacha tasvirni keltiradigan, shaxsning o'ziga xos reaksiyasi, ruhiy holati va uning kognitiv holatini tiklash qobiliyatidir.

References / Адабиётлар рўйхати / Список литературы:

1. Christian Boyer, «L'enseignement explicite de la compréhension écrite», les publications GRAFICOR, Canada 1993.
2. Claudette Cornaire, «La compréhension orale», I.M.E, France, 1998 .
3. Haud Plaquette, «L'expression orale », Ellipses, Paris 2006.
4. Jean Dubois, dictionnaire de linguistique, Larousse, Montréal 2002.
5. Jean Pierre Cuq, Dictionnaire de didactique du Français, CLE international, Paris 2003.
6. Mireille Blanc-Ravotto, «L'expression orale et l'expression écrite en français», Ellipses, Paris 2005. P.45.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Юридик фанлар

ҲОКИМИЯТЛАР БЎЛИНИШИ ВА СУД ҲОКИМИЯТИНИНГ МУСТАҚИЛЛИГИ

Жавлиев Нурали Баходирович

юридик фанлар номзоди, доцент, Тошкент шаҳар Юнусобод туман маъмурий судининг раиси

РАЗДЕЛЕНИЕ ВЛАСТЕЙ И НЕЗАВИСИМОСТЬ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ

Жавлиев Нурали Баходирович

кандидат юридических наук, доцент, председатель Юнусабадского административного суда города Ташкент

SEPARATION OF POWERS AND INDEPENDENCE OF JUDICIARY

Javliev Nurali

PhD in Law, associate professor, Chief Judge of Yunusabad Region of Tashkent city

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Жавлиев Н.Б. Ҳокимиятлар бўлиниши ва суд ҳокимиятининг мустақиллиги // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1). –Б. 118–124. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N14>

Аннотация: ушбу мақолада ҳокимиятлар бўлиниши ва суд ҳокимияти мустақиллиги ўзаро боғлиқликда таҳлил қилишга ҳаракат қилинган. Бунда суд ҳокимиятининг бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақил бўлиши кераклиги ҳақидаги гоёнинг юзага келиши ва ривожланиши ўрганилган.

Калит сўзлар: судья, ҳокимият, суд ҳокимияти, ҳокимиятлар бўлиниши, суд ҳокимиятининг мустақиллиги.

Аннотация: в данной статье сделана попытка проанализировать такие взаимосвязанные категории как разделение властей и независимость судебной власти. Изучена история возникновения и развитие идеи независимости судебной власти.

Ключевые слова: судья, власть, судебная власть, разделение властей, независимость судебной власти.

Abstract: *The article analyses such interrelated categories as the separation of powers and the independence of the judiciary. The article examines the history and development of the idea of the of judicial independence.*

Key words: *judge, power, judicial power, separation of powers, independence of judiciary.*

DOI: 10.47390/A1342112020N14

Суд ҳокимияти – давлат механизмининг энг асосий бўғинларидан бири бўлиб, у ҳокимиятлар бўлиниши принципига кўра, қонунчилик ва ижро ҳокимиятидан мустақил равишда амалга оширилади. Суд ҳокимияти мустақиллиги аввало ҳокимиятлар бўлиниши назарияси доирасида ишлаб чиқилган ғоя бўлиб, ушбу ғояни аввало айнан шу назария билан ўзаро нисбатда таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳокимиятлар бўлиниши доктринасининг вужудга келиши қадимги даврга бориб тақалиб, ўша даврнинг ўзидаёқ давлатнинг функциялари, аралашган ва мувозанатлашган ҳукумат ҳақидаги қарашлар шаклланган бўлиб, бу ғоялар ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг ривожланишида муҳим ўрин тутган [4; Р.3.]. Хусусан, Арасту ўзининг “Сиёсат” асарида давлатнинг учта элементини ёки ваколатларини ифодаловчи идораларни ажратиб кўрсатган. Биринчиси халқ йиғини бўлиб, ушбу орган асосан уруш ва тинчлик, қонунларни қабул қилиш, ўлим жазоси, бадарға ва мусодара қилиш, расмий лавозимларга тайинлаш каби масалалар билан шуғулланган. Иккинчиси, давлатнинг бошқарув ваколатларига эга бўлган маъмурий элемент бўлиб, ушбу элемент давлат органларининг тизими, уларнинг сони ва ушбу органлар шуғулланадиган масалалар ва уларнинг ваколатлари каби масалалар билан шуғулланган. Учинчиси эса, одил судлов элементи ёки судларнинг тизимини ўз ичига олган [5; С.514]. Бироқ Аристотель давлатнинг ушбу учта элементи бир-биридан алоҳида ва мустақил бўлиши керак, деган ғояни илгари сурмаган [4; Р.26]. Аристотельнинг ушбу қарашлари Рим империясида қайсидир маънода ўз аксини топган. Чунки, у ерда халқ йиғини, сенат ва давлат хизматчилари (бошқарувчилар) институтлари мажуд бўлиб, улар ўз фаолиятларини ўзаро тийиб туриш ва мувозанатда ушлаб туриш принципи асосида фаолият юритганлар. Рим империясининг барҳам топиши, ундан сўнг Европанинг майда давлатчаларга бўлиниб кетиши Ўрта асрлардан XVIII асрларга қадар давлат ҳокимияти тузилмаси ягона меросхўр ҳукмдорлар қўлида бўлган ҳокимиятга асосланган. Бунда истисно тариқасида XVI асрларда Инглиз парламентининг ривожланишини кўрсатиб ўтиш мумкин [2].

Кейинчалик Европада диний мафкура ва феодал тузумга қарши кураш баробарида давлат ва ҳуқуқнинг дунёвий доктринасини ишлаб чиқишга катта эътибор берилди бошланди. Бу ва Англияда Парламентнинг вужудга келиши ўз

навбатида Ўйғониш даврида давлат ҳокимияти учга бўлиниши кераклиги тўғрисидаги антик даврда вужудга келган ғоянинг қайтадан янги кўринишда инглиз мутафаккири Джон Локкнинг “Давлат ҳақидаги икки трактат” асарида вужудга келишига сабаб бўлди. Мутафаккир давлат ҳокимиятини уч, яъни қонунчилик, ижро ва федератив бўғинларга бўлинишини кераклиги тўғрисидаги илғор ғояни илгари суради [11; - С.346-348]. Мутафаккир ҳокимиятларнинг бўлинишини қуйидагича асослайди: ҳокимиятга тармашиб олишга мойил бўлган инсон табиатининг заифлиги сабабли, қонунларни яратадиган инсонлар уларни ижро этиш ҳуқуқини ҳам ўз қўлида тўплашни хоҳлаб қолишлари мумкинки, улар шу тариқа, ўзлари учун истисно қилиб, яратган қонунларга буйсунмасликлари мумкин ҳамда қонунни яратишда ва ижро этишда ундан шахсий манфаатлар мақсадида фойдаланишлари мумкин [11; С.347].

Джон Локк ўз таълимотида судлар мустақил ва беғараз бўлиши кераклиги ҳақида жуда кўп гапирган бўлса-да, лекин у ҳокимиятнинг мустақил бўғинлари ҳақида гапирганида, қонунчилик ва ижро ҳокимиятлари каби суд ҳокимиятини алоҳида ажратиб кўрсатмайди [4; Р.65-66]. У суд ҳокимиятини ижро ҳокимиятининг таркибий қисми сифатида талқин қилган.

Ҳокимиятлар бўлиниши назарияси XVIII асрда француз мутафаккири ва ёзувчиси Шарл Луи де Монтескье томонидан янада кенгроқ ўрганилди. Монтескье ҳокимиятлар бўлиниши назариясини янги ғоялар билан бойитиб, ушбу назарияни такомиллаштиради. Мутафаккир Локкдан фарқли ўлароқ, ҳокимият бўғинлари тизимида суд ҳокимиятини алоҳида ажратиб кўрсатган ва унинг мустақил ўрнига катта эътибор қаратди. Монтескье томонидан давлат ҳокимияти тизимида суд ҳокимиятининг алоҳида ва мустақил бўғин сифатида ажратилиши ҳокимиятлар бўлиниши назариясини мазмунан янада ривожлантирди.

Таъкидлаш жоизки, Монтескьенинг ҳокимиятлар бўлиниши ҳақидаги қарашлари Европада янги тарихнинг дастлабки босқичида, яъни европа давлатларида мутлақ монархиялар шаклланишни бошлаган даврда ва айниқса Англияда мутлақ монархияга қарши курашга қаратилган сиёсий жараёнлар таъсири остида шаклланган [10; С.263].

Шу сабабли, бизнинг фикримизча, Монтескьенинг назариясини ҳамда ҳокимиятлар тизимида суд мустақил бўлиши кераклиги ҳақидаги ғоянинг мазмун-моҳиятини янада чуқурроқ тушуниш учун Англияда суд ҳокимиятининг ривожланиш тарихига қисқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Англия ҳуқуқий тизимининг тарихи шуни кўрсатадики, 1066 йилда Англиянинг нормандлар томонидан босиб олиниши ушбу давлатда кучли марказлашган ҳокимиятнинг шаклланишига [8] ва ўз навбатида марказлашган

суд тизимининг вужудга келишига сабаб бўлган. Норманд қироллари судлар ва уларнинг ваколатлари устидан мутлақ назоратга эга бўлган. Қирол олий суд, ҳарбий ҳокимияти ва олий ер эгаси ҳисобланган [7; P.137]. Судлар XVII асргача қирол маъмуриятининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланган [3; P.21] ва ўз навбатида Қирол ҳохиш истаги бўйича (at the Pleasure of the Crown) фаолият кўрсатган. Қирол ҳокимиятининг судларга бу каби мутлақ таъсири асосан қиролнинг судьяларни эгаллаб турган лавозимларидан ҳоҳлаган вақтда олиб ташлаш ваколатига эга бўлганлиги билан белгиланган. Парламент қиролнинг судьяларга нисбатан бу ҳуқуқини чеклаш мақсадида 1640 йилнинг январь ойида Лордлар Карл I га петиция йўллаб, унда судьялар ўз лавозимларида ўз ҳохиш истаглари бўйича эмас, балки ўзларини яхши тутгунларига қадар (During Good Behaviour) қолишлари лозимлиги талаб қилиниб, қирол ушбу талабни 1640 йилнинг июнь ойида бажариб, Парламент олдида судьялар бундан буён “ўзларини яхши тутгунларига қадар” қолишини маълум қилади [3; - P.28].

Англияда стюартлар даврига (17 асрда) келиб сиёсий вазият ўзгариб, Қирол Ҳокимияти ва Парламент ўртасида зиддиятлар кучайиб борди ҳамда Қирол ва Парламент ўртасидаги ҳокимият учун кураш авж олади. Ушбу курашда Қирол ҳам, Парламент ҳам судларни ўз тарафларига оғдиришга ва уларни назорат қилиш имконини берадиган ҳар бир имкониятдан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Қирол ҳокимиятида судларга таъсир ўтказишнинг жуда кенг имкониятлари мавжуд бўлиб, судьяларни лавозимларидан олиб ташлаш, уларнинг ваколатларини тўхтатиб қўйиш кабилар энг муҳимлари саналган. Масалан, Карл II ўзининг 11 йиллик ҳукмронлиги даврида 11 нафар судьяни, унинг укаси Яков II эса 3 йил мобайнида (1685 йилдан 1688 йилгача) 12 нафар судьяни лавозимларидан олиб ташлаган [1]. Ўз навбатида Парламент судлар томонидан чиқариладиган қарорлар ва хатти-ҳаракатлар устидан импичмент ёки ушбу қарорларга тушунтириш беришни талаб қилиш каби ваколатларидан фойдаланиб, судларга таъсир ўтказишга ҳаракат қилган [3; P.22-27].

Ниҳоят 1701 йил 12 июнь куни “Тахт ворислиги тўғрисидаги акт” қабул қилиниб, унда судьяларнинг ваколат муддати кафолатланди. Ушбу актга кўра, қирол томонидан судьялик мансабига тайинланган кишилар, ўз вазифаларини яхши бажариб турган вақтларда мансабда сақланиб қоладилар, улар фақатгина парламент иккала палатасининг қарори билан вазифасидан озод этилиши мумкин бўлди [12; - P.28]. Хусусан, тўлиқ номланиши “Қирол ҳокимиятни янада чеклаш ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини яхшироқ таъминлаш тўғрисида”ги Акт бўлган ушбу актнинг учинчи моддасида қуйидагича қоида ўрнатилди: “Ушбу чеклов кучга киргандан сўнг, судьялик лавозимига патентлар «quam diu se bene gesserint» (лотинчадан, “ўзларини яхши тутгунларига қадар”)

шарти асосида берилади, уларнинг маошлари белгиланади ва мустаҳкамланади, лекин уларни фақатгина иккита палатанинг мурожаатидан (*address*) кейингина лавозимларидан озод этиш мумкин бўлади [9].

Шунга қарамасдан, судьяларнинг ваколати ҳали тўлиқ таъминланмаган эди, чунки агар тахтда бўлган Қирол вафот этса, судьянинг ваколатлари янги қирол келиб, олти ой ичида уларнинг ўз лавозимларида қолиш ёки қолмаслигини ҳал қилмагунларига қадар тўхтатиб қўйилган. Шу сабабли, 1760 йилда Парламент томонидан янги Акт қабул қилиниб, унда судьялар ўз лавозимларида тахтда бўлган Қирол вафот этса ҳам “ўзларини яхши тутгунларига қадар” қолишлари ҳақидаги қоида ўрнатилди [3; P.29-30].

Монтескье Англиядаги ушбу сиёсий жараёнларни ва конституциявий монархиянинг ўрнатилишини кузатар экан, ҳокимиятлар бўлиниши ва суд ҳокимиятининг мустақиллигига оид ўзининг қарашларини шакллантиради.

Хусусан, Монтескье ўзининг “Қонунлар руҳи ҳақида” номли асарида ўзининг қуйидагича асосий ғоясини келтириб ўтади: ҳар бир давлатда уч хил турдаги ҳокимият бўлади, яъни қонунчилик, ижро ва фуқароларнинг ҳуқуқлари билан шуғулланувчи суд ҳокимияти [13; С.290]. Биринчи ҳокимият қонунларни яратиш билан шуғулланади, иккинчиси эса уларнинг ижросини таъминлайди. Учинчи ҳокимият эса жинойтчиларни жазолайди ва хусусий шахслар ўртасидаги низоларни ҳал этади.

Ушбу учта ҳокимиятни бир биридан ажратиб қўйиш лозим, акс ҳолда шахснинг эркинлигини таъминлаб бериб бўлмайди. Хусусан унинг фикрича, агар қонунчилик ва ижро ҳокимияти битта шахс ёки муассаса бирлашган бўлса, эркинлик бўлмайди, чунки бундай ҳолат бу монарх ёки сенатнинг ўзи тираник қонунларни яратиши ва уларни тираник усул билан ижро этиши хавфини келтириб чиқаради. Қонунчилик ва ижро ҳокимиятидан судлар ажратилмаган бўлса ҳам эркинлик бўлмайди. Агар у қонунчилик ҳокимияти билан бирлаштирилган бўлса, фуқароларнинг ҳаёти ва эркинлиги зўравонлик остига тушиб қолади, ваҳоланки судья қонун чиқарувчига айланади. Агар суд ижро ҳокимияти билан бирлаштирилса, судья зуғум ўтказувчи шахсга айланади [13; С.290].

Монтескье ҳокимиятларнинг қатъи бўлиниши тарафдори бўлган. Лекин таъкидлаш жоизки, соф ҳокимиятлар бўлинишини назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам таъминлашнинг имкони маавжуд эмас, чунки бундай соф кўринишдаги ҳокимиятлар бўлиниши ҳозирги кунда бирон-бир жамиятда татбиқ этишнинг имкони бўлмаган.

Ҳокимиятлар бўлиниши ва суд ҳокимиятнинг мустақиллиги ҳақида шаклланган ғоялар илк бор Америка Қўшма Штатларининг 1787 йилда қабул

қилинган Конституциясида ўзининг амалий ифодасини топди. Унга кўра, мамлакатда ҳокимият бир-биридан мустақил, лекин ўзаро боғлиқ учта ҳокимият бўғинларидан иборат: қонунчилик, ижро ва суд бўғинлардан иборат. АҚШ Конституцияси муаллифлари ҳокимиятлар бўлиниши назариясини мазмун жиҳатдан бойитиб, амалиётга бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” принципини жорий қилишган [6; С.45].

Мутафаккирлар томонидан ишлаб чиқилган ҳокимиятлар бўлиниши ва суд ҳокимиятининг мустақиллиги ҳақида илғор ғоялар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам мустақамланганлигини таъкидлаш жоиз. Жумладан, Асосий қонуннинг 11-моддасида Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими — ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципага асосланади-деб белгиланган бўлса, 106-моддасида эса Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритиши кўрсатилган.

Хулоса қилиб таъкидлаш жоизки, ҳокимиятлар бўлиниши ҳамда суднинг бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақил бўлиши кераклиги ҳақидаги ғоянинг асослари антик даврда юзага келиб, 17-18-асрларда яхлит ва тугалланган таълимот сифатида шаклланган. 1787 йилда эса АҚШ давлатчилиги амалиётига жорий қилиниб, тўғри таълимот эканлиги ҳам тасдиқланган. Шу сабабли, суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан мустақил ҳолда иш юритиши илмий ва амалий жиҳатдан асосланган ғоя эканлигини доим ёдда тутишимиз лозим.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Henry Brooke. Judicial Independence – Its History in England and Wales // URL: <https://sirhenrybrooke.me/2015/11/03/the-history-of-judicial-independence-in-england-and-wales>.
2. Sam J. Ervin Jr., Separation of Powers: Judicial Independence, 35 Law and Contemporary Problems 108-127 (Winter 1970). URL: <http://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol35/iss1/8>.
3. Shimon Shetreet, Sophie Turenne. Judges on Trial: The Independence and Accountability of the English Judiciary. Cambridge University Press, 2013. - 496 p.
4. Vile M.J.C. Constitutionalism and the separation of powers. Second edition. Indianapolis: Liberty Fund., 1998. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/vile-constitutionalism-and-the-separation-of-powers>.

5. Аристотель. Сочинения: В 4-х т. Т. 4 / Пер. с древне греч; Общ. ред. Доватура А.И. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
6. Ахмедшаева М.А. Давлат механизми ва ҳокимиятлар бўлиниши принципи. Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2007. -69 б.
7. Давлат ва ҳуқуқ назарияси // Ҳ.Т.Одилқориев, Н.П.Азизов, Ҳ.Р.Мадиримов таҳрири остида. Тошкент.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2013. -336 б.
8. Давид Рене. Основные правовые системы современности / Перевод с французского доктора юридических наук профессора Туманова В.А.// Москва: Прогресс, 1988 г. OCR: Павел Солоницын. url: <https://lib.ru/PRAWO/rene.txt>.
9. Конституционные документы Англии и Великобритании XVII – первой половины XVIII века / перевод на русский язык В.А.Томсинова // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Новое и Новейшее время / Составитель: проф. В.А.Томсинов. М.: Зерцало-М, 2012. - 456 с.
10. Кунце Т. Разделение властей и роль политических партий в процессе демократизации государства и общества. // Узбекистан на пути к гражданскому обществу – Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари. Сборник статей. Отв. ред. Р.Алимов. –Ташкент: Шарк, 2003.
11. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. - Т. 3. - М.: Мысль, 1988. – 668 с.
12. Муқимов З. Чет (хорижий) мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Тошкент.: Akademnashr, 2012. – 508 б.
13. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения/ Ш.-Л.Монтескье. - М., 1955. – 803 с.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Юридик фанлар

**ҚОНУНЧИЛИК ПАЛАТАСИ ҚЎМИТА ВА КОМИССИЯЛАРИДА
ДЕПУТАТЛАР ФАОЛИЯТИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
МАСАЛАЛАРИ**

ю.ф.д., доц. Зулфиқоров Шерзод Хуррамович

Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-техник институти
доценти

**ВОПРОСЫ ДАЛЬНЕЙШЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕПУТАТОВ В КОМИТЕТАХ И КОМИССИЯХ
ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ПАЛАТЫ**

д.ю.н., доц. Зулфикаров Шерзод Хуррамович

Военно-технический институт Национальной гвардии Республики Узбекистан

**ISSUES OF FURTHER IMPROVING THE ACTIVITIES OF DEPUTIES IN
COMMITTEES AND COMMISSIONS OF THE LEGISLATIVE CHAMBER**

Zulfikarov Sherzod, Associate Professor, PhD in Law

National guard of the Republic of Uzbekistan Military and technical institute

zulfiqorov.sherzod@mail.ru

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Зулфиқоров Ш.Х. Қонунчилик Палатаси қўмига ва комиссияларида депутатлар фаолиятини янада такомиллаштириш масалалари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 125–137. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N15>

Аннотация. Мазкур мақолада Олий Мажлис Қонунчилик палатаси қўмига ва комиссиялар фаолиятини ташиқил этиши, унда депутатларнинг иштироки, депутатларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини бажариши, қўмига ва комиссияларни шакллантириш тартиби, хорижий мамлакатларда қўмига ва комиссиялар фаолияти тажрибасига доир тақлиф ва тавсиялар ёритиб берилган.

Калит сўзлар: ҳуқуқий мақом, ҳуқуқ ва мажбурият, қўмига ва комиссиялар, аъзолар, кафолат

Аннотация. В данной статье описываются предложения и рекомендации по деятельности комитетов и комиссий Законодательной палаты Олий Мажлиса, участию депутатов, правам и обязанностям депутатов, формированию комитетов и комиссий, опыту работы комитетов и комиссий в зарубежных странах.

Ключевые слова: правовой статус, права и обязанности, комитеты и комиссии, члены, гарантия

Abstract. This article describes the proposals and recommendations on the activities of committees and commissions of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis, the participation of deputies, the rights and duties of deputies, the formation of committees and commissions, the experience of committees and commissions in foreign countries.

Keywords: legal status, rights and obligations, committees and commissions, members, guarantee

DOI: 10.47390/A1342112020N15

Депутатнинг вакиллик органи фаолиятидаги иштирокининг муҳим шакли, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини амалга оширадиган доимий қўмиталар ва комиссиялардаги фаолияти ҳисобланади. Қўмиталар ва комиссиялар парламентнинг ташкилий, ёрдамчи, тайёрлов, қонунчилик, назорат органлари бўлиб, унга зарур ёрдам кўрсатишга хизмат қилувчи ички тузилмадир

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ўз ваколатларини тизимли ҳамда самарали амалга оширишини, палата қўмиталари ҳамда комиссияларсиз тасаввур қилиш қийин. Халқ вакилларининг асосий фаолияти ҳам бевосита қўмита ва комиссияларда амалга оширилади.

Француз ҳуқуқшуноси П.Локк парламент ишини айсберг билан таққослаганлиги тасодиф эмас, чунки парламентнинг оммавий йиғилишлари фақат унинг кўринадиган, юзаки қисми деб таъкидлайди. Улар парламентдаги кўпчилик ва ҳуқумат доимий комиссияларда қабул қилиниши керак бўлган қонунчилик қоидаларини келишиб олгандан сўнг, улар жамоатчилик учун ўйналган нарса сифатида қаралиши керак[1; С.170.].

Юридик фанлар доктори А.Т Карасевнинг эътирофича, мазкур баёнот ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади. Буни тўртинчи чақириқ Федерал Мажлис Давлат Думаси фаолияти ҳам тасдиқлаши мумкин, бунда кўплаб қонун лойиҳалари бир вақтнинг ўзида учта ўқишда кўриб чиқилиб, Давлат Думасининг ялпи мажлисида жиддий муҳокамасиз қабул қилинади. Россия Федерациясида қўмита ва комиссияларнинг ҳуқуқий ҳолати, биринчи навбатда, Россия Федерацияси Конституцияси билан белгиланади. Россия Федерацияси Конституциясининг 101-моддасида Давлат Думаси ўз депутатлари орасидан қўмиталар ва комиссияларни тузади. Бундан ташқари, қўмиталар таркиби

“амалда ҳар доим ҳам эмас”, Давлат Думасининг функциялари ва ваколатларига мослаштирилиши керак[2; С.143.].

Доимий кўмиталар (комиссиялар) нинг ҳуқуқий ҳолати, давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг ваколатлари ва иштирок этиш шакллари, вакиллик органларининг регламентлари, тегишли Низомлар билан тартибга солинади. Кўмиталар ва комиссиялар ҳокимият вакиллик органларининг таркибий қисмлари ҳисобланади, шунинг учун вакиллик органларининг ваколатларига кирадиган масалаларни ҳал қилиш учун улар ушбу органларнинг ваколатлари даврида тузилади.

Кўплаб давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб, кўмиталар ва комиссияларнинг асосий вазифалари қуйидагилар: бюджет, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш режалари ва дастурларининг лойиҳаларини ишлаб чиқиш; ваколатли орган йиғилишларида қарор лойиҳаларини кўриб чиқишга тайёрлаш; вакиллик органи қарорларининг бажарилишини назорат қилиш; парламент текширувларини ўтказиш; оммавий ахборот воситалари, бошқа ташкилотлар билан ўзаро алоқалар киради.

Таъкидлаш керакки, кўмиталар ва комиссиялар учта асосий функцияни бажаради: тайёргарлик, ташкилий ва назорат. Барча функциялар доимий кўмиталар ва комиссияларни ташкил этиш ва ишлаши учун зарурдир. Уларни амалга оширган ҳолда доимий кўмиталар ва комиссиялар депутатлар ишлайдиган қуйидаги фаолият турларидан фойдаланадилар: а) кўмита (комиссия) мажлисларида қатнашиш; б) доимий комиссия (комиссия) раҳбарларининг вазифаларини бажариш; в) кўмиталар (комиссиялар) ишчи гуруҳларидаги фаолият; г) вакиллик органи йиғилишида доимий комиссия (комиссия) номидан ҳисобот (қўшма ҳисобот) тузиш [3; С.249.].

Ушбу шаклларнинг барчаси индивидуал ёки жамоавий бўлиши мумкин, аммо ҳар ҳолда, ушбу шакллар доирасида депутат муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларни бажаради. Умуман олганда, қуйидаги ҳуқуқларни ажратиб кўрсатиш мумкин: а) кўмита (комиссия) мажлисида муҳокама қилинадиган масалаларни таклиф қилиш; б) муҳокама қилинаётган масалаларни муҳокама қилишда иштирок этиш, ушбу масалалар бўйича шарҳлар, таклифлар бериш; в) кўриб чиқиладиган масалалар бўйича ҳал қилувчи овоз бериш; г) тегишли идоралар, нодавлат ташкилотлари фаолиятини текширишларни ўтказиш зарурати тўғрисида таклифлар киритиш, ушбу текширишларни ўтказишда ва уларнинг натижаларини кўмита (комиссия) мажлисида муҳокама қилишда қатнашиш; д) вакиллик органи томонидан кўрсатилган, сайланган ёки тасдиқланган номзодларни муҳокама қилишда қатнашиш; е) вакиллик органи

томонидан қонун ҳужжатлари лойиҳаларини муҳокама қилиш учун киритиш ва бошқа таклифларни киритиш.

Ҳуқуқлар билан бир қаторда, қўмита ва комиссияда фаолият юритувчи депутат ҳам тегишил мажбуриятларга эга бўлади. Қўмита ва комиссиялар йиғилишида қатнашиш уларнинг энг асосий мажбуриятларидан ҳисобланади. Мажлисида узрли сабаб билан қатнашишнинг иложи бўлмаса, депутат қўмита ва комиссия раисини хабардор қилиши шарт. Бу тажриба аксар хорижий мамлакатлар парламент тажрибаларида учрайдиган ҳолат ҳисобланади.

Афсуски, амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар доимий равишда, узрли сабабларга кўра доимий қўмита (комиссия) йиғилишида бўлмаган депутатларга нисбатан самарали чораларни қўллашни кўзда тутмайди. Қўмита (комиссия) вакили вакиллик органининг йиғилишида муайян депутат доимий қўмита (комиссия) ишини эътиборсиз қолдирганлиги тўғрисида депутатларга хабар бериши мумкин. Аммо бундай чора самарали бўлиши даргумон. Албатта, депутат бу ҳолатда у кейинги сайловда у ёки бошқа сиёсий партия томонидан кўрсатилган депутатликка номзодлар рўйхатига киритилмаслиги мумкинлигини билади[4; С.146.].

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги қонуннинг 17-моддасига кўра , қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини олиб бориш, Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда палата томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун Қонунчилик палатасининг ваколатлари муддатига Қонунчилик палатаси депутатлари орасидан раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда қўмиталар сайланади.

2015 йил 29 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги, қонунга тегишили ўзгартириш киритилиб, Қонунчилик палатасида қоида тариқасида ўн битта қўмита тузилиши белгилаб қўйилди.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг 17-моддасига кўра, қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини олиб бориш, Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб, палата томонидан қабул қилинадиган қонунлар ва қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун Қонунчилик палатасининг ваколатлари муддатига Қонунчилик палатаси депутатлари орасидан раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда қўмиталар сайланади.

Қўмита раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари лавозимлари депутатларнинг қайси партия ёки гуруҳга мансублигини ҳамда сайловда сайловчиларнинг қанча овозини олганлигини инобатга олган ҳолда яхлит қарор билан белгиланади. Қонунчилик палатаси таркибида қоида тариқасида, ўн биттагача қўмита тузилиши мумкин. Қўмита раиси, унинг ўринбосари ва қўмита аъзолари лавозимларига номзодлар кўрсатиш юзасидан таклифларни депутатлар бирлашмаларининг раҳбарлари ўзаро келишган ҳолда киритадилар.

Мазкур қоидадан келиб чиқиб, баъзи ҳолатларда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси қўмитаси аъзолари ўз мутахассислиги, фаолият йўналиши билан боғлиқ бўлмаган қўмиталарга аъзо бўлиб қолиш ҳолатлари учрамоқда. Шу мақсадда қўмита таркибини шакллантиришда маълум мезонлар асоси белгиланиб олинса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Мисол тариқасида, диплом бўйича мутахассислиги, эркин билдирган хоҳиш- иродаси, ишлаган жойи, амалий кўникмаси, ҳаётий тажриба каби ҳолатларга эътибор қаратиш лозим. Бизнингча, тегишли қонунларимизда ҳам мазкур мезонларни мустаҳкамлаб қўйиш лозим.

АҚШда Конгресс қуйи палатаси доимий қўматларга аъзо бўлиш учун қуйидаги тартиб амалда бўлади. Сайловлардан кейин Вакиллар палатаси аъзоси ўзи сайланган фракциялари орқали сиёсий қўмита ўз иш стажини ва Конгрессда фаолият олиб бориш хусусиятини кўрстаган бўйича ҳолда ёзма мурожаат қилади. Шу орқали сиёсий қўмита раис ва аъзолар номзодларини доимий қўмиталарга танлаб оладилар. Танланган номзодлар сиёсий партиялар конференцияси(кокус)да маъқуллаш учун юбрилади ҳамда палатанинг биринчи йиғилишда тасдиқланади. Доимий қўмиталар ойда камида бир марта ўз мажлисларни ўтказадилар. Қўмиталарнинг навбатдан ташқари мажлислари қўмита раиси ва белгиланган талаблар бўйича ўтказилиши мумкин. Буюк Британияда қўмита депутатлари қонун лойиҳаларини моддама - модда муҳокама қилишда доимий иштирок этиш, тегишли моддалар бўйича ўз таклифларини бериши, қонун лойилари бўйича янги моддаларни қабул қилиш, суриштирув жараёнларида бевосита иштирок этиш, палаталарда маърузалар билан чиқиш каби ҳуқуқлардан фойдаланади[5; С.28, 79].

Таниқли олим В. Вильсон бундан юз йил муқаддам АҚШ Конгрессининг фаолиятида қўмиталарнинг ролига шундай таъриф берган эди: “Сессиядаги конгресс – кўргазмага қўйилган конгресс; қўмиталардаги конгресс – ишчи конгресс”. Парламент қўмиталари ва комиссияларининг ролига берилган мазкур баҳолар парламент ишининг моҳиятини акс эттиради. Муҳокама қилинаётган қонун лойиҳалари, бошқа масалалар юзасидан парламент аъзолари, партия фракциялари, ҳукумат вакиллари ўртасида келишувга (кўпинча) айнан

қўмиталарда келинадика, бу муайян қонун лойиҳасининг тақдирини кўп жихатдан белгилайди[6; С. 497.].

Э. Х. Халиловнинг таъкидлаб ўтишича, фракция ва блоклар депутатнинг номзодини Олий Мажлис қўмиталари ва комиссияларига кўрсатаётганларида, депутатнинг касбий ва бошқа қизиқишларини, унинг меҳнат ва ҳаётий тажрибасини, шунингдек, эркин билдирган хоҳиш- иродасини ҳисобга олади[7; Б.182.].

Таъкидлаш лозимки, депутатнинг қўмита ёки комиссияга аъзо бўлиши депутатнинг қонунчилик фаолиятининг муайян соҳаси билан шуғулланиши ва унинг ушбу соҳа бўйича ихтисослашуви заруратини келтириб чиқаради. Аммо, Қонунчилик палатаси депутатларининг қўмита ва комиссиялари таркибидаги фаолиятини тартибга солувчи алоҳида қонун ҳужжати мавжуд эмас. Маълумки, қўмита ва комиссиялар фаолияти масаласи бўйича Қонунчилик палатаси, Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисидаги қонунлар, Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг ички Регламентлари мавжуд, аммо, алоҳида қўмита ва комиссиялар фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжати мавжуд эмас. Ушбу муаммони ечиш учун “Олий Мажлис Қонунчилик палатаси қўмита ва комиссияларининг фаолияти тўғрисида”ги янги низом ишлаб чиқилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Амалиётдан маълумки, ҳозирги замон парламентларида ҳеч бир қонун тўғридан-тўғри қабул қилинмайди. Қонун лойиҳаси қўмита ва комиссия каби ташкилий-институциявий тузилмаларда албатта синовдан ўтади. Шу сабабли ҳам Олий Мажлиснинг кўп қиррали ва мураккаб фаолиятида қўмита ва комиссиялар муҳим ўрин тутаяди. Қонунчилик палатаси депутатларининг қўмита ва комиссиялардаги ижобий фаолиятлари улар ваколатлари механизмнинг такомиллашувига олиб келади.

Қўмита ва комиссиялар фаолияти билан боғлиқ бўлган амалдаги қонун ҳужжатларимизда қўмита депутатларининг фаолият шакллари белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Мисол тариқасида, Олий Мажлис Қонунчилик палатасида депутатларнинг қўмиталарда олиб борадиган фаолият шакллари қуйидаги кўринишларда ифодалашимиз мумкин: 1) Қўмиталар мажлисларида иштирок этиши; 2) Маҳаллий кенгашлар доимий комиссиялар фаолиятида иштирок этиши; 3) Жойларда қонунларнинг ижросини назорат қилишдаги иштироки; 4) Қўмита раиси, ўринбосарларининг топшириқларини бажаришдаги мажбурияти; 5) депутатларнинг қўмиталар ҳузуридаги ишчи гуруҳлар фаолиятидаги иштироки; 6) депутатларнинг қўмиталар томонидан ташкил этиладиган сиёсий, ҳуқуқий тадбирлардаги иштироки

Амалдаги қонун ҳужжатларимизда, қонунчилик палатасида ташкил этиладиган қўмиталар аъзоларининг сони аниқ белгилаб қўйилмаган. Бизнингча, қўмиталар аъзолари сони кўрсатилиши қўмиталарни шакллантиришда, уларнинг фаолиятини белгилаб олишда, тенглик принципини таъминлашда ижобий таъсир кўрсатган бўлар эди.

Масалан, Россия Федерацияси Давлат Думасида қўмита аъзоларининг сони энг камида 15 ва кўпи билан 35 депутатдан иборат, Япония Вакиллар палатаси қўмитасида 20 тадан 50 тагача, Мексика парламентининг қўйи палатаси қўмитасида 15 депутат, Испанияда ҳар икки палатадан 21 та депутат қўмиталарни ташкил этади[8; Б.44.].

Парламент аъзоларига ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар юзасидан муайян қарорлар қабул қилинишидан манфаатдор бўлган таъсир гуруҳлари (лоббистлар) ҳам таъсир кўрсатишларини эътиборга олиш лозим. Лоббистлар парламент қўмитаси ёки комиссиясида муайян масалани кўриб чиқиш ва ҳал қилишда парламент аъзоларининг қарашларига таъсир кўрсатишга ҳаракат қилаётган корпорациялар, фирмалар, банклар, касаба уюшмалари ва бошқа ташкилотларнинг вакиллари дир. Бир қатор мамлакатларда профессионал лоббистлар фаолият кўрсатади, уларнинг фаолияти махсус қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади (масалан, АҚШда лоббизмни тартибга солиш тўғрисидаги махсус қонун амал қилади). Лоббизм ўзининг АҚШ, Германия, Буюк Британия ва бошқа мамла-катлардаги кўринишида икки асосий жиҳатни: а) монополиялар турли идора ва агентликларининг, авваламбор, қонунчилик органларидаги норасмий фаолиятини; б) қонунларни тайёрлаш ва қабул қилиш жараёнига мазкур ташкилотлар томонидан алоҳида монополиялар, корпорациялар ва фирмаларнинг манфаатларида бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатилишини ўз ичига олади[9; С.134.].

Парламентаризм амалиёти унинг ҳозирги шароитларда ривожланиши муайян қонунларни қабул қилиш жараёнига маълум доиралар томонидан таъсир кўрсатилиши муаммосини келтириб чиқариши муқаррар эканлигини кўрсатди. Шунинг учун ҳам парламентаризмнинг шаклланиш жараёнларида юқорида зикр этилган муаммоларни ўрганиш, маълум тажриба тўпланишига қараб, хориж амалиётидан келиб чиққан ҳолда, мазкур муаммоларни қонунчилик йўли билан ҳал қилишга тайёр туриш, қолаверса, қонунчилик жараёнидаги бу таъсирни тартибга солишнинг ўзига хос механизминини ишлаб чиқиш лозим.

Шу нуқтаи назардан, Буюк Британия тажрибаси диққатга сазовор. Таъсир гуруҳлари, лоббистларнинг ташкилотлари билан яқин алоқада бўлган парламент аъзоларининг «шахсий манфаатлари» масаласи Буюк Британия парламенти учун катта аҳамиятга эга. Парламент қоидалари мазкур алоқаларни тақиқламайди,

аммо депутатларнинг юқорида зикр этилган ташкилотлар фойдасига амалга оширган фаолияти ва унинг учун тўланган ҳақ ҳақида палатага маълумот беришни талаб этади. Жамоалар палатаси депутатларининг «манфаатлари»ни мажбурий тартибда рўйхатга олиш белгиланган. Депутат ўзининг парламентдаги хулқ-атвори, унда овоз беришига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳар қандай моддий манфаатдорлиги ҳақида Жамоалар палатасига ахборот бериши шарт[10; С.98-99.].

Қонунчиликка доир масалаларни тайёрлаш учун Қонунчилик палатаси комиссиясида давлат органларининг, нодавлат нотижорат ташкилотларининг, илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимлар, хўжалик юритувчи субъектларнинг вакиллари орасидан ишчи гуруҳ тузилади.

Қўмита ва комиссияларнинг мажлислари тегишли палаталарнинг Регламентларида ўз аксини топади. Жумладан, Қонунчилик палатаси Регламентига мувофиқ, қўмиталар мажлислари қоида тарихида ҳар ҳафтанинг жума кунлари ўтказилади. Қонунчилик палатаси депутатларининг қўмита ва комиссиялардаги фаолияти, қонунлар қабул қилинишидаги энг муҳим жараёнлардан бири ҳисобланади. Қонун лойиҳаларининг Қонунчилик палатасига келиб тушиши биланоқ маъсул қўмита депутатларининг иши янада фаоллашади.

Қўмиталарда иштирокчиларнинг гуруҳига қараб мажлислар уч хилда ўтказилиши мумкин. Доимий, кенгайтирилган ҳамда қўшма мажлис кўринишида бўлиб ўтиши мумкин. Масалан, домий қўмита йиғилишларида асосан мазкур қўмита аъзолари иштирок этиб, қўмита раиси ўринбосари, аъзоларни сайлаб олинади, ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, олдиларида турган вазифлар ҳамда мақсадларни билиб олишади; кенгайтирилган қўмита йиғилишларида депутатлар, давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари аъзолари, оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирок этади; қўмиталарнинг қўшма мажлисларида бир нечта қўмита аъзоларининг парламент фаолияти билан боғлиқ бўлган муҳим масалаларни кўриб чиқишда иштирок этади.

Миллий қонунчилигимизда белгиланган вазифаларни амалга ошириш учун қўмиталар ташкил қилинса, бир қанча хорижий мамлакатларда (Япония, Франция, Италия) бу вазифалар комиссиялар томонидан амалга оширилади.

Россия Федерацияси баъзи субъектларида битта депутат бир вақтнинг ўзида бир неча қўмита аъзоси бўлиши мумкин экан. Масалан, Челябинск вилоятида битта депутат 2 тагача қўмита аъзоси, Курганск вилоятида 2 та қўмита ва битта комиссия аъзоси бўлиши мумкин[11; С.247.].

Шуни ҳам алоҳида эътироф этиш лозимки, кўп ҳолларда депутатлар ўз ваколатлари муддати даврида ўзи сайланган қўмита таркибида домий фаолият

олиб боради. Бироқ, кўплаб давлатлар қонунчилигида депутатнинг бир қўмитадан иккинчи қўмитага ўтишига тўсиқ белгилаб қўйилмаган.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонуни 7-моддасига кўра, Қонунчилик палатасида бюджет ва иқтисодий ислохотлар қўмитаси, қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси, меҳнат ва ижтимоий масалалар қўмитаси, муҳофаза ва хавфсизлик масалалари қўмитаси, халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар қўмитаси, ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари қўмитаси, экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари қўмитаси тузилиши шарт. Қонунчилик палатасида бошқа қўмиталар ҳам тузилиши мумкин.

2015 йил 29 декабрда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Регламенти тўғрисида”ги қонунга ўзгартириш киритиш орқали Қонунчилик палатаси қўмиталарининг умумий сони, қоида тариқасида, ўн биттадан ошмаслиги кераклиги белгилаб қўйилган. Илгари қоида тариқасида, ўнтадан ошмаслиги кераклиги белгилаб қўйилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2017 йилдаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида, Қонунчилик палатасида соғлиқни сақлаш масалалари бўйича алоҳида қўмита ташкил этиб, унинг аъзолари асосан ҳудудларда фаолият кўрсатса, нур устига нур бўларди, деган масалага алоҳида тўхталиб ўтган эдилар. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида “Фуқароларнинг соғлиғини сақлаш масалалари” бўйича алоҳида қўмита ташкил этилди.

Соғлиқни сақлаш, инсонларнинг соғлиғини таъминлаш, бу борадаги тиббий хизматлар сифатини ошириш масалаларига Қуйи палатанинг масъул қилиб белгиланганлиги **депутатлик корпусининг фаолиятига янги муҳим йўналиш** олиб кирди.

Мазкур янги шакллантирилган қўмита фаолиятига тўталадиган бўлсак, 2018 йилдан депутатларнинг ҳудудларда (13 та туман ва 1 та шаҳар) олиб борган фаолияти доирасида биттадан оилавий поликлиника ва туман (шаҳар) тиббиёт бирлашмаси раҳбарларининг **ҳисоботини эшитиш намунавий** тарзда ташкил этилди ҳамда оммалаштирилди. Соғлиқни сақлаш соҳаси устидан, таъсирчан парламент назорати ўрнатилиши натижасида Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва мутасадди ташкилотлар раҳбарларининг 15 марта ахборотлари қўмитада эшитилди[12].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев Конституция қабул қилинганлигининг 26 йиллиги муносабати билан сўзлаган маърузаларида таъкидлаганидек, “Жаҳон тажрибасига назар ташласак, АҚШ, Россия, Буюк Британия, Болгария, Греция, Латвия, Эстония каби кўплаб

мамлакатларнинг парламентларида коррупцияга қарши курашиш бўйича комиссия ва қўмиталар мавжуд. Ана шу илғор хорижий тажрибалар ва Конституциямиз талаблари асосида Олий Мажлис палаталарида Коррупцияга қарши курашиш бўйича қўмиталар ташкил қилишни таклиф этаман. Ушбу қўмиталар барча бўғиндаги давлат идораларида коррупцияга қарши курашни янада кучайтиришга вакиллик органи сифатида муносиб ҳисса қўшиши лозим” [13].

Шу аснода, Олий Мажлис Қонунчилик палатасида “Коррупцияга қарши курашиш ва суд-ҳуқуқ масалалари” қўмитаси ташки этилди.

Амалдаги қонунларимизда, Қонунчилик палатаси қўмита раиси ўринбосарларининг ваколатлари белгилаб қўйилмаган. Бизнингча, Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисидаги Регламентда қўмита раиси ўринбосарлари ваколатларини ҳам кўрсатиб ўтилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Негаки, қўмита раиси хориж сафарига кетганда, таътилга чиққанида, турли тадбирларда иштирок этганида, ўзининг ҳаётий масалалар билан тўқнаш келганда, қўмита раиси ўрнини билдирмасдан ўринбосарлари ўз ваколатларини амалга оширишлари мақсадга мувофиқ бўлар эди. Қолаверса, қўмита раиси ўринбосари ҳам масъул мансабдор шахс ҳисобланади. Шунинг учун ҳам қонунчилик ҳужжатларимизда уларнинг ваколатларини аниқ белгилаб қўйиш лозим

Парламентлардаги қўмиталар сони, номи ва ваколатларини белгилашда уларнинг фаолияти давлат сиёсатининг барча жабҳаларини қамраб олишидан келиб чиқилади. Бундай ёндашув натижасида хорижий давлатлар парламентлари қўмита ва комиссияларининг сони айтарли даражада салмоқли бўлади. Мисол учун, Япониянинг “Парламент тўғрисида”ги қонунининг 42-моддасига кўра, Маслаҳатчилар палатасида адлия, ташқи сиёсат, молия, маориф, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий маъмурият, ижтимоий муаммолар, меҳнат, қишлоқ хўжалиги, ўрмон ва сув хўжалиги, савдо ва саноат, алоқа, транспорт, қурилиш, шунингдек, бюджет, тафтиш, интизомий ва парламентда ишни ташкил этиш масалалари бўйича комиссиялар тузилади. АҚШ Конгрессида палаталарнинг (солиққа тортиш, иқтисод, Конгресс кутубхонаси, нашрлар бўйича) 4 та умумий ва ҳар бирининг таркибида (Сенатда – 16 та, Вакиллар Палатасида – 22 та) кўплаб қўмиталар тузилган [14; С.456].

Италия, Франция ва бошқа давлатларнинг парламентларида ҳам турли комиссиялар тузилади. Бироқ, комиссияларнинг сони қанчалик кўп бўлмасин, улар давлат томонидан тартибга солиниши лозим бўлган ижтимоий муносабатларни қамраб ололмайдилар. Шунинг учун комиссияларнинг номи уларнинг фаолият соҳаларидан кенгроқ бўлиши мумкин. Мисол учун, қурилиш бўйича комиссиялар нафақат қурилиш, балки ердан фойдаланишни

режалаштириш, картография, топография масалалари билан ҳам шуғулланадилар.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси қўмиталарининг энг муҳим тадбирларидан мажлисларига тўхталадиган ўтадиган бўлсак, Қонунчилик палатаси қўмиталарининг мажлислари палата мажлислари оралиғида заруратга қараб ўтказилади. Мазкур мажлисда қўмита аъзоларининг камида ярми ҳозир бўлса, ваколатли ҳисобланади. Қонунчилик палатаси қўмиталарининг мажлислари очик ҳамда зарурат ёпиқ мажлис ўтказилиши мумкин. Қўмиталарнинг мажлисларига давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотларининг, илмий муассасаларнинг вакиллари, мутахассислар ва олимлар, матбуот органларининг, телевидение, радио ҳамда бошқа оммавий ахборот воситаларининг вакиллари таклиф қилиниши мумкин.

Қонунчилик палатаси қўмиталарида кўриб чиқиладиган масалалар юзасидан яқунда қўмита жами аъзоларининг кўпчилик овози билан қарорлар қабул қилади. Қонунчилик палатаси қўмиталарининг давлат органларига юборилаётган қарорлари улар томонидан кўриб чиқилиши шарт, натижалари ёки кўрилган чоралар тўғрисида, агар қарорда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, узоғи билан бир ойдан кечиктирмай хабар қилиниши кераклиги белгилаб қўйилган

Юридик фанлар доктори М.Миракуловнинг таъкидлашича, давлат бюджети, давлат дастури ва бошқа йирик режалар лойиҳалари ҳамда уларнинг ижроси бўйича ҳисоботларни парламентнинг фақатгина масъул қўмитасигина эмас, балки барча қўмиталари ўз фаолияти йўналишлари бўйича кўриб чиқишлари, хулосаларини тақдим этишлари парламентнинг ўрни ва таъсирини оширишда муҳим аҳамият касб этади[15; Б.51].

Дарҳақиқат, давлат бюджети масаласи бевосита барча қўмиталарга бирдайн тегишлидир. Шу мақсадда ҳам ҳар бир қўмита ўз фаолият йўналишидан келиб чиқиб, асосли таклифларни берса, албатта бу ўзининг ижобий самарасини беради.

2015-2019 йилларда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси қўмиталарнинг тегишли соҳадаги қонунчиликни ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлаган ҳолда чуқур таҳлил қилишга, шу асосда ундаги мавжуд бўшлиқ ва камчиликларни аниқлашга қаратилган фаолияти жонланди. Хусусан, қўмиталар томонидан давлат ва хўжалик бошқаруви органлари раҳбарларининг улар томонидан қонунларга риоя этилиши, Қонунчилик палатаси ва унинг Кенгаши қарорларининг бажарилиши тўғрисидаги ахбороти 285 маротаба эшитилди. Шундан, 2015 йилда -35 та; 2016 йилда – 27 та; 2017 йилда – 33 та; 2018 йилда -53 та; 2019 йилда -137та.

2015 - 2019 йилларда қуйи палатада вазирликлар ва давлат қўмиталари фаолияти самарадорлигини ҳамда мақсадли вазифаларга эришишларини баҳолашнинг асосий мезонларида кўрсатилган вазифаларни бажариш ҳамда уларга эришиш бўйича раҳбарларнинг ҳисоботларини эшитиб бориш амалиёти жорий этилди. Қўмиталар мажлисларида жами 39 та вазирлик ва давлат қўмиталари раҳбарларининг асосий мезонларда кўрсатилган мақсадли вазифаларни бажариш ҳамда уларга эришиш бўйича ҳар чоракда ҳисоботлари эшитилди.

Қўмиталар томонидан ўтган даврда жами 171 та қонун ва қонуности ҳужжатининг ижро этилиши ҳолати бўйича ҳудудларда ўрганишлар ўтказилди. Ушбу назорат-таҳлил тадбирларининг яқунларидан келиб чиққан ҳолда таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилиб, қабул қилинган қарорлар ижро ҳоқимияти органларига юборилди. Шундан, 2015 йилда -22 та; 2016 йилда - 35 та; 2017 йилда - 31 та; 2018 йилда -49 та; 2019 йилда -34та[16].

Хулоса ўрнида таъкидлаб ўтиш лозимки, Олий Мажлис Қонунчилик палатасида фаолият юритаётган қўмиталар қонун ижодкорлиги жараёнида, парламент назоратини амалга оширишда энг асосий ишчи орган ҳисобланади.Шундан келиб чиқиб, қўмиталар фаолияти билан боғлиқ бўлагн қонунчилик ҳужжатларимизни янада такомиллаштиришимиз, улар фаолиятига зарурий ҳуқуқий кафолатлар тизимини яратиб беришимиз лозим.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Кокотов А. Н. Конституционное право России Курс лекций. М. 2006. С. 170.
2. Карасев А.Т. Депутат в системе представительной власти (конституционно-правовое исследование): Автореф. дисс. докт. юрид. наук. – Екатеринбург, 2009. С.143.
3. Нудненко Л.А Конституционно–правовой статус депутата законодательного органа государственной власти в Российской Федерации. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004.– С.249.
4. Карасев А.Т. Депутат в системе представительной власти (конституционно-правовое исследование): Автореф. дисс. докт. юрид. наук. – Екатеринбург, 2009. С.146.
5. Депутат парламента в зарубежных государствах . - М.: Юрид.лит., 1995. - С.28, 79.
6. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: В 4 т. Тома 1-2. Часть общая: Учебник/ Отв. ред. проф. Б.А. Страшун. – 3-е изд. – М., 1999, С. 497.

7. Халилов Э.Х. Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001.– Б.182.
8. Одилқориев Ҳ.Т., Тультеев И.Т. Икки палатали парламент. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005.– Б.44.
9. Любимов А.П. Парламентское право России. – М.: Маркетинг, 2002. – С.134.
10. Парламенты мира. – М.: Интерпракс, 1991. – С.98–99.
11. Нудненко Л.А. Конституционно–правовой статус депутата законодательного органа государственной власти в Российской Федерации. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004.– С.247.
12. [https:// www.parliament.uz](https://www.parliament.uz).
13. [https:// www.prezident.uz](https://www.prezident.uz).
14. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Т. Москва “Бек”. 1 – 2.- М., 1996, С. 456.
15. Миракулов М. Парламент: унинг роли қандай кучайтирилади? Нуқуқ ва бurch. 2017. - № 7 – Б.51.
16. [https:// www.parliament.gov.uz](https://www.parliament.gov.uz)

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Юридик фанлар

**ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТИ ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ**

Хайитов Хушвакт Сапарбаевич
юридик фанлар доктори, доцент

**ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАЖДАНСКОЙ СЛУЖБЫ**

Хайитов Хушвакт Сапарбаевич
доктор юридических наук, доцент

**ISSUES OF IMPROVING THE LEGAL FRAMEWORK OF THE CIVIL
SERVICE**

Khayitov Khushvakt Saparbayevich
Doctor of science in law, associate professor, e-mail: nasaf70@mail.ru

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Хайитов Х.С. Давлат фуқаролик хизмати хуқуқий асосларини такомиллаштириш масалалари // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 138–148. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N16>

Аннотация. Мақолада давлат хизмати мазмуни, унинг назарий-хуқуқий асослари, давлат фуқаролик хизмати принциплари, давлат фуқаролик хизматида қонунийликни таъминлаш ва коррупцияга қарши курашни такомиллаштириш масалалари таҳлил этилган. Шунингдек, давлат фуқаролик хизматида оид қонунчилик ҳужжатларни такомиллаштиришга қаратилган таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: давлат фуқаролик хизмати, давлат фуқаролик хизматчиси, мансабдор шахс, принцип, қонунийлик, одоб-ахлоқ, жавобгарлик, коррупция, манфаатлар тўқнашуви.

Аннотация. В статье анализируется суть государственной службы, ее теоретико-правовые основы, принципы государственной гражданской службы, вопросы обеспечения законности на государственной гражданской службе и вопросы совершенствования антикоррупционной политики. Также были разработаны предложения и рекомендации по

совершенствованию законодательных актов, регламентирующих государственную гражданскую службу.

Ключевые слова: государственная гражданская служба, государственный гражданский служащий, должностное лицо, принцип, законность, этика, ответственность, коррупция, конфликт интересов.

Abstract. In this article the analyzes of the essence of the civil service, its theoretical and legal foundations, the principles of the civil service, issues of ensuring the rule of law in the civil service and issues of improving anti-corruption policy was made. Also, proposals and recommendations were developed for improving the legislative acts that regulates the state civil service.

Key words: civil service, civil servant, government official, principle, legality, ethics, responsibility, corruption, conflict of interest.

DOI: 10.47390/A1342112020N16

Мамлакатимизда “давлат фуқаролик хизмати” тушунчаси расман ҳуқуқий ҳужжатларда қўлланила бошланганлигига кўп вақт бўлмаган бўлса-да, унинг ташкилий ва қонунчилик асосларини янада ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, мамлакатимизнинг яқин ва узоқ истиқболга мўлжалланган ривожланиш стратегиясида давлат хизматини комплекс ривожлантириш асосий вазифалардан бири сифатида белгиланган. Бинобарин, “Замонавий сиёсий ва ҳуқуқий шароитларга мос келадиган давлат бошқарувининг самарали механизмини яратиш муаммосини ҳал қилишда энг муҳим омил бу давлат хизматини ислоҳ қилишдир” [1; – С. 5.].

Давлат фуқаролик хизмати ҳуқуқий муносабат сифатида кўпроқ қайси ҳуқуқ соҳаси билан тартибга солиниши бўйича ҳуқуқшунос олимлар ўртасида кўплаб мунозаралар мавжуд. Бунга сабаб сифатида ушбу муносабатда ҳам оммавий ҳам меҳнат ҳуқуқи нормалари мавжудлигини қайд этиш жоиз. Шу боис, айрим мутахассислар давлат хизматини маъмурий (оммавий) ҳуқуқ билан тартибга солинишини таъкидласа, айрим мутахассислар унинг меҳнат қонунчилиги билан тартибга солинишини мақбуллигини таъкидлайдилар.

Қайд этиш ўринлики, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 18-моддасида айрим тоифадаги ходимлар меҳнатини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг хусусиятлари белгиланган. Унга кўра, давлат хизматчилари ҳам айрим тоифадаги ходимлар қаторига киритилган ҳамда уларнинг меҳнатини тартибга солиш хусусиятлари қонун билан белгиланади дейилган. Шундан англашиладики, давлат фуқаролик хизматчиларининг фаолияти меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинмайди. Бироқ, мазкур модданинг иккинчи қисмида айрим тоифадаги ходимлар меҳнатини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишнинг белгиланадиган хусусиятлари Меҳнат кодексига назарда тутилган

меҳнат ҳуқуқлари ва кафолатларининг даражасини пасайтириши мумкин эмас дейилган. Мазкур қоида давлат фуқаролик хизматчиларнинг меҳнати ҳам миллий ва халқаро даражадаги меҳнат стандартлари билан белгиланишини кўрсатади.

Шу ўринда айрим МДХ давлатларининг давлат хизматчиларига нисбатан меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ҳам маъмурий ва меҳнат қонунчилги амал қилишини қайд этиш ўринлидир. Масалан, Россия Федерациясининг Меҳнат кодекси айрим давлат хизматчиларини меҳнатини тартибга солиш хусусиятларини ўрнатиб қўйган. Буларга хорижда фаолият олиб боровчи дипломатик ваколатхоналар ва консуллик муассасалари, шунингдек давлат муассасалари ва ижро ҳокимияти органлари ваколатхоналарига ишга юборилган шахслар, Қуролли кучлар ва ҳарбий хизмат ўрнига фуқаролик хизматини ўтовчи шахслар киритилган [2; – С. 272.]. Худди шундай қоидаларни Қирғизистон Республикаси Меҳнат кодексига ҳам кўриш мумкин [3;].

Тожикистон Республикасининг 2016 йил 23 июлда янги таҳрирда қабул қилинган Меҳнат кодексининг 3-бўлими “Айрим тоифадаги ходимлар меҳнатини тартибга солишнинг хусусиятлари”га бағишланган. Мазкур бўлимнинг 28-бобида Тожикистон Республикаси Олий Мажлиси Намояндагон мажлиси депутатлари, судьялар, давлат хизматчилари, ҳарбий хизматчилар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари, дипломатлар, шунингдек, давлат ва нодавлат ташкилотларининг бошқа ходимлари меҳнатини тартибга солиш хусусиятлари белгиланган. Хусусан, Тожикистон Меҳнат кодексининг 286, 287, 288-моддаларида юқорида номлари келтирилган ходимларнинг меҳнати мазкур Кодекс ва хизматга кириш тартиби ва унинг махсус шартлари, хизматни ўташ ва ундан бўшаш тартиби, меҳнатнинг махсус шарт-шароитлари, меҳнатга ҳақ тўлаш шартлари, таътиллар, шунингдек қўшимча имтиёзлар, кафолатлар ва чекловларни ўрнатовчи Тожикистон Республикасининг бошқа норматив ҳужжатлари билан тартибга солиниши мустаҳкамланган [4; 359-с.].

Қозоғистон Республикасининг 2015 йил 23 ноябрда (янги таҳрирда) қабул қилинган Меҳнат кодексининг “Айрим тоифадаги ходимлар меҳнатини тартибга солишнинг хусусиятлари” деб номланувчи 12-бобида фуқаролик хизмати (139-модда); давлат хизматчилари, Парламент ва Маслиҳат депутатлари, Қозоғистон Республикаси судьялари (143-модда); ҳарбий хизматда турган шахслар, махсус давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, давлат фельдъегерлик хизмати ходимлари (144-модда) меҳнатини тартибга солиш ушбу хизматлар ҳақидаги қонунларда белгиланган хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда мазкур кодекс билан тартибга солиниши мустаҳкамланган [5; – С. 66-71.].

Ушбу давлатлар меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари давлат хизматчиларини айрим тоифадаги ходимлар тоифасига киритади ҳамда улар меҳнатини тартибга солишга нисбатан ушбу хизматлар ҳақидаги қонунларда белгиланган хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда меҳнат қонунчилиги татбиқ этилишини билдиради. Таъкидлаш лозимки, мазкур давлатларда давлат хизмати ва давлат хизматчилари мақомини белгилашга қаратилган бир қатор махсус қонун ҳужжатлари ишлаб чиқилган.

Бундан ташқари бу соҳада ўзига хос тажриба шакллантирган давлатлар ҳам бор. Хусусан, Грузиянинг 2006 йилдаги Меҳнат кодексининг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, ушбу кодекс фақат хусусий сектор учун амал қилган [6]. Давлат ташкилотларидаги меҳнат муносабатлари эса бошқа алоҳида қонун билан тартибга солинган.

Ҳуқуқшунос Ш.Исмоиловнинг фикрича, “Меҳнат кодексининг фақат хусусий секторда амал қилиши бюджет ташкилотлари, давлат улуши бўлган ташкилотлар, давлат ташкилотлари учун кўп сонли ва катта ҳажмдаги алоҳида қонун ҳужжатларини қабул қилишини талаб қилади. Кўп сонли ҳужжатларда мутаносибликни таъминлаш мураккаб вазифага айланади. Шу нуқтаи назардан ҳам давлат, ҳам хусусий сектор учун унификация қилинган умумий қоидалар бир-биридан ажратилишига олиб келиб, бу ҳуқуқий тартибга солиш жиҳатидан самарали бўлмаслиги мумкин” [7; – Б. 34.]. Бизнингча Ш.Исмоиловнинг фикри бироз мунозарали. Чунки, давлат хизматига оид махсус қонунчиликда давлат хизматчиларнинг меҳнатини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари акс эттирилади. Шунингдек, махсус қонун қамраб олмаган меҳнат муносабатлари меҳнат қонунчилигига ҳавола этилиши орқали улар ўртасида узвийликни таъминлаш мумкин.

Мамлакатимизда давлат-хизмат муносабатларининг ягона қонун билан тартибга солинмаганлиги, ушбу муносабатларда кўплаб чалкашлик ва тушунмовчиликларни юзага келтирмоқда. Масалан, айрим ижро этувчи ҳокимият органларига юклатилган вазифаларнинг декларатив хусусиятга эгаллиги, уларни амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмлари етарли эмаслиги, вазифаларнинг такрорланиши ва давлат томонидан ортиқча тартибга солиш ҳолатларининг мавжудлиги меҳнатни самарали ташкил этишга ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда [8:]. Шу боис, давлат хизмати ҳақидаги қонунчиликда меҳнатни ташкил этиш ва тартибга солиш бўйича аниқ чегарани белгилаш лозим.

Умуман олганда, давлат фуқаролик хизмати давлат фуқаролик хизматчиларнинг профессионал (касбий) фаолияти бўлиб, у бир нечта ҳуқуқ соҳалари билан тартибга солинади. Яъни, давлат хизматчиси фаолияти

конституциявий, маъмурий, молиявий, меҳнат ва бошқа соҳавий қонунчилик ҳужжатлари билан ҳам ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинади. Давлат фуқаролик хизматчиси ва давлат органи ўртасидаги хизмат-шартномавий муносабатлари давлат хизмат муносабатларининг алоҳида қисми ҳисобланиб, у хизмат шартномаси асосида вужудга келади ва ушбу муносабатлар бир вақтнинг ўзида маъмурий, меҳнат ҳамда халқаро меҳнат ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Мутахассис Ш.Исмоиловнинг фикрича, “Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси ва меҳнат тўғрисидаги бошқа қонун ҳужжатлари давлат хизматчилари меҳнاتини тартибга солишга нисбатан қўлланилади. Демак, давлат хизматчиларининг меҳнатини тартибга солишга нисбатан фақат маъмурий қонун ҳужжатлари татбиқ этилмайди. Бунинг яна бир асосий сабаби маъмурий қонун ҳужжатлари тартибга солинадиган меҳнат муносабатларининг барчасини қамраб олиш имконига эга эмас” [9; – Б. 36.]. Мазкур фикрни қўллаб-қувватлаган ҳолда давлат хизматчилари фаолиятини меҳнат қонунчилиги асосида тартибга солишнинг муҳим эканлигини қайд этиш ўринлидир.

Давлат фуқаролик хизмати ҳуқуқий институт сифатида ўзаро боғлиқ бўлган бир турдаги ижтимоий муносабатлар, яъни давлат фуқаролик хизматини тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидир. Давлат фуқаролик хизматининг тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ўрнини топган. Асосан, ушбу меъёрларни уларнинг манбасига қараб конституциявий, қонуний ва қонун ости меъёрларига ажратиш мумкин.

Конституция давлат ҳокимиятини шакллантириш ва амалга ошириш муносабатларини тартибга солиши туфайли давлат фуқаролик хизматини ҳуқуқий тартибга солишда муҳим ўрин эгаллайди [10; – С. 19.]. Конституция нормалари умумий ваколат берувчи нормалар сифатида қаралади [11; - С. 72.]. Академик С.С.Алексеев умумий ваколат берувчи нормаларни ҳуқуқ принципларига тенглаштириб, ижтимоий ҳаётдан фаол импульслар, сигналларни қабул қилиб, сўнгра уларни умумий тартибга солиш асослари сифатида ҳуқуққа татбиқ этиш ва шу орқали ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш характери ва йўналишларини аниқловчи “узатиш механизми”, фаол марказ сифатида таърифлайди [12; – С. 238.].

Ушбу фикрга қўшилган ҳолда Конституциянинг кўплаб норма ва принциплари давлат хизматини ташкил этишнинг устувор принциплари ҳисобланади. Чинончи, давлат фуқаролик хизматининг конституциявий-ҳуқуқий принциплари гуруҳига давлатнинг асосий қонун ҳужжатида мустаҳкамланган ҳамда давлат фуқаролик хизматининг мақсади, асосий

вазифалари, функциялари ва объектив қонуниятларини ифодаладиган қоидалар киритилган [13; – Б. 20.]. Конституциявий-ҳуқуқий принциплар қуйидагилардир:

а) қонунийлик; б) давлат фуқаролик хизматиға киришда фуқароларға тенг имкониятларнинг яратиб берилиши; в) давлат бошқарувида фуқароларнинг иштироқи; г) давлат фуқаролик хизмати ҳокимият тизимининг бўлиниши асосида амалга оширилиши.

Мутахассис А.В. Гусев қайд этганидек, “Давлат хизматини ҳар томонлама, тармоқлараро тушунишдан келиб чиқадиган бўлсак, давлат органларида давлат лавозимларини эгаллаб турган шахсларнинг профессионал хизмат (меҳнат) фаолияти орқали давлатнинг вазифалари ва функцияларини амалга оширишга қаратилган фаолият эканлигини тушуниш мақсадга мувофиқдир” [14; – С. 7-8.]. Яна бир мутахассис Л. А. Чиканованинг фикрича, “Давлат хизматчисининг профессионал хизмат фаолияти - бу маълум бир давлат органида эгаллаган лавозимиға мувофиқ вазифаларни бажариш фаолияти” [15; – С. 8.] ҳисобланади. Муаллифлар жамоаси томонидан чоп этилган рисода белгиланишича “Давлат хизмати – бу қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат лавозимида давлат хизматини амалга ошираётган хизматчиларнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатдан давлат вазифа ва функцияларини амалга оширишга қаратилган профессионал фаолиятидир” [16; – Б. 19.]. Шундан маълум бўладики, ушбу фаолият оммавий-ҳуқуқий характер касб этади.

Таъкидлаш лозимки, давлат хизматиға фуқароларнинг ёлланиши ёки мансабларни эгаллаши бир қатор аниқ механизмлар орқали амалга ошади. Бунинг учун фуқаролар муайян ҳуқуқий, ташкилий талабларға жавоб бериши, ўзига юклатилган хизмат масъулиятини бажариш лаёқатиға эга бўлиши лозим. Бугунги кунда кўпгина мамлакатларда давлат хизматиға кириш учун бир қанча талаблар белгиланган бўлиб, улар мазмунан ўзаро ўхшашдир. Яъни, бунга кўра шахс тегишли мамлакатнинг фуқароси бўлиши, ўн саккиз ёшға тўлган бўлиши, давлат тилини яхши билиши, тегишли касб маълумотиға эга бўлиши ва давлат хизмати тўғрисидаги қонунчиликда белгиланган бошқа талабларға жавоб берадиган бўлиши шарт.

Мамлакатимизда ҳам давлат хизматиға киришда Ўзбекистон Республикаси фуқаролиғиға эга бўлиш талаб этилади. Қайд этиш жоизки, хорижий давлатларнинг фуқаролари ва фуқаролиғи бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси Президентининг алоҳида қарорлари билан ўрнатилган тартибда давлат фуқаролик хизматчиси лавозимини эгаллаши мумкин бўлади.

Фуқароларнинг давлат хизматиға қабул қилиш жараёни ҳам замон талаблари даражасида такомиллашувни талаб этади. Масалан, бугунги кунда давлат хизматиға қабул қилишда номзодларнинг аниқ натижаларға

йўналтирилган компетенцияларни эгаллаши талаб этилади. Бундан ташқари, мазкур жараён ҳам юқорида даражада шаффоф амалга оширилиши, ушбу йўналишда ҳам жамоатчилик назоратини кучайтириш талаб этилади. Зеро, “Демократик ҳуқуқий давлат сари бораётган ҳар қандай давлатда давлат ва фуқаро ўртасида ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга асосланган юридик алоқадорлик мавжуд бўлади. Мазкур алоқалар турли демократик шакл ва усуллар орқали амалга оширилади. Ушбу муносабатлар тизимида жамоатчилик назорати муҳим аҳамият касб этиб, айниқса, сўнгги йилларда унинг аҳамияти тобора ошиб бормоқда” [17; – С. 93-99.].

Мамлакатимизда давлат хизматини янада такомиллаштириш 2017 йил 8 сентябрда эълон қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислоҳотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонида аниқ вазифа сифатида белгиланган [18;]. Унга кўра, давлат хизматчиларининг профессионал корпусини яратиш мақсадида давлат хизматини ташкил этиш, шу жумладан, ҳуқуқий мақоми, давлат хизматчиларининг классификацияси, хизматга қабул қилишнинг шаффоф механизмлари (танлов асосида), кадрлар захирасини шакллантириш, хизматни ўташ, ахлоқ нормаларига риоя этилишини таъминлаш масалаларини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш зарур.

Ушбу Концепцияни амалга ошириш доирасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 октябрдаги “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони [19;] ва “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори [20;] қабул қилинди.

Мазкур ҳужжатлар асосида давлат хизматини янада такомиллаштириш ва ислоҳ қилишнинг бир қатор устувор йўналишлари белгиланганди. Улар орасида давлат хизматига очик мустақил танлов асосида қабул қилиш, бу номзоднинг барча устунликлари ва афзалликларини, шу жумладан унинг ахлоқий ва ватанпарварлик фазилатларини холисона баҳолаш мезони алоҳида қайд этилган.

Давлат хизматини ўташ давлат хизмати институтининг асосий элементи бўлиб, унда давлат хизматчиларининг ҳуқуқий мақоми амалга оширилади. Хизматни ўташ бир бутун жараён бўлиб, кўпгина илмий адабиётларда бу жараён қуйидаги босқичлардан иборат бўлиши қайд этилади:

давлат хизматига қабул қилиш; давлат хизматчиларини аттестациядан ўтказиш ва уларнинг малакасини ошириш; малака даражалари ва махсус унвонлар бериш; давлат хизматчисини бошқа лавозимга ўтказиш; давлат

хизматчисини рағбатлантириш; давлат хизматчисининг жавобгарлиги; давлат хизматининг тугатилиши.

Давлат хизматини ўташнинг асосий босқичи – бу давлат лавозимини эгаллашдир. Давлат лавозимини эгаллаш фуқаронинг мансаб ҳуқуқлари, мажбуриятлари, чекловлар ва ҳуқуқий жавобгарликнинг субъектига айланганидан далолат беради. Давлат лавозимларини эгаллашда қонунчиликда ўрнатилган ҳолларда баъзи бир чекловлар ўрнатилиши мумкин. Жумладан, фуқаролар қуйидаги ҳолларда давлат хизматида бўлиши ёки давлат лавозимини эгаллаши мумкин эмас:

фуқаро суд ҳукми билан муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилган бўлса;

суд томонидан фуқаронинг белгиланган муддатда давлат лавозимини эгаллаши тақиқланган бўлса;

тиббий муассасанинг хулосасига кўра, давлат мажбуриятларини бажаришга нолойиқ бўлса;

ўзаро яқин қариндошларнинг бўйсунуви асосида давлат хизматини битта давлат органи (корхонаси) да ўташи ва бошқа ҳолатлар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 октябрдаги ПФ-5843-сон Фармони мамлакатимизда ягона кадрлар сиёчати юритилишини таъминлашга хизмат қилиши билан алоҳида аҳамиятга эга. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги ташкил қилинди ва у давлат органлари ва ташкилотларида ходимларни бошқариш ва инсон ресурсларини ривожлантириш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш учун масъул этиб белгиланди.

Яна бир муҳим масала. Давлат хизматчиларини тайёрлаш ва узлуксиз равишда уларнинг малакасини ошириш ҳисобланади. Зеро “Давлат-хизмат муносабатларида давлат хизматчиси, унинг одоби ва ҳуқуқий мақоми марказий ўрин эгаллайди. Зеро давлат хизматчисининг шахсий ва профессионал қобилиятларини ривожлантирмасдан туриб, улардан сифатли фаолият кўрсатишини кутиб бўлмайди” [21; – Б. 31.]. Шу боис, келгусида давлат бошқаруви мутахассислиги бўйича бакалавр даражасида мутахассислар тайёрлаш тизмини йўлга қўйиш долзарб аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, давлат фуқаролик хизматида оид механизмларни янада такомиллаштириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Ўзбекистон Республикаси давлат хизмати қонунчилигида ва қубул қилиниши кузда тутилаётган “**Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида**”ги **қонунига** “хизмат контракти” тушунчасини киритиб, давлат хизматчиларини эгаллаган лавозимларига қараб уларни ҳуқуқ ва мажбуриятлари, лавозим

доирасидаги вазифа ва функциялари, қасамёди, имтиёзлар, ижтимоий ҳимоя, жавобгарлик масалалари акс эттирилган шартномавий муносабатларни тартибга соладиган нормаларни киритиш жоиз;

2. Ўзбекистон Республикасида давлат хизматида оид муносабатларни тизимли асосда тартибга солиш мақсадида “Ўзбекистон Республикаси давлат хизмати асослари тўғрисида”ги қонун қабул қилинса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ўзбекистон Республикаси “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги қонун лойиҳасида давлат хизматчиларинг тўлиқ таркиби ҳақида норма мавжуд эмас. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат фуқаролик хизмати тизimini тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида давлат хизмати давлат фуқаролик хизмати ва махсус (харбий ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари) хизматида бўлиниши келтириб ўтилган;

3. Ўзбекистон Республикасининг “Манфаатлар тўқнашуви тўғрисида”ги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ҳамда давлат хизматида манфаатлар тўқнашуви ҳақида хабар бермаганлик учун мансабдор шахсларга маъмурий жавобгарлик чораларини белгилаш жоиз;

4. Давлат хизматчилар фаолиятини шаффоф тарзда ташкил этиш мақсадида давлат хизматчиларининг даромадлари, мол-мулки ва манфаатлар тўқнашувини декларация қилиш тартибини ҳуқуқий жиҳатдан батафсил белгилаш жоиз. Шунингдек, бугунги кунда қонунчиликда таълим ва қурилиш соҳаларида “Коррупциясиз соҳа” лойиҳаси амалга оширилмоқда. Бизнингча, “Коррупциясиз соҳа” лойиҳаси барча соҳаларда бўлиш керак. Шу боис, мазкур йўналишда намунавий лойиҳа ишлаб чиқиш ва уни барча вазирлик ва идоралар фаолиятига жорий этиш мақсадга мувофиқ;

5. Ҳозирги кунда кўп хорижий давлатларда давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятини соддалаштириш, улар сонини қисқартириш масаласи кўтарилмоқда. Маълумки, масофавий ишлар ўзининг камхаржлиги (яъни унда ташкилот электр-энергияси тежаллади, иш самарадорлик ва натижадорлиги яққол кўринади) билан характерланади. Айниқса, 2020 йилда рўй бераётган коронавирус пандемияси ва глобал инқироз ҳолатлари масофавий ходимлар сонининг кескин кўпайишига сабаб бўлди. Ўз навбатида, мазкур масофадан туриб ишлаш усули муайян даражада ўзининг ижобий жиҳатларини исботламоқда. Шу боис, давлат хизматида масофавий хизматни ўташ тартибини ҳуқуқий жиҳатдан батафсил тартибга солиш жоиз. Чунки, давлат хизматида ишни масофавий усулда ташкил этишга оид меҳнат стандартларнинг мавжуд эмаслиги кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради. Бунинг олдини олиш бўйича хорижий мамлакатларда алоҳида ҳуқуқий асослар яратилган.

Хулоса қилиб айтганда, давлат фуқаролик хизмати қонунчилик асосларини тизимлаштириш асосида қайта кўриб чиқиш, улардаги зиддиятларни бартараф этиш, фуқароларни давлат хизматига қабул қилишда ҳолис ва қатъий мезонлар асосида шаклланган механизмларни жорий этиш давлат фуқаролик хизматида янада малакали кадрлар корпусини шакллантиришга ёрдам беради. Шунингдек, давлат хизматида соғлом муҳит қарор топишига, давлат хизматларининг сифатини оширишга, ижтимоий-ҳуқуқий барқарорлик янада мустаҳкамланишига хизмат қилади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Кудис Э.В. Государственная гражданская служба как форма реализации публичных интересов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, – Ростов-на-Дону, 2006. – С. 5.
2. Трудовой кодекс Российской Федерации. –М.: Проспект, 2019. – С. 272.
3. <http://ud.gov.kg/index.php/ru/news/2-uncategorised>
4. Трудовой кодекс Республики Таджикистан. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2018. - 359 с.
5. Трудовой кодекс Республики Казахстан. – Алматы: ЮРИСТ, 2019. – С.66-71.
6. <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/1155567?publication=11>
7. Исмоилов Ш. Давлат фуқаролик хизматчилари меҳнатини ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари // “Ўзбекистонда давлат фуқаролик хизмати тизимини ривожлантириш истиқболлари” мавзуидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллар тўплами. – Тошкент: “ADAD PLYUS”, 2020. – Б. 34.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 8 сентябрь // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 37-сон, 979-модда.
9. Исмоилов Ш. Давлат фуқаролик хизматчилари меҳнатини ҳуқуқий тартибга солишнинг хусусиятлари // “Ўзбекистонда давлат фуқаролик хизмати тизимини ривожлантириш истиқболлари” мавзуидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллар тўплами. – Тошкент: “ADAD PLYUS”, 2020. – Б. 36.
10. Kotchegura A. Civil Service Reform in Post-Communist Countries. The Case of the Russian Federation and the Czech Republic, , Leiden University Press, 2008. – P. 50, Шерстобоев О.Н. Правовые основы гражданской службы: учебное пособие. – Новосибирск: изд-во СибАГС, 2015. – С. 19.

11. Ливеровский А.А. Рациональная модель конституционного регулирования // LEX RUSSICA, № 1 (146)/2019. – С. 72.
12. Алексеев С.С. Теория права. – М.: Издательство БЕК, 1995. – С. 238
13. Давлат фукаролик хизмати : ўқув қўлланма / Э. Т. Хожиев, Г. С. Исмаилова, М. А. Рахимова. – Тошкент: Vaktria press, 2015. – Б. 20.
14. Гусев А.В. Государственная гражданская служба Российской Федерации: проблемы правового регулирования: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук, – Екатеринбург, 2009. – С. 7-8.
15. Чиканова Л. А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: теория и практика: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук, – Москва, 2005. – С. 8.
16. Давлат хизмати: миллий ва хорижий тажриба. Рисола / Х.Азизов, Э.Хожиев, А.Йўлдошев, Ш.Асадов, Д.Бекжанов, Ф.Юлдашева. – Тошкент: 2018 й. – Б. 19.
17. Хайитов Х.С. Общественная экспертиза законопроектов в Республике Узбекистан: проблемы и перспективы // Актуальные проблемы юриспруденции Сборник статей по материалам V международной научно-практической конференции. – Новосибирск, 2017. – С. 93-99.
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 8 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.10.2019 й., 06/19/5843/3900-сон.
19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 октябрдаги “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.10.2019 й., 07/19/4472/3906-сон.
20. “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.10.2019 й., 07/19/4472/3906-сон.
21. Хайитов Х. Давлат хизматчиси одоб-ахлоқи – коррупцияга қарши курашишнинг таъсирчан омили сифатида / – Тошкент: Ўзбекистон қонунчилиги таҳлили журнали. № 3. 2019. – Б. 31.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Педагогика фанлари

ОРГАНИЗАЦИЯ ДОМАШНЕЙ РАБОТЫ ПО ИНФОРМАТИКЕ, НА ОСНОВЕ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Мамаджанова Светлана Валентиновна, Джураев Икбол Илёсович,
Коканд ГПИ, преподаватели кафедры методика преподавания информатики

МОБИЛ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ АСОСИДА ИНФОРМАТИКА ФАНИ УЧУН УЙ ВАЗИФАЛАРИНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ

Мамаджанова Светлана Валентиновна, Джураев Икбол Илёсович,
Қўқон ДПИ, Информатика ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчилари

ORGANIZATION OF HOME WORK IN THE COMPUTER SCIENCE BASED ON MOBILE TECHNOLOGIES

Mamadjanova Svetlana Valentinovna, Djuraev Ikbol Ilyosovich,
Kokand SPI, the teacher's of the Department of information teaching methodology

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Мамаджанова С.В., Джураев И.И. Организация домашней работы по информатике, на основе мобильных технологий // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 149–154. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N17>

Аннотация: В данной статье рассмотрены проблемы учащихся возникающие при выполнении домашнего задания по информатике. Проведен сравнительный анализ ряда компьютерных программ и мобильных приложений, которые могут с успехом использоваться учащимися при выполнении домашнего задания в домашних условиях.

Ключевые слова: домашнее задание, мобильное устройство, мобильное обучение, мобильное приложение, Калькулятор систем Счисления, PascalGUI

Аннотация: Ушбу мақолада ўқувчиларнинг информатика фанидан уй вазифаларини бажариш жароёнида келиб чиқадиган муаммолари кўриб чиқилган. Уй вазифасини уй шароитида бажаришида ўқувчилар томонидан муваффақиятли ишлатилиши мумкин бўлган бир қатор компьютер ва мобил иловаларнинг қиёсий таҳлили келтирилган.

Калим сўзлар: уй вазифа, мобил қурилма, мобил ўқитиш, мобил илова, Саноқ тизими калкулятор, PascalGUI

Abstract: This article discusses the problems of students arising from homework in computer science. A comparative analysis of number of computer programs and mobile applications that can be successfully used by students when doing homework at home is carried out.

Keywords: homework, smartphone, mobile-learn, mobile app, Number System Calculator, PascalGUI.

DOI: 10.47390/A1342112020N17

Одной из форм учебной деятельности, направленной на усвоение и запоминание изложенного материала является домашнее задание. Домашнее задание также является проверкой, которая позволяет учителю изучить динамику усвоения учебного материала. [1] Правильно организованное домашнее задание может быть мотиватором пробуждения интереса к изучаемому предмету, выявление особых способностей у учащихся, например склонность к программированию.

Организация домашней учебной работы – это часть общей проблемы совершенствования учебно-воспитательного процесса в школе. [2] Особую трудность представляет собой выполнение домашнего задания при изучении многих тем по информатики, так как предмет информатика неразрывно связан не только с изучением теоретического материала, но и с выполнением практических заданий. Проанализировав учебники Информатики для 5-11 классов, предлагаемых Министерством народного образования Республики Узбекистан, мы можем заметить, что большинство упражнений для домашнего задания сводятся к изучению теоретического материала, а не к выполнению практических заданий. Возможно авторами данных учебников, был учтен тот факт, что не все учащиеся имеют персональный компьютер. Для успешного выполнения домашнего задания по информатике зачастую требуется создание специального условия, наличие компьютера. Отсутствие компьютера у учащегося может являться причиной к невыполнению домашней работы, потеря интереса к изучаемому предмету. Это проблема может быть успешно решена путем применения мобильных устройств, число которых в несколько раз превышает число персональных компьютеров. Результаты опросов показали, что 74,2 % обучающихся имеют в своем распоряжении смартфоны с операционной системой Android, 14,5 % имеют Iphone с ОС IOS, а использование смартфона своего или родителей в домашних условиях почти 100% [3].

Эти результаты дают нам право использовать мобильные устройства при выполнении домашнего задания по некоторым темам курса информатики.

Школьный курс информатики в Республике Узбекистан включают в себя изучение офисных программ, графических редакторов и программирование. Выполнение домашнего задания по данным разделам вполне выполнимы на базе мобильных приложений.

Проведем сравнительный анализ (табл. 1.) ряда компьютерных программ и мобильных приложений, которые могут с успехом использоваться учащимися при выполнении домашнего задания в домашних условиях.

Таблица 1. Сравнительный анализ компьютерных программ и мобильных приложений

Темы	Класс	ПО компьютера для ОС Windows	Мобильные приложения для ОС Android
Выполнение практических заданий в Paint	5	Paint	Мобильные версии Paint, Paint for Android
Текстовый редактор MS Word	6	MS Word	WPS Office Word
Системы счисления	7	Калькулятор – Вид - Программист	Калькулятор систем Счисления, Radix calc+
Поиск информации в сети Интернет	7	Internet Explorer, Google Chrome, Opera	Мобильные версии Google, Opera
Электронная почта	7	E-mail	G-mail
Логические операции	8	Программа тренажер Логика	Logic Calculator
Электронная таблица	8	MS Excel	WPS Office Excel
Программирование на языке Паскаль	9	PascalABC.Net	PascalGUI, Pascal N-IDE
Создание веб-страницы	9	Текстовый редактор Блокнот	Учим HTML, HTML Editor, Самоучитель HTML и CSS, SoloLearn
Выражения и формулы в MS EXCEL	10	MS Excel	WPS Office Excel
База данных	10	MS Acces	WPS Office Acces, Learn MS Access
Среда программирования Delphi	10	Delphi 7	Delphi XE7- первый шаг, Примеры Delphi: Научиться кодировать

Работа с графическими объектами в PhotoShop	11	Adobe Photoshop	SketchBook
Основы веб-дизайна	11	Macromedia Flash	Web Development(HTML, CSS, JS)

Анализ программных средств позволит выбрать для организации процесса выполнения домашнего задания с использованием мобильных средств бесплатные приложения, простые в использовании, перспективные для целей образования.

Рассмотрим на примере выполнение предлагаемых заданий некоторых тем по информатике с учетом использования мобильных приложений.

Пример 1. Выполните перевод чисел (рис 1.) «Информатика» 7 класс Авторы: Б.Балтаев, М.Махкамов, А.Азаматов, С.Рахманкулова (упр.5 стр. 33) [4]

А) $10111101_2 \rightarrow ?_{10}$

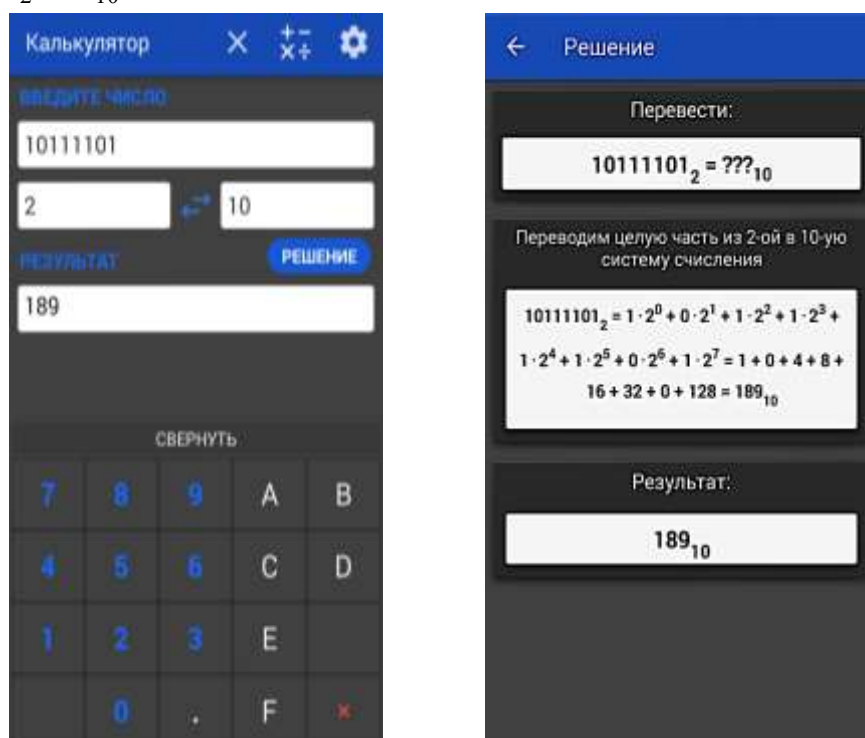

Рис 1. Результат решения данного примера в мобильном приложении «Калькулятор систем Счисления»

Пример 2. Составить программу по выводу на экран значений цифр от 1 до 100. (рис 2.) «Информатика» 9 класс Авторы: Б.Болтаев, А.Азаматов, А.Аскар, М.Садыков, Г.Азаматова (упр.3 стр. 83) [5]

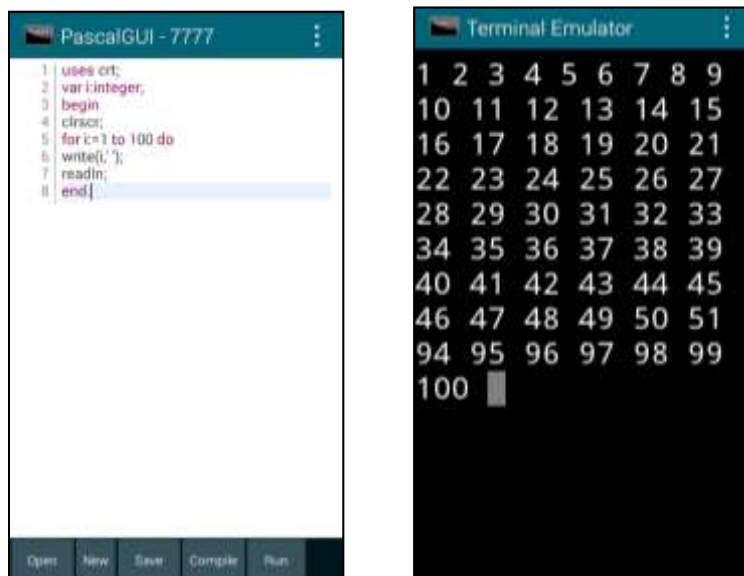

Рис 2. Результат решения данного примера в мобильном приложении PascalGUI

Мобильное устройство по своей сути представляет собой портативный компьютер, подчас превосходящий возможности школьных компьютеров, поэтому на уроках информатики мобильные устройства могут применяться как средства для выполнения практических работ (например, при изучении тем, связанных с сетью Интернет и технологиями передачи информации). При изучении основ алгоритмизации и программирования мобильные устройства могут применяться в качестве целевых платформ (наряду с персональными компьютерами). [6]

Из приведенные примеров выше, мы можем прийти к выводу, что использование мобильных приложений при выполнении домашнего задания по информатике, не только помогает выполнить правильно задание, но и может мотивировать учащегося к самостоятельному выполнению более сложных заданий, сделать обучение лично значимым.

Кроме того, можно использовать мобильные устройства как систему повторений учебного материала, представленных в виде тестов. В учебниках Информатики в конце каждого раздела предлагается набор тестовых заданий для проверки знаний учащихся и преподавателю не составит большого труда подготовить приложение с вопросами теста. Подобные приложения учащийся может использовать для подготовки к промежуточному или итоговому контролю. Такой подход особенно актуален ввиду ограниченного количества учебных часов и специфики запоминания информации человеком. Обобщая все выше сказанное, можно сказать, что использование мобильных устройств для выполнения домашнего задания по информатике:

- 1) Позволит обеспечить непрерывность и целостность образовательного процесса, сократить разделение между теорией и практикой
- 2) Позволит учитывать индивидуальные способности обучающихся
- 3) Способствует осознанию обучающимися своих сильных и слабых возможностей обучения
- 4) Повысит эффективность обучения информатики, за счет возможности проведения быстрых тестов в конце каждого раздела
- 5) Повысит интерес к изучаемому предмету

Таким образом, мы показали, что использование технологий «мобильного обучения» при выполнении домашнего задания по некоторым темам курса «Информатики» общеобразовательной школы повышает эффективность подготовки школьников по информатике за счет персонализации познавательного интереса, повышения значимости самостоятельной работы, ориентации на функции, потребности, способности каждого школьника.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Шахова М.А. Организация домашней работы. [Электронный ресурс] Социальная сеть работников образования nsportal.ru
2. Нахаева Анастасия Михайловна. Методические рекомендации. "Организация домашней работы в образовательном учреждении". <https://urok.1sept.ru/статьи/580007/>
3. We are social – Мировая социальная статистика роста рынка мобильных телефонов и приложений. [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.wearesocial.com/ (дата обращения: 20.12.2019).
4. «Информатика» 7 класс Б.Балтаев, М.Махкамов, А.Азаматов, С.Рахманкулова (упр.5 стр. 33)
5. «Информатика» 9 класс Б.Балтаев, А.Азаматов, А.Аскарлов, М.Садыков, Г.Азаматова (упр.3 стр. 85)
6. Новиков Максим Юрьевич. Возможности применения мобильных технологий в школьном курсе информатики [Электронный ресурс] Педагогическое образование в России. 2017 г.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2020. -№ 1(1).
ISSN: 2181-1342 (Online)
<https://scienceproblems.uz>

Психология фанлари

**РАҲБАР ПСИХОЛОГИК КОМПЕТЕНТЛИГИНИ
МОДЕЛЛАШТИРИШГА АМАЛИЙ ЁНДАШУВ**

Ҳайитов Ойбек Эшбоевич

психология фанлари номзоди, доцент

Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни илмий-методик таъминлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш маркази директорининг илмий-методик ишлар бўйича ўринбосари

**ПРАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К МОДЕЛИРОВАНИЮ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ**

Хайитов Ойбек Эшбоевич

кандидат психологических наук, доцент,

Заместитель директора по научно-методической работе Центра научно-методического обеспечения, переподготовки и повышения квалификации специалистов по физической культуре и спорта

**PRACTICAL APPROACH TO MODELING THE PSYCHOLOGICAL
COMPETENCY OF A LEADER**

Khayitov Oybek

Candidate of psychological Sciences (PhD), associate Professor,

The Center of scientifically-methodical providing for retraining and professional development of specialists in physical culture and sport

Иқтибос келтириш учун / For citation / Для цитирования:

Ҳайитов О.Э. Раҳбар психологик компетентлигини моделлаштиришга амалий ёндашув // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. – 2020. – № 1(1). – Б. 155–166.
<https://doi.org/10.47390/A1342112020N18>

Аннотация: Ушбу мақолада олий таълим муассасаси ўрта бўгин раҳбарига психологик компетентлигини ривожлантириш шартлари масаласи ёритилган. Унда дастлаб олий таълим муассасаси ўрта бўгин раҳбарининг ижтимоий-психологик ва аутопсихологик

компетенциялари кластери аниқлаштириб олинган. Эмпирик таҳлилларга таяниб олий таълим муассасаси ўрта бўғин раҳбарининг психологик компетентлиги моделининг таркибий компонентлари аниқланган.

Калит сўзлар: раҳбар, бошқарувчи, олий таълим муассасаси, ўрта бўғин раҳбари, “Мен” концепцияси, компетентлик, компетенция, аутопсихологик компетенция, ижтимоий-психологик компетенция, компетенциялар кластери, психологик компетентлик, модель.

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития психологической компетентности у руководителей среднего звена высшей школы. Первоначально был составлен кластер социально-психологических и аутопсихологических компетенций руководителя средней ступени высшего образования. На основе эмпирического анализа выявлена компоненты модели психологической компетентности руководителя среднего звена вуза.

Ключевые слова: руководитель, менеджер высшего учебного заведения, руководитель среднего звена, «Я-концепция», компетентность, компетенция, аутопсихологическая компетенция, социально-психологическая компетенция, кластер компетенций, психологическая компетентность, модель.

Abstract: The article deals with the problem of the development of psychological competence among middle managers of higher education. Initially, a cluster of socio-psychological and autopsychological competences of the head of the secondary level of higher education was compiled. On the basis of empirical analysis, the components of the model of psychological competency of the head of the middle level of the university are revealed.

Key words: head, manager of a higher educational institution, middle manager, self-concept, competency, competence, autopsychological competence, socio-psychological competence, competence cluster, psychological competency, model.

DOI: 10.47390/A1342112020N18

Мавзунинг долзарблиги. Жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий соҳасида охирги ўттиз йилликда рўй берган глобал ўзгаришлар, яъни янги даврга ўтиш, бир томондан, табиий ривожланиш натижаси бўлса, иккинчи томондан, янги ва номаълум вазиятда фаолият олиб бориш ҳамдир. Шунинг учун, бир босқичдан иккинчисига ўтиш инқирозли бўлишини билишнинг ўзи мана шундай вазиятларга тетик қарашни, бу қийинчиликлар вақтинчалик эканлигини англашга ёрдам беради ва инқирозли ораликдан анча ишонч билан енгиб ўтишни таъминлайди. Шу боис ҳам ижтимоий психология фани ўз олдида юқоридаги муаммолар ечимини топишда назарий-мавхум фикрлашдан амалийликка ўтиш заруратини қўйиб, бошқарувчи субъектлар фаолияти муаммосини, яъни шахсининг касби ва мутахассислигидан қатъи назар, жамиятнинг фаол аъзоси сифатида билиши лозим бўлган, мантиқан яхлит дунёқарашга эга бўлиши учун идрок эта олиши шарт саналган, табиат ва жамиятнинг иқтисодий қиёфаси ва

унинг динамикасини кўра, тушуна ва баҳолай олиш қобилиятини, бир сўз билан айтганда, психологик компетентлигининг ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатларини этнопсихологик кадриятлар доирасида ўрганишни тақозо этмоқда.

Тадқиқотларнинг кўрсатишича, ҳар қандай ташкилотдаги асосий оғирликни ўзига олувчи ўрта бўғин раҳбарларида махсус қобилият кўпроқ ривожланган бўлиши лозим. Улар ишга диққат-эътиборли, масъулиятли, катта ҳажмдаги маълумотларни миқдор ва сифат жиҳатдан таҳлил этиш қобилиятига эга шахслар саналишади. Шу боис, ўрта бўғин раҳбарларининг касбий мукаммаллашуви, ўзини ўзи бошқариш малакаларини эгаллаши, бир сўз билан айтганда раҳбарнинг қўл остидаги ходимлар билан ўзаро шахсий муносабатлар тизимида биргаликдаги муваффақиятли ҳаракатланиш қобилиятини, яъни бошқарув компетентлигини шакллантириш гуруҳ шароитида ва гуруҳлараро муносабатлардаги ўзаро муносабат ва ҳамкорликни тартибга келтиришни таъминловчи ижтимоий экспектация кўринишидаги асосий муаммолардан бирига айланиб, моделлаштиришни долзарб муаммо сифатида кун тарихига кўймоқда.

Мазкур тадқиқот ишимизнинг объектини олий таълим тизимида фаолият юритаётган раҳбар ва педагог-ходимлар тоифасига мансуб 420 нафар синалувчи (бўлим бошлиқлари – 40 нафар, факультет деканлари – 22 нафар, декан ўринбосарлари – 53 нафар, кафедра мудирлар – 62 нафар, ўрта бўғин раҳбарлик лавозимларига захира кадрлар – 236 нафар, экспертлар – 7 нафар) ташкил этди.

Раҳбар психологик компетентлигини моделлаштириш муаммосининг ўрганилган ҳолати. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари одимлаётган Янги Ўзбекистоннинг ҳар жабҳадаги ислоҳотлари йўлини барқарорлашуви, “Ҳаракатлар стратегиясида” [1; Б. 25–151.] назарда тутилган тараққиётимиз маромининг тобора интенсивлашуви узлуксиз таълим тизимида ҳам замонавий раҳбар кадрлар фаолияти самарадорлигини сарҳисоб қилиш ва оптималлаштириш заруратини келтириб чиқармоқда.

Жамиятимизнинг янгиланиши шароитида, кўпинча кундалик мулоқотда, биз “компетенция” ёки “компетентлик” тушунчаларини тез-тез ишлатмоқдамиз. Айниқса, “профессионал компетентлик” тушунчаси кўпроқ диққат-эътиборни ўзига тортади. Лекин, баъзан инсонлар билан ишлаш борасида “психологик компетентлик” тушунчаси ҳам ишлатилади. Психология фанида, хусусан, унинг “Бошқарув психологияси” соҳасида охириги пайтларда “психологик компетентлик” феномени ажратилмоқдаки, моҳиятан у – профессионал компетентликдан кенгроқ ва кўпқамровлироқдир. XX асрнинг ўрталарида бошқарув соҳасида илк бора моделлаштириш тамойили қўлланилган бўлиб, ҳозирда у психология фанининг илғор тамойилларидан бири сифатида эътироф

этилмоқда. Шу жиҳатдан ҳам психологик компетентлик ҳозирда: мега (халқаро ташкилотлар, трансмиллий корпорациялар); макро (давлатнинг марказий органлари, жумладан вазирликлар); мезо (марказга бўйсунувчи ташкилотлар, жумладан, ижтимоий институтлар, уюшмалар, бирлашмалар); микро (бошланғич ташкилотлар ва кичик гуруҳлардаги шахслараро мулоқот) даражалардаги муносабатлар тизимида кўринади [2; Б. 55–61.]. Шахс ёки ташкилотга оид компетентлик ва компетенцияларни моделлаштириш масаласи О.А. Анисимова, И.А. Зимняя, С.А. Щенников, А.И. Юшко, И.А. Патронова, З.М. Альбекова, В.Н. Косирев, М.С. Шклярчук, Н.С. Гаркуши [3; Б. 84.] ва бошқаларнинг изланишларида учраса-да, уларнинг барчаси айрим мутухассислик доирасида ўрганилган. Кенг қамровли адабиётлар таҳлиliga таяниб, “компетенциялар”ни аниқлашга ёндашувлар ҳақидаги умумий маълумотни қуйдагича тизимлаштириш мумкин (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал.

“Компетенция” тушунчасининг турли хил талқинлари

Т/р	“Компетенция” тушунчасининг моҳияти	
1.	Америкача ёндашув	Компетенция – бу тўғри хулқ-атворни намоёиш этадиган ва ишда юқори натижаларга эриша оладиган ходимнинг асосий тавсифидир.
2.	Европача ёндашув	Компетенция – бу ходимнинг ташкилотда қабул қилинган меъёрларга мувофиқ ҳаракат қилиш қобилияти (ходим эришиши керак бўлган минимал стандартни белгилаш).
3.	Амалий ёндашув	Компетенция – бу ходимнинг меҳнат функцияларини муваффақиятли бажариши учун зарур бўлган хулқ-атвор тавсифи бўлиб, у ўзини намунадагидек тутишнинг зарур меъёрларини акс ўзида эттиради.

Методика. ОТМ ўрта бўғин раҳбарларида психологик компетентликни ривожлантириш шартлари Э. Ғозиев, Р. Тошимовларнинг “Менежер фаолиятининг диагностикаси” методикасидан фойдаланиб баён қилинган [4; Б. 143.]. Мазкур методика ОТМнинг 177 нафар ўрта ва қуйи бўғин раҳбарлари билан ўтказилган. Қўлга киритилган натижалар, яъни раҳбарларнинг шахсий ва касбий сифатларига доир маълумотлар – хусусан, ОЎЮнинг ўрта бўғин раҳбари учун қуйидаги: а) лавозим бўйича аттестацияга тайёрланиш босқичи; б) шахсий-касбий сифатларни ривожлантириш ва раҳбарнинг ўз устида ишлашни такомиллаштириш; в) шахсий ҳаёт ва касбий фаолиятни ташкил қилишнинг фундаментал асоси раҳбарнинг ўз “Мен”и концепциясини бўйича ўзи ҳақидаги тасаввурларини аниқлаштириш билан боғлиқ жараёнларда муҳим аҳамият касб этиши исботланган.

Натижалар 12 та устун бўйича таҳлил қилиниб, ҳар бир устун алоҳида жадвал кўринишида тизимлаштирилган ҳамда 3 та даражадаги ижтимоий-психологик таҳлили юритилган. Масалан, ўзининг “мен”идан рози ёки норози бўлиш интеграл ҳисси устуни бўйича 177 нафар респондентдан 120 нафарининг натижаси (мос равишда 68 фоиздан) ўзи ҳақида жуда юқори фикрда ҳамда ўз “Мен”идан тўла рози эканлигини кўрсатади. Фикримизча, натижалар ўрта бўғин раҳбарининг ўзига нисбатан сезгирлиги, ўзининг эҳтиёж ва хоҳишларини тўғри англаб етганлиги ҳамда адекват муносабатларга кириша олиш хусусиятини ифодалашда кўл келади. Сабаби, ўзи ҳақида жуда юқори фикрда ҳамда ўз “Мен”идан тўла розилик компетенцияга эга ўрта бўғин раҳбари, бошқарув амалиётида “исми шариф” усулини тадбиқ этиб, вақтдан унумли ва самарали фойдаланиш санъатини намоён қилишар экан. Шунингдек, бу тоифа ўрта бўғин раҳбари бошқарув фаолиятида тайм-менежментга амал қилишда шахсий намуна кўрсата олишади.

Аниқланишича, бу тоифа ўрта бўғин раҳбари бошқарув қарорларини қабул қилишда консультатив услубни, педагог-ходимларни бошқаришда эса партисипативлик услубини қўллайдиган демократ раҳбарлар ҳисобланишар экан. Бу эса ўз навбатида жамоавий кадриятларни шакллантирадиган бошқарув фаолияти маҳсули саналади. Демак, мазкур методикадаги “ўзининг менидан рози ёки норози бўлиш интеграл ҳисси” устуни бўйича олинган натижаларнинг ижтимоий-психологик таҳлили – ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг ижтимоий-психологик компетенциялари кластеридаги – “ўз менига эга бўлиш” компетенцияси моҳиятини очиб беришга хизмат қилади.

Шунингдек, ўрта бўғиннинг 84 фоиз ва қуйи бўғиндан 79 фоиз раҳбар ўзини юксак даражада ҳурмат қилашини, ўзига ишонишини ва мустақиллигини намоён этишган. Фикримизча, ўрта бўғин раҳбарининг доимо ўз устида ишлаши, хатоларини англаб етиши ва уларни бартараф этишга бўлган ички интилиш истаги ҳамда бошқарувдаги оптимизмга йўналганлик ҳолати – унинг ўз кучига бўлган ишончини ифодалайди. Тадқиқотнинг кўрсатишича, “ўз кучига ишонч” компетенцияга эга ўрта бўғин раҳбари мунтазам равишда ўз устида ишлаб, билим, кўникма, малака ва компетенцияларини ошириб боради.

Бу тоифа раҳбарлар ўз бўлими, факультети даражасидаги бошқарувда ва қарорлар қабул қилиш жараёнида мунтазам равишда танқидий таҳлил юритишади, йўл қўйилган хато-камчиликларни тузатиш, бартараф этиш ҳамда оқибатлари билан курашишнинг чоралари излайдилар. Улар қўл остидаги педагог-ходимларнинг эмоционал толиқишларини бартараф этиш йўлида, бўғин даражасидаги бошқарувда ва муҳим бошқарув қарорларини қабул қилишда иродавий лидерликни яққол намоён этишади.

Демак, методикадаги “ўзини ҳурмат қилиш” устуни бўйича қўлга киритилган натижаларнинг ижтимоий-психологик таҳлили – ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг ижтимоий-психологик компетенциялари кластеридаги – “ўз кучига ишонч” компетенцияси моҳиятини ёритишга хизмат қилади (2-жадвалга қаранг).

2-жадвал.

ОТМ ўрта бўғин раҳбарига хос компетенциялар кластери

Т/р	“Компетенция” тушунчасининг моҳияти	
1.	Ижтимоий-психологик компетенциялар	Асосий ижтимоий-психологик билимларга эгалик
2.		Ўз “мен”ига эга бўлиш
3.		Ўзи ва ўзгаларнинг имкониятини тўғри баҳолай олиш
4.		Ижтимоий муносабатларда қўл остидагилар шахсий сифатини ҳисобга олиш
5.		Бошқаларни тушуна олиш
6.		Социал-психологик мослашувчанлик
7.		Ҳамкорлик ўрнатиш
8.		Ўз кучига ишонч
9.		Ишончли бўлиш
10.		Ўзини ўзи идора қила олиш
1.	Аутопсихологик компетенциялар	Қўл остидагиларга ёндашув
2.		Диагностик маълумотларни йиғиш
3.		Виждонлилик
4.		Қатъиятлилик
5.		Ўзига ишонч

Мос равишда 40 фоиз ва 27 фоиз раҳбар ўз жавобида ўзини қўллаб-қувватлашини, ижобий баҳолашини, ўзига ишонишини, шу билан бирга ўзини айблашга ҳам тайёрлигини эътироф этишган.

Шунингдек, яна 28 фоиз ўрта, 32 фоиз қуйи бўғин раҳбари ўз “Мен”и билан “дўстона” муносабатда бўлиб, бизнингча, бундай эгоцентрик установакали ҳолат, бу тоифа раҳбардан ўз хислатларини ва умумий хулқини юксак даражада назорат қилиши заруратини келтириб чиқаради. Фикримизча, ОТМ ўрта бўғин раҳбари (масалан факультет декани)нинг турли ёш (миллениаллар, “Х-авлод”, “Ҳ-авлод” вакиллари) ва жинс (аёл, эркак) вакиллари ва гуруҳий (талабалар жамоаси, педагоглар жамоаси) муносабатлар контекстидаги ўз бошқарувининг инқирозли ҳолатларида ўзини ўзи иродавий намоён қила олиши, “декан-талаба”, “декан-ўқитувчи” муносабатларидаги инқирозли вазиятлардан чиқа билиш кўникмаларини мавжудлигини кўрсатувчи компетенцияси – бу раҳбарни ўзини ўзи идора қила олиши демакдир.

Хулоса қилиб айтганда, методикадаги “ўзини-ўзи ёқтириш” устуни бўйича қўлга киритилган натижаларнинг ижтимоий-психологик таҳлили – ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг ижтимоий-психологик компетенциялари кластеридаги – “ўзини ўзи идора қила олиш” компетенцияси моҳиятини ёритишга хизмат қилади (2-жадвалга қаранг).

Маълумки, ҳар бир инсон ўз атрофдагилардан қандайдир ижобий ёки салбий муносабатни кутади. Интерпретацион таҳлилга кўра, ўрта бўғиннинг 20 фоиз, қуйи бўғиннинг 8 фоиз раҳбари атрофдаги ёки қўл остидаги педагог-ходим/талабалардан салбий муносабатни кутишади, ҳатто меҳр-муҳаббати зарур бўлганлардан ҳам яхши муносабатни кутишмайди. Чунки бу тоифа раҳбарлар одатда ўзига яхшиликни чинакамига раво кўришмайди. Ваҳоланки, улар ўзини бошқаларга ўхшамайдиган, алоҳида шахс ёхуд “мендақаси йўқ” деб ҳисоблашади. Фикримизча, ушбу ҳолат мазкур тоифа (28 нафар) раҳбарни ўзи ҳурмат қилишини кучайтирадиган вазифаларни олдиган мақсад қилиб қўйишига тўсиқлик қилади. Яна 48 фоиз ўрта, 32 фоиз қуйи бўғин раҳбари атрофидаги ёки қўл остидаги педагог-ходим/талабалар орасида ўзига салбий муносабатда бўладиганлар борлигини билишса ҳам, лекин уларнинг барчасини ижобий муносабатда деб ўйлашади. Бу ҳолат шу тоифа раҳбарлардан уларнинг муносабатларига муносиб бўлишга, ижтимоий ахлоқ нормаларига риоя қилишга, ташқи қиёфасига эътибор беришга, ўзини назорат қилишга интилишни вужудга келтиради.

Шунингдек, 32 фоиз ўрта, 60 фоиз қуйи бўғин (ҳар иккала бўғиндан 37 нафар) раҳбар(и) атрофидаги ёки қўл остидаги педагог-ходим/талабаларнинг ўзига ижобий муносабатда эканликларига тўла ишонишади. Фикримизча, айнан шу ишонч уларда ўзига нисбатан ҳурматни тобора орттиради ва ҳамда бошқарувдаги муваффақиятни таъминлайди. Сабаби бу тоифа ўрта бўғин бошқарувчиси ўзини ўта масъулиятли, ишончга арзийдиган шахс эканлигини қўл остидагиларга кўрсата олади.

Ана шундай компетенцияси соҳиб(ас)и саналган ўрта бўғин раҳбари, одатда жамоаси билан бошланган ишни охирига етказишга, бошқарув жараёни билан боғлиқ ҳар қандай ишончли маълумот ёки хавф-хатар объектларига эътибор (ҳурмат) билан муносабатда бўлади. Бу эса ўз навбатида бошқалар билан самимий ва тўғрисиўз муносабатда бўлишни таъминлайди. Эътиборли жиҳати бу тоифа ўрта бўғин раҳбарлари ўз хатолари учун атроф(қўл ости)дагиларни айблашмайди, аксарият ҳолларда масъулиятни ўз зиммаларига олишади.

Бу тоифа раҳбарлар ўз шахсининг қадр-қимматли эканлигига ишонишади ва фаолиятининг самарали бўлиши атрофидаги ёки қўл остидаги педагог-

ходим/талабалардан кутаётган муносабатига боғлиқлигини чуқур англашади. Фаолияти даврида атрофдаги ёки қўл остидагиларнинг ўзлари ҳақидаги тасаввурларини сақланиб қолиши учун, бу тоифа раҳбарлар доимо ўз устиларида ишлаши зарурлигини алоҳида эътироф этишади. Шунингдек, улар ўз бошқарув фаолиятини виждонан бажаришади. Умумжамовий ривожланиш (муваффақият) йўлида, керакли далил ва маълумотларни, ҳатто ўз билимларини ҳам ҳамкасблари билан бўлишишади.

Умуман олганда, методикани “атрофдагилардан кутилаётган муносабат” устунлиги бўйича қўлга киритилган натижанинг ижтимоий-психологик таҳлили – ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг ижтимоий-психологик компетенциялари кластеридаги – “ишончли бўлиш” компетенцияси мазмун-моҳиятини тубдан ёритиб бериш учун асос бўлади (2-жадвалга қаранг).

Тадқиқот натижаларига қараганда, ҳар иккала бўғин раҳбарларидан фақат 8 нафари (мос равишда – 4 фоиз, 5 фоиз) ўз “Мен”ини салбий баҳолаш кутилмасига тайёр саналади. Ҳар иккала тоифа вакилларида 123 нафари, 72 фоиз ўрта, 65 фоиз қуйи бўғин бошқарувчиси атрофдаги одамлар, яъни юқори бўғин раҳбарлари, педагог-ходимлар, талабалар, баъзан уларнинг ота-оналарининг ўзларига нисбатан муносабати, фикри ва хатти-ҳаракатини танқидий ҳамда реал баҳолай олишадиган бошқарувчилардир. Тадқиқотдан маълум бўлишича, мазкур тоифа раҳбарларда ўз имкониятларига, қўл остидаги ходимлари ва атрофдаги ҳамкасбларининг шахслик хусусиятларига тўғри баҳо бера олиш қобилияти яхши шаклланди. Фикримизча, бундай ўзига нисбатан йўналтирилган ички хатти-ҳаракатлар бу тоифа раҳбарларнинг шахсий сифатлари ва хулқ-атвори моделининг таъсиридан келиб чиқади. Сабаби айнан шу компетенцияга эга ўрта бўғин раҳбари, одатда қўл остидаги ходимларни тўғри танлаш (профотбор)ни тизимли йўлга қўя олган. Тадқиқотнинг кўрсатишича, улар қўл ости(атрофда)гилар билан алоқаларни мунтазам ривожлантиб боришади. Зарурий ҳолларда, айниқса янги ўқув йилига тайёргарлик жараёнларида ўз ваколатларини узатиб, қўл остидагиларнинг “лидерлик” ва “касбий” компетенцияларини ҳисобга олган ҳолда, бошқарув фаолиятини тизимли йўлга қўйишган. Шунингдек, бундай тоифа синалувчи декан факультети жамоасини ягона мақсад ва умумий касбий қизиқишларнинг мавжудлигига ишонтирган.

Аниқланилишича, яна мос равишда 23 фоиз, 31 фоиз ОТМларининг ўрта ва қуйи бўғин раҳбарлари учун ўз “Мен”ини нафақат педагог-ходим/талабалар, балки юқори бўғин раҳбарлари (проректорлар, ректор ва бошқалар) томонидан кўпроқ ижобий баҳоланиши “ижтимоий кутилма” сифатида кадрлидир. Фикримизча, бу ҳолат ушбу тоифа бўлим бошлиғи, факультет декани, декан

ўринбосари, кафедра мудирларини ўз “Мен”ига ижобий йўналтиради ва ўрта ёхуд кўйи бўғин бошқаруви фаолиятини жадаллаштиради. Факультетдаги педагог-ҳодимларнинг “содиқлик” ва “натижага эришиш” компетенцияларини алоҳида қадрлайди ва энг муҳим бошқарув қарорларини қабул қилишида уларга таянади. Эътиборли жиҳати шундаки, бу тоифа респондент ўз қўл остидаги жамоасининг деярли ҳар бир аъзосига одатий хизмат қўнғироқларига қандай жавоб бериш кераклигини, ОТМга шахсий мақсадларда ёки хизмат юзасидан ташриф буюрувчиларни кутиб олиш, ўзаро муносабатлар ўрнатиш юзасидан доимий равишда тегишли маслаҳатларини аямайди. Бу йўлда ҳатто ўзлари шахсий намуна бўлишиб, ўзи ва ўзгаларнинг имкониятини тўғри баҳолай олиш қобилиятлари билан қўл ости атроф)дагиларнинг ҳақли равишдаги меҳрини қозонишади. Демак, методикадаги “ўзгалардан кутилаётган муносабат” устунини ифодаловчи натижанинг ижтимоий-психологик таҳлилидан – ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг ижтимоий-психологик компетенциялари кластеридаги – “ўзи ва ўзгаларнинг имкониятини тўғри баҳолай олиш” компетенцияси мазмунини тушунтиришда фойдаланса бўлади (2-жадвалга қаранг).

Тадқиқот натижалари 120 нафар (ўрта бўғин раҳбари – 76 фоиз, кўйи бўғин раҳбари – 53 фоиз) раҳбар синалувчи шахсий фаолиятида изчиллик, ўз қобилияти ва имкониятларга ишонч, ўзини тушуниш, ўзини назорат қилиш етарли даражада мужассам эканлигини кўрсатди. Фикримизча, ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг ўз қарашлари, креатив ғоялари ва бошқарув фаолиятида муваффақият қозониш имкониятларига бўлган ишонч сифати ҳамда юқори бўғин раҳбари олдида мустақил тарзда бошқарув лавозимини эгаллашга шайлик хусусияти – унинг ўзига бўлган ишонч даражасини атрофдагиларга тўлақонли намоён бўлишига сабаб бўлади. Бундай компетенцияга эга ОТМнинг ўрта бўғин раҳбари, даставвал, бошқарув фаолияти йўлидаги қўйилган мақсадларга эришишда ўз имкониятларига қаттиқ ишонади. Шунингдек, вазият тақозо этганда адолат мезонларига таяниб, жараёнда ҳақ саналган шахсни ёки бутун бошли кафедра жамоасини (академик гуруҳни) қўллаб-қувватлашнинг уддасидан чиқа олади. Бошқарув жараёни билан боғлиқ мураккаб масалалар ечими юзасидан қабул қилинадиган коллегиал қарорларда қатъиятлигини ўз кучига бўлган тўла ишонч орқали намоён қилади. Бир сўз билан айтганда, методикадаги “ўзига ўзи раҳбарлик қилиш” устунини ёрдамида келиб чиққан натижа – ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг “ижтимоий-психологик” ва “аутопсихологик” компетенциялари кластеридаги – “ишончли бўлиш” ва “ўзига ишонч” компетенциялари мазмунини тушунтириш учун асос бўлиб хизмат қилади (2-жадвалга қаранг).

1-расм. ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг психологик компетентлиги моделининг таркибий компонентлари

Эмпирик тадқиқотлар орқали ОТМ ўрта бўғин раҳбари психологик компетентлигининг саккизта таркибий компонентлари аниқланди. Аниқланган таркибий компонентлар – профессионал, коммуникатив, ижтимоий-информацион, ижтимоий-психологик, когнитив, услубий ва махсус, маданий, аутопсихологик компетенциялар кластерига ажратилди. Диссертацион тадқиқот ишлари натижаларига асосланиб, ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг психологик компетентлиги моделининг таркибий компонентлари тизимлаштирилди (1-расмга қаранг).

Умуман олганда, олиб борган назарий-эмпирик тадқиқотимиз натисига кўра, психологик компетентлик – бу раҳбардаги шахсий фазилат ва хислат (компетенция)лар ҳамда касбий хусусият ва сифатлар (компетентлик)нинг профессионал бошқарув фаолиятида намоён бўладиган интеграциялашган таркибий тузилмасидир, деб таърифлаш мумкин. Бир сўз билан айтганда тузилма-моделда, ОТМ ўрта бўғин раҳбари профессионализми шаклланишига хизмат қилувчи бошқарувчилар билан боғлиқ 3_{+1} даражали компетентлик; раҳбардаги конатив, эмоционал, когнитив, креатив компетентликлари оламига дахлдор 22 хилдаги шахс сифатлари ва уларни асословчи 38 кўринишдаги компетенцияларнинг моделлашган мажмуидир.

Хулоса. Раҳбар психологик компетентлигини моделлаштиришга амалий ёндашув бизга қуйидаги хулосаларни илгари суриш имконини берди:

Биринчидан, компетенция муайян шахс (раҳбар) доирасида ўрганилганда,

инсоннинг ривожлантириши зарур бўлган кучли томонларини, сифатларини юзага чиқаришда ва ишни энг яхши, самарали бажариш мумкин бўлган усулларини аниқлашда ёрдам берса, ОТМ миқёсида эса ҳамкасбларни ўқитишга бўлган эҳтиёжларни ва берилган маслаҳатлар натижасида тўлмай қолган “бўшлиқ”ларни тўлдиришда асқотади;

Иккинчидан, компетентлик – раҳбар фаолиятини унинг энг яхши бажарган амалларига нисбатан баҳолашда ёрдам берадиган стандарт, деб айтиш мумкин. Сабаби, бундай баҳоланиш, ўз навбатида, ўзгаришлар шароитида ОТМ (иқтисодий субъектлари) фаолиятини яхлит ҳолда ижобий томонга ўзгаришига олиб келади. Охир оқибат, муваффақият эгалари – бу ОТМ, жамият ва муайян шахслар ёки раҳбар ҳисобланишади;

Учинчидан, психологик компетентлик – бу раҳбардаги шахсий фазилят ва хислат (компетенция)лар ҳамда касбий хусусият ва сифатлар (компетентлик)нинг профессионал бошқарув фаолиятида намоён бўладиган интеграциялашган таркибий тузилмасидир.

Тўртинчидан, модел ОТМ ўрта бўғин раҳбарининг бир семантик майдонда жойлашган тўрт хилдаги психологик оламини фаолиятда намоён бўлишини тушунтиради. Моделнинг 3₊₁ кўринишли блокларда тизимлаштирилган компетентлик кластери, юқори даражадаги икки хил, ўрта даражадаги етти хил, қуйи даражадаги тўрт хил психологик компетентлик оламига тааллуқли шахс сифатларини ўзида мужассамлаштиради. Тўққиз хил кўринишдаги устувор шахс сифатлари эса ўрта бўғин раҳбаридagi психологик компетентликнинг асоси сифатида намоён бўлади ва ОТМ бошқарув фаолияти мазмунини тушунтиришда қўл келади.

Адабиётлар/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ПФ–4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 6(766)-сон. – 70-модда. – Б. 25–151.
2. Hayitov O.E. Modeling The Psychological Competence Of Higher Education Leaders (In The Example Of Mid-Level Management Staff) // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – August 10, 2020. P. 55–61. // Doi: <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue08-09> [Electronic resource]. Access mode: URL: <http://usajournalshub.com/index.php/tajssei/article/view/631/590> (Date accessed: 30/08/2020).

3. Модель компетенций команды цифровой трансформации в системе государственного управления / под ред. Шклярук М.С., Гаркуши Н.С. – Москва: РАНХиГС, 2020. – 84 с.
4. Ғозиев Э., Тошимов Р. Менежмент психологияси: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2001. – 143.

**ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ФАНЛАРНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

**ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES**

№ 1(1) 2020

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали 2020 йил 6 август куни 1368-сонли гувоҳнома билан давлат рўйхатига олинган.

Муассис: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” масъулияти чекланган жамияти.

Crossref DOI префекси: 10.47390. Ҳар бир журнал сони ва ундаги мақолаларга индивидуал DOI рақами берилди.

Таҳририят манзили:

100070. Тошкент шаҳри, Яккасарой тумани, Кичик Бешёғоч қўчаси, 70/10-уй.

Электрон манзил:

scienceproblems.uz@gmail.com

Боғланиш учун телефонлар:

(99) 602-09-84 (telegram); (94) 423-12-98